

BENARES SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.

No. 60.

तन्त्रवार्तिकम्

नाम

मीमांसासूत्रीयशाबरभाष्यटीका, भट्टश्रीकुमारिलस्वामि-

विरचिता ।

THE TANTRAVÂRTIKA,

A GLOSS ON ŚABARA SVÂMI'S COMMENTARY

ON THE MĪMÂNSÂ SŪTRAS,

BY BHATTA KUMÂRILA.

EDITED BY

MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PÂNDIT GÂNGÂDHARA ŚÂSTRĪ, MÂNAVALLĪ,

PROFESSOR OF LITERATURE, SANSKRIT COLLEGE BENARES.

Fasciculus XI.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chaukhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,

BENARES.

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	४ ०
गोलप्रकाशः	२ ८ ०
गंगालहरी	० १ ०
जातकतत्त्वम्	० १२ ०
तर्कसंग्रहः	० १ ६
दत्तकमीमांसा	० ८ ०
धातुपाठः (शिला -)	० २ ०
धातुरूपावली	० २ ०
नैषध चरित नारायणी टीका	६ ० ०
परिभाषापाठः	० ० ६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहित	० २ ०
प्रथम परीक्षा	० २ ०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	० ४ ०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१ ० ०
भट्टिकाव्य ५ सर्ग	० ६ ०
मनोरमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९ ० ०
मुद्राराक्षस	० १२ ०
लघुकौमुदी टिप्पणीसहिता	० ४ ०
लक्षणावली	० २ ०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१ ० ०
वसिष्ठसिद्धान्तः	० १ ६
वाक्यकुसुमाञ्जली	१ ० ०
वार्तिकपाठः	० ४ ०
विनयपत्रिका	० ६ ०
विष्णुसहस्रनाम	० १ ०
व्याकरणकौमुदी उपक्रमणिका का दूसरा खण्ड	१ ० ०
शब्दरूपावली	० १ ६
शृङ्गार सप्तशती	१ ८ ०
समासचक्रम्	० १ ०
समासचन्द्रिका	० १ ०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	० ० ०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसहिता	० ८ ०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	० ४ ०
सिध्दान्तकौमुदी	३ ० ०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	४ ० ०
उपसर्गवृत्तिः	० १ ०

BMIC LIBRARY	
Acc. No.	55419
Class No.	18147
(Gen)	KUM
Date	24.9.64
St. Card	ae
Class.	ae
Sh. Card	ae
Bk. Card	ae
Checked	ae

नेनार्थापत्त्या वा वक्ता पूर्वतरसङ्कल्पितां क्रियां प्र-
तिपद्यते । अन्यथाहीतरेतराश्रयत्वं स्यात् । कुतः ।

क्रियया कारकं गम्य कारकेण क्रियो तथा ।

एकस्याप्यनपेक्षत्वे न मूलमवधारितम् ॥

द्वयोः संबन्धिनोरवश्यमेकस्येतरनिरपेक्षं प्रतीतिमूल-
मभ्युपगन्तव्यम् । तदिह यदि क्रियागम्यं कारकं ततः
क्रिया केन प्रत्याय्यतइति वक्तव्यम् । न च तावद्वृत्त-
प्रातिपदिकं क्रियाया वाचकं शाखादिमज्जातिमात्र-
वचनत्वात् । नापि प्रातिपदिकार्थो गमको विना ऽपि
क्रियथोपपत्तेः । अथोच्येत न जातु चित्कश्चिन्निष्क्रियः सं-
भवत्यतो ऽस्ति तिष्ठत्यादिका का चिदेकान्तेनाक्षिप्ता क्रि-
या भविष्यति । अथ वा ऽस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषो ऽप्रयु-
ज्यमानो ऽप्यस्तीति गम्यतइत्येवं सक्रियत्वात्कारकापेक्षः
सिद्ध्यतीति । तदनुपपन्नम् । कुतः ।

तिष्ठत्यादावुपात्ते ऽपि क्रियामात्रे ह्यकर्मके ।

कर्तृमात्रमुपात्तं स्यान्न कर्मादि नियोगतः ॥

सामान्येन ह्यत्राख्यादिक्रिया का चित्प्रातिपदिकार्थेना-
क्षिप्येत न चासौ सर्वकारकाक्षेपे समर्थेति कर्मादीनां
मन्यत्रापकं मृग्यं न च विभक्तिः क्रियां ब्रवीति यया
कर्माक्षिप्येत । न च संख्या क्रियाकारकविशेषाक्षेपस-
मर्थेति उक्तम् । अतो न कारकप्रतीतिं सुक्ता ऽन्यत्क्रि-
यायाः प्रत्यायकमस्ति । तत्र यदि कारकस्यापि क्रिया
प्रत्यायिकेष्यते ततः स्फुटतरमितरेतराश्रयेणोभयोरपि
निर्मूलत्वमापद्यते । तस्मादिहानन्यगतिकत्वात्कारकं वि-
भक्तिवाच्यं तत्संबन्धाच्च तदनुहूपक्रियाक्षेप इति वक्त-
व्यम् । यदा तर्हि क्रियापदपूर्वकं कारकपदं प्रयुज्यते

तदा तत्संबन्धयोग्यायाः क्रियायाः पूर्वतरप्रतीतत्वेन कारकप्रत्यायनसामर्थ्याद्विभक्तिभिः संख्यामात्रमभिधीयेत । सत्यमेवमपि प्राप्स्यद्वादि नित्यमाख्यातोपक्रमागयेय वाक्यानि प्रायोक्ष्यन्त तेषां त्वनियमेनैव प्रयोगः सर्वदा स्थितः । गां पश्य पश्य गां चेति तस्मान्नानभिधेयता । नन्वेवमपि अभिधानशक्तेरप्यनियमेन भवितव्यं न शक्यमेवं भवितुं यदा हि सुवन्तपूर्वप्रयोगापेक्षया कल्पिता वाचकशक्तिस्तदा किमसौ प्रयोगान्तरेऽपनेतुं शक्यते । न ह्यनित्यः शब्दार्थसंबन्धः शक्तिद्वयनियमश्च संबन्ध इत्युक्तम् । अथोच्येताख्यातपूर्वप्रयोगापेक्षया विभक्तेः शक्त्यभावेऽवधारितेऽवश्यंभाविनि चैकदृष्टेऽत्यन्तमशक्तिरेव भवत्विति । तदयुक्तम् । कुतः ।

सत्यप्यव्यापृता शक्तिः कृतार्थत्वात् दृश्यति ।

असत्यास्तु फलं तस्याः प्रार्थितं दुर्लभं भवेत् ॥

सर्वत्रैव यस्य कस्य चित्कार्यस्य सदसद्भावदर्शनाद्विरुद्धसदसद्भावात्मकत्वानभ्युपगमे सत्यैकदृष्ट्यं परिगृह्यते । तत्सद्भावः परिग्रहीतव्यः । सतामपि प्रतिबन्धात्कारणान्तराभावादप्यतो वा सिद्धेः कार्यानारम्भाविरोधादसतश्च कार्यवेलायां देवैरप्यप्राप्तेरनिमित्तकार्योत्पादप्रसङ्गादित्युक्तं संबन्धनित्यत्वे । तस्मात्कल्पिता वाचकशक्तिर्नाम पूर्वं तावत्प्रयोगे व्यापरिष्यते । विपर्यये पुनरुदासिष्यते । लब्धात्मकत्वाद्वा श्रौतत्वे सत्यनुमानप्रत्ययं निराकुर्वन्ती कार्यमारण्यते । अतश्च सिद्धाः सुपां कर्मादयोऽप्यर्थास्तिङ्गां तु नियतपौर्वापर्यवशादेकान्तेन धात्वर्थभावनाभ्यामुपस्थापितयोः कर्तृकर्मणोः पश्चात्संख्याऽवगम्यतइति न कदा चिदपि कारके विशेषणे वाचक-

शक्तिकल्पनावसरः । ततश्च नित्यानुमेये कर्तृकर्मणौ
इति सिद्धम् ॥

अथात्र कश्चिदनुमानकुशल आह ननु कर्तृद्वित्वाद्
द्विवचनं कर्तुरेकत्वादेकवचनं कर्तृबहुत्वाद्बहुवचनं तेन
नूनं कर्ता शब्दार्थ इति । को ऽभिप्रायः कर्तृविशेषप्र-
त्यायनार्थं यः शब्द उच्यते देवदत्तादिस्तेन सह पचत्या-
दीनां प्रयुज्यमानानां तदनुवर्तनं सर्वप्रकारं दृश्यते
तत्तु सामानाधिकरण्याद्भवति । सामानाधिकरण्यं च
द्वयोरप्येकविषयत्वे कल्प्येत । तेन यदि हि देवदत्तादयः
सामान्यतः पचतिशब्देनाभिहिताः ततस्तैः सामाना-
धिकरण्यं लभ्यते । लक्षणाया ऽऽकृत्यरूपाधिकरणोक्त-
न्यायेन भविष्यतीति चेत् । न तदुल्लेखेन पाकेन लक्ष-
यितुमशक्यत्वात्तत्समवेतमेव ह्येकत्वादि लक्षयितुं शक्यते
नान्यसमवायि । तत्रैतत्स्यात् । अधिश्रयणादयो ऽपि दे-
वदत्तसमवेतास्तस्य प्राकट्येनोच्यन्तइति । सत्यमुच्यन्ते
न तु तद्द्वारं सामानाधिकरण्यं भवति । गोत्वारूपात्वा-
दीनि हि विशेष्ये स्वात्मानुरूपप्रत्ययोत्पादनान्मतुलोषा-
भेदोपचारनिमित्ततां प्रतिपद्य शब्दं प्रवर्त्तयन्ति सामा-
धिकरण्यं कारयन्ति नत्वेवमधिश्रयणादिरूपो यत्नो दे-
वदत्ते गम्यते येनाभेदोपचारमतुल्यौपौ स्याताम् । अतो
यथा दण्डादिशब्दा देवदत्तादिसामानाधिकरण्यं न प्र-
तिपद्यन्ते दण्डो देवदत्त इति यथा वा ऽधिश्रयणादयः
पाको वा देवदत्त इति प्रयोगो न भवति तथा पचति
देवदत्त इत्यपि न स्यात् ।

तस्मात्पचतिशब्दादिर्वाचकः कर्तृकर्मणोः ।

तत्पदाभेदवर्त्तित्वात्पक्षपक्षादिशब्दवत् ॥

अभेदवर्त्तित्वं हि तत्पदसामानाधिकरण्यमसंदिग्ध-
वाचकेषु कृदन्तेषु पक्ता देवदत्तः पक्व ओदन इत्यादिषु
दृष्टम् । यत्र च कर्तृकर्मवचनत्वं नास्ति तत्र सामाना-
धिकरण्यमदृष्टं यथा पाकादिशब्दे । किं च ।

तच्छब्दोपात्ततद्भूतसंख्याभिदानुवर्त्तनात् ।

तथैव वाचकत्वं स्यात् दृष्टान्तौ ताविहापि च ॥

पचति देवदत्तः पचतो देवदत्तयज्ञदत्तौ पचन्ति दे-
वदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रादय इति । यैव कर्तृवाचिनि
देवदत्तादिशब्दे संख्या सैवाख्याते ऽपि दृश्यते । यत्र
चासौ दृश्यते स वाचको दृष्टो यथा पक्ता देवदत्तः पक्ता-
रावित्यादि । तथा कर्मण्यपि पच्यते ओदनः पच्येते
ओदनशाकौ पक्व ओदनः पक्वौ शाकौदनावित्यादीनि
पचदृष्टान्तोदाहरणानि वक्तव्यानीति । किं च ।

तयोरभिहितत्वेन विभक्तिप्रतिबन्धनात् ।

साधर्म्यं पूर्वमेवान्यद्देवदत्तेन पच्यते ॥

अतश्च वाचको येनानभिहिताधिकारविहितकारक-
विभक्तिप्रतिबन्धो दृश्यते । पचति देवदत्तः पच्यते ओ-
दन इति । यदि हि वाचकत्वं न स्यात् ततो ऽनभि-
हिते कर्मणि द्वितीया कर्तृकरणयोस्तृतीयेति च वि-
भक्तिप्राप्तिर्न केन चित्प्रतिबध्येत । यथा पच्यते देवद-
त्तेन पचत्योदनमिति । यतस्तु खलु प्रतिबन्धस्तेनावगम्य-
ते पक्वपक्वसाधर्म्येणैव वाचकत्वं साधर्म्यादन्यद्वैधर्म्यं
तदेवं दर्शयितव्यम् । यत्र च वाचकत्वं नास्ति तत्र का-
रकविभक्तिप्रतिबन्धो ऽपि नास्ति यथा पच्यते देवदत्तेन
पचत्योदनमिति ।

इतश्च बोधकः शब्दस्त्वविशेषावबोधनात् ।

यथा श्रोत्रमकारस्य बोधकं शब्दबोधनम् ॥

यदि पचतिशब्दादिभिः कर्तृकर्मणौ नोच्येयातां कथं तद्विशेषः संख्या ऽभिधीयते । तन्नाभिधत्ते तद्विशेषमभिधत्तइति हि विप्रतिषिद्धमेतत् । न हि श्रोत्रं शब्दसामान्यमगमयत्तद्विशेषमकारं गमयति । न च शब्दस्याभिधातृत्वादन्यादृशं बोधकत्वं भवति । भावनया हि गम्यमानत्वे ऽर्थ एव बोधकः स्यान्न शब्दस्तस्मादपि वाचकत्वम् । किं च ।

विशेषणौश्च संबन्धादुच्येते कर्तृकर्मणौ ।

न ह्यनुक्तस्य संबन्धः स्वगुणैरवकल्पते ॥

इतश्चाभिधीयते विशेषणौः संबध्यमानत्वादिह शोभनः पचति शोभनः पच्यते । यत्नानयोर्विशेषणसंबन्धस्त्वाभिधेयत्वमपि दृष्टं यथा शोभनः पक्ता रमणीयः पक्व इति । यत्र त्वभिधेयत्वं नास्ति तत्र विशेषणसंबन्धो ऽपि न दृष्टो यथा शोभनमास्यतइति । न च गम्यमानस्य विशेषणसंबन्धो यथा धमशब्दादग्नेरवगतस्य न ज्वलनादिभिः संबन्ध धूतिः । तदेतत्सर्वं ननु कर्तुरेकत्वादेकवचनमित्यादिनैव दर्शितत्वाद्वाच्यकारेण न प्रपञ्चितम् । तद्वत्संख्यायोग्यत्वं सामानाधिकरण्यादिभिर्विना नोपपद्यते । तस्मादभिधानपक्ष एव न्याय्य इति ।

अत्राभिधीयते । यत्तावदुक्तं वाचकः पचत्यादिशब्दः कर्तृकर्मणोः सामानाधिकरण्यादिति । तत्र यदि वाचकशक्त्या ऽस्तित्वमनुमीयेत ततः पूर्वोक्तेनार्थापत्तिभङ्गेन सर्वप्रमाणानुपपत्तेरनुपलब्धिविरोधः सर्वशक्तीनां चार्थापत्तिरेवैकं प्रमाणं सा चेहान्यथा ऽभ्युपत्तेर्निराकृता । अनुमानविरोधश्च । नाभिधाता कर्तृकर्मणोः प-

चत्वादिशब्दरूढत्यन्ताविनाभूतार्थाभिधायित्वात् । यो
यदत्यन्ताविनाभूतार्थाभिधायी स तस्य न वाचकः यथा
शिशपाशब्दो वृक्षत्वनियतशिशपात्वस्य तथा कर्तृकर्मणी
नाभिधेये तिङा तदभिधेयापरित्यागात् । तद्यापारा-
हिना ऽपि च प्रतीयमानत्वाद् द्रव्यत्ववत् । तस्मिन्नेव शिं-
शपाशब्दे वृक्षत्ववत् । कारकत्वादाख्यातानभिधानं क-
रणादिवत् । तिङ्शब्दस्यावाचकत्वमाख्यातत्वादाभ्यत-
ङ्गत्वादिवत् । एतदपि शक्यं वक्तुम् । नन्वचन्द्रः शशीति-
वदेतल्लौकिकपिरुद्धमनुमानम् । नैष दोषः । यदि ययं प्र-
त्याय्यत्वं प्रत्यायकत्वं वा निन्हुवीमहि ततो लोकविरु-
द्धं ब्रूयाम । वाच्यवाचकशक्तिप्रतिषेधस्त्वयं क्रियते न च
तेन लोकप्रसिद्धिविरोधः । प्रत्ययोत्पादमात्रेण कृतार्थस्य
लोकस्याभिधेयगम्यमानद्योत्यविषयरूपार्थचतुष्टयविवेका-
नादरात् । यदि तु लोकप्रसिद्धं प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वमात्रं
साध्येत ततः प्रागुक्तेन भावनाद्वारप्रतीत्यभ्युपगमात्सि-
द्धसाधनम् । लोकविरोधो ऽपि तत्रैवापद्येत । कुतः ।

लोको यदन्यतः सिद्धं नाभिधेयं तदिच्छति ।

यथा शोचगृहीतत्वात्त्वरूपं नाभिधीयते ॥

शेषा अपि प्रतिज्ञादोषाः पूर्वोक्तेन मार्गेश वर्यास्फो-
टजात्यादिशब्दविकल्पनया शक्तिद्रव्यकारकविकल्पेन
व्यतिरेकाव्यतिरेकप्रश्नेन च वैयाकरणं प्रति योजयित-
व्याः । तथा सामानाधिकरण्यं श्रौतं लाक्षणिकं वा हे-
तुरुच्यते । श्रौतं तावदुभयोरप्यसिद्धं कस्मादस्माकं भा-
वनामात्राभिधानात् । तव शक्तिमात्रकारकत्वाभ्युपग-
माद्देवदत्तादिशब्दो हि द्रव्यवचनो न शक्तिं ब्रवीति ।
कारकं चाभिदधत्यत्ययः शक्तिमात्ररूपेणाभिदध्यान्न द्र-

व्यरूपेण तस्याकारकत्वात् । यस्यापि हि द्रव्यं कारकं
तेनापि शक्तिर्विशेषणत्वेनावश्यमभ्युपगन्तव्या । तद्रहि-
तद्रव्यव्यापारासंभवात् । ततश्चाकृत्यधिकारणाच्छक्तेरे-
वाभिधानमिति द्रव्यशब्देन सह सामानाधिकरण्यानुप-
पत्तिः । शक्तिवचनस्तु नैवाख्यातसमभिव्याहृतः कश्चि-
च्छब्दो ऽस्ति येन सह श्रौतं सामानाधिकरण्यं स्यात् ।
स हि कारकावभक्त्यन्तो भवेन्न चेदानीं कारकविमक्तिः
प्रयुज्यते । यस्य तु द्रव्यं कारकं तस्य यद् द्रव्यं केन चि-
त्कारकात्मना ऽवधारितं तस्य जातिवत् तत्त्वानपायात्
यावत्सङ्गावं कारकान्तराविवक्षा प्राप्नोति । शक्तिपक्षे
ऽप्यविशिष्टमिति चेत् न एकद्रव्याश्रितानां तासामावि-
र्भावतिरोभावविवक्षावशेन तथा तथा ऽभिधानात् । द्र-
व्यस्य त्वेकात्मकत्वादपेक्षाकारणरहितस्य न विवक्षा-
न्तरं प्राप्नोति ।

यदि च द्रव्यवाचित्वं सुप्तिङन्तेष्वपीष्यते ।

ततो लिङ्गादियोगत्वात्सत्त्वभावात् कृदन्तवत् ॥

यथैव पाचकादिशब्देषु द्रव्यप्राधान्यात्सत्त्वहूपप्रत्ययो
भवति एवं सुप्तिङन्तेष्वपि स्यात् । ततश्च यथैतेष्वेव पा-
चकं ब्रूहि पाचकेन कृतं पाचकाय देहीति कारका-
न्तरयोगो भवति एवं पचत्योदनमित्यादिष्वपि प्राप्नोति ।
तस्माच्छक्तिमद्रव्यकारकपक्षे ऽप्यवश्यं निष्कृत्य शक्ति-
मात्रं सुप्तिङ्भ्यामभिधेयमेष्टव्यम् । तथा सति हि ।

आविर्भूतैकया शक्त्या द्रव्यमात्मवशीकृतम् ।

न शक्त्यन्तरयोगित्वं तदैव प्रतिपत्स्यते ॥

तेन कारकान्तरायोगो लिङ्गसंख्यारहितत्वं च द्र-
व्यप्रधानकृतवैलक्षण्येन सिद्धम् । ततश्चावस्थितं श्रुति-

सामानाधिकरण्यस्योभयोरसिद्धत्वम् । अथ लक्षणया सामानाधिकरण्यमविशेषितं वा हेतुस्ततः सिंहो भाण-
वक इत्यादिष्वन्तरेणापि वाच्यवाचकभावं सामानाधि-
करण्यं दृष्टमित्यनैकान्तिकता । यच्च श्रौतं सामानाधि-
करण्यं तस्य को ऽर्थः । समानमधिकरणमिति समानं
वाच्यमित्यर्थः । न ह्यन्यथा शब्दस्यार्थो ऽधिकरणं भव-
ति । सर्वशब्दानामनधिकरणत्वादाकाशाधिकरणत्वा-
द्वा । वाच्यस्य तु विषयत्वप्रतिपत्त्या ऽधिकरणत्वमुच्य-
ते । तदपि च लक्षणादिनिवृत्त्यर्थं मुख्यत्वेन विशेष्यते
ततश्च मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यं समानो विषयः
समानमभिधेयमिति यावत् । ततश्चैवं साधनं भव-
ति । वाचकः पक्षतिशब्दो देवदत्तस्य तच्छब्दसमाना-
र्थत्वाद्देवदत्तवचनत्वादित्यर्थः । ततश्चानित्यः शब्दो ऽनि-
त्यत्वादितिवत् प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुः स्यात् । तद्भूता-
धिकरणोक्तेन च न्यायेन षष्ठान्तवक्ष्यमाणेन च शब्दयो-
स्तद्बुद्ध्यो*रित्यादिभिर्व्यवहारकाले सामानाधिकरण्यं
विकल्प्य सर्वप्रकारमसिद्धत्वं गवाश्वादिशब्दाविशेषाद्वा
ऽनैकान्तिकत्वमुद्गावनीयम् । अनुमानविरोधोक्तैरेव च
हेतुभिर्मुख्यसामानाधिकरण्यनिराकरणादसिद्धता निर्णे-
तव्या । सप्रतिसाधनता च वक्तव्या दृष्टान्तो ऽपि यदि
तावच्छक्त्यभिधानत्वेन ततः साध्यविकलता । न हि पा-
चकादिशब्दाः शक्तिपराः किं तर्हि शक्त्यन्तरायोगित्वा-
च्छक्तिमत्परा इत्युक्तम् । सति च शक्तिपरत्वे तथैव मु-
ख्यसामानाधिकरण्यात्मकमेव हेतुविकलत्वम् । पाचका-

दिशब्दवदेव प्रधानभूतशक्त्यनभिधानप्रसङ्गात् सिद्धा-
यिषितधर्मविशेषविपरीतसाधनता । अथ वा यदा मुख्यं
सामानाधिकरण्यमसिद्धं तदेतरवाचकेष्वेव दृष्टमिति वि-
कल्कता । न च लक्षणायां गौणत्वे वा वाचकत्वमस्तीति
तत्सिद्धिसूत्रे ऽर्थाभिधानसंयोगादित्यत्र च साधितम् ।
तेन विपक्ष एव नास्तीत्येवं शक्यं वक्तुम् । एवं परे-
ष्वपि साधनेषु यथासंभवं योजयितव्यम् । तद्गतसंख्यो-
पादानमपि शक्तिगतत्वेन तावदसिद्धम् । न हि शक्त्या-
त्मककारकाश्रयाः संख्याः केन चिदिष्यन्ते द्रव्याश्रित-
त्वात्तासाम् । अथ तु यद्गतमसौ संख्यामुपादत्ते तस्यैव
प्रतिद्रव्यस्य वाचक इति* ज्ञायते । ततः पूर्वाभ्युपगमवि-
रोधः । न हि कश्चिद्वैयाकरण आख्यातस्य द्रव्यवचनत्व-
मिच्छति । यदि तु वाच्यलक्षितगतसंख्याभेदोपादानम-
भेदोपचाराद्वा गौणमेवैतद्धेतुः ततः सिंहो देवदत्तः सिंहौ
देवदत्तयज्ञदत्तौ सिंहा देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा इत्या-
दिभिरनैकान्तिकम् । पाचकादौ यावति पचति कर्त्रभिधा-
नं तावति संख्याभेदोपादायित्वं नास्ति विभक्तिवाच्यत्वा-
त्संख्याया इति हेतुविकलता । यत्र तु विभक्तौ तदस्ति
तस्यां कर्त्रभिधानाभावात्साध्यविकलता । तेन तृतीया-
न्तमेव किञ्चित्पदमुदाहर्तव्यम् । तत्रापि तु सर्वे सा-
मानाधिकरण्यवद् दोषाः संभवन्तीत्यसाधनत्वम् । इदम-
परमनैकान्तिकत्वम् । गोशब्दो न ब्रवीति द्रव्यम् अथ
तु तद्गतसंख्याभेदमुपादत्ते । नैवैष विपक्ष इति यदि व-
देत् आकृत्यधिकरणमसौ व्याख्यातव्यम् । कतरदत्रानु-

* प्रतिज्ञायतइति क० पु० पा० ।

मानं बाधितुमर्हतीति सप्रतिसाधनतां यथोक्तां दर्शयित्वा यथा ऽऽकृतिवचने शब्द इति परकीयस्यानैकान्तिकतासुझाव्यात्मोयेन निर्णयः कृतः । यदपि च कारकविभक्तेः प्रतिबन्धनं तदपि यदि तावत्सर्वं स्यास्ततो ऽसिद्धम् । प्रथमाया अप्यभिहितकारकविभक्तित्वात् । अथ यस्याः कस्याश्चित्ततो ऽनभिधायकेष्वप्यपवादेषु तदस्तीत्यनेकान्तिकता उभयप्राप्तौ कर्मण्येति परिसंख्यानात्कर्मगता षष्ठी न तावत्कर्तारमभिधत्ते अथ च कृदन्ताभिहितक्रियासंबन्धकर्तृविभक्तिषष्ठीं प्रतिबध्नाति । यत्त्वनभिहिताधिकारोक्ते द्वितीयातृतीये प्राप्नुत इति तदनुपपन्नम् । कुतः ।

संख्यायां कारके वा धीर्विभक्त्या हि प्रवर्तते ।

उभयं चात्र तत्सिद्धं भावनातिङ्गिभक्तितः ॥

पचति देवदत्त इत्यत्र कर्तृत्वं तावद्भावनयैव बोधितं या ऽपि संख्या सा ऽपि तिङ्गा किमन्यदवशिष्यते यदर्थं विभक्तिरुत्पद्येत कथं पुनरनेककारकसंनिपाते सति कर्तृत्वमेव भावनया देवदत्तस्यावगमितं न कारकान्तरत्वमिति । योग्यतावशेनेति केचित् । देवदत्तो हि पाकस्य कर्तृत्वयोग्यो न करणकत्वादियोग्यः । न चाकारकस्य सतः आख्यातेन संबन्धो ऽवकल्पते । तस्मात्कर्तृत्वं गृह्णातीति न त्वेतत्काष्ठानि पचन्तीत्यत्र संभवति । न हि तानि कर्तृत्वयोग्यानि किं तर्हि करणत्वाह्वीणीति प्रसिद्धमेतत् । अथोच्येत नैवात्र काष्ठानां कर्तृत्वं किं तर्हि करणत्वमेवेदमुक्तेन न्यायेन कर्तृत्ववत्त्वां विभक्तिं नोत्पादयति । एवं स्थालौ पचतीत्यधिकरणत्वं सप्तमीम् तण्डुलाः पचन्तीति कर्मत्वं द्वितीयाम्

कुशूलः पचतीत्यपादानत्वं पञ्चमीं ब्राह्मणाः पचन्तीति
संप्रदानत्वं च चतुर्थीं सर्वत्र योग्यत्वस्य निर्णयकारण-
त्वादिति । तदनुपपन्नम् । कर्तृप्रतीतेः सर्वस्य स्वसंवे-
द्यत्वात् । आह । नैवेयं कर्तृत्वप्रतीतिर्नानाकारकप्र-
तीतिरेव तु सती तिङ्वाच्यकर्तृत्वप्रसिद्धिवासनावशेन
तत्सामानाधिकरण्यबुद्ध्या कर्तृवदाभासते । यस्तु नि-
पुणः पश्यति तस्य भवत्येव तत्र तत्र कारकविवेकः ।
तथा हि ।

स्यात्यादेर्यो ऽपि कर्तृत्वं तदानीमध्यवस्यति ।

नाधारादन्यथाभूतं व्यापारं सो ऽपि विन्दति ॥

यं हि व्यापारं साधयन्ती स्यात्यधिकरणत्वं प्रतिप-
न्नवती कर्तृत्वेनाप्यभिधीयमाना तमेव प्रतिपद्यते । त-
स्माद्हरमधिकरणत्वेनैव स्थितोच्यतइति कल्पितम् ।
लकारवाच्ये तु सति कर्तर्यधिकरणादिषु लकारानु-
त्पादात्सामानाधिकरण्यानुपपत्तस्तिङ्वा च संख्यानभि-
धानात्सप्तम्यादिप्रसक्तौ सत्यां प्रथमासिद्ध्यर्थं तिङ्भि-
धानार्हकर्तृत्वमेषामुच्यतइति बलादभ्युपगमनीयं स्या-
त् । अनभिधाने तु यस्यैव तिङ्मुक्तसंख्यासंबन्धो विवक्षित-
तस्तदेव सिद्धफलत्वात्फलभूतां विभक्तिमनुत्पादयदपि
गम्यते शिष्टानि पुनरुत्पादयिष्यन्ति । नन्वेवं सति सर्वेषां
भावनया गम्यमानत्वं संख्यासंबन्धयोग्यत्वं चास्तीति
सर्वदैव द्वितोयानुत्पादः प्राप्नोति । नैष दोषः । यद्यपि
कारकाणि स्वरूपतो गम्यमानत्वात् तदर्थं विभक्तिं न
प्रयोजयन्ति तथा ऽपि तिङ्मुक्ता संख्या केन संबन्धो-

प्रयुज्यतइति शेषसंख्यार्थमवश्यं विभक्त्यन्तराणि प्रथो-
क्तव्यानि । ननु तिङुपात्तैवागृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वैःसं-
बध्यते । कथमेका सती शक्नोति संबन्धुं संबध्यमानायां
च संख्यान्तरोपजन एव प्राप्नोति । विकल्पः स्यादिति
चेत् इष्ट एवासौ । यथाप्रयोगं तु व्यवस्थितो न प्रयोगा-
न्तरकालं यथेष्टकल्पनया । यदेव प्रथमान्तमादितः प्र-
युक्तं तदेव तिङ्वाच्यसंख्यायोग्यत्वेन विवक्षितमित्यव-
गम्य शेषेषु यथास्वं विभक्त्यन्तराणि प्रार्थ्यन्ते । यदा
तर्हि वज्रवचनप्रयोगः तदा साधारण्यविभवाच्छेषेषु
विभक्त्यन्तरासंभवप्रसङ्गः । इष्ट एवैषो ऽपि यदा सर्व्वी-
णि तुल्यकल्पत्वेन विवक्ष्यन्ते यथा काष्ठादीनि पचन्ती-
त्यत्र । यदा तु खलु कर्तृमात्रगतमेव बह्वचं विवक्ष्यते
कारकान्तराणि च श्रुत्यैव गुणभूतानि दर्शयितव्या-
नि तदानीं प्राथम्यप्राधान्याभ्यां कर्त्तव्यैव संभवात्तद-
तिक्रमकारणाभावाच्च न कारकान्तराणि गच्छतीति
कर्तृष्वेव लीयते । कारकान्तराणां च स्वविभक्तिभिरेव
संख्या ऽभिधीयते । यदेवं ततः सर्व्वदैव तिङ्भिहि-
तया संख्याया कर्त्ता नातिक्रमितव्यः । कथं तर्हि स्थाली
पचतीति प्रयोगः । उच्यते । किं पुनरत्र युक्तं किं कुत-
श्चित्कारणात्कर्त्तारमतिक्रम्याधिकरणं संख्यायाश्रितम्
अथ वा तत्संख्यार्हं कर्तृत्वमेव स्थाल्यां विवक्ष्यतइति ।
कर्तृत्वविवक्षा युक्तेति मन्यामहे । कुतः ।

न सुख्यातिक्रमे किं चिद् दृश्यते कारणान्तरम् ।

सुख्यत्वस्य विवक्षा तु यथेष्टं न न युज्यते ॥

सर्व्वैवार्थद्वये सम्भवत्यन्यतररूपविवक्षा युक्ता सम्भव-
ति च सर्व्वकारकाणां स्वव्यापारापेक्षया कर्तृत्वमिति

पुरस्तात्प्रतिपादितम् । न हि प्रधानक्रियागतं कारकवै-
चित्र्यं स्वव्यापारविषयात् कर्तृत्वादिनोपपद्यते । तस्मा-
त्तदेव विवक्षितमिति न्याय्यम् न कारकान्तरसंख्याभि-
धानमिति । एवं च सति यत्कर्मसंख्या ऽपि क्व चिद-
भिधीयते तत्रोक्तं कारणं न च तदन्यावस्तीति व्यवस्था ।
तदा त्वनभिहिताधिकारो ऽप्येवं करिष्यते । अनभिहि-
ते कर्मण एकत्वे द्वित्वे बहुत्वे चेत्यादि । कुतः ।

विभक्तयो विधीयन्ते यत्र तस्य विशेषणम् ।

युज्यते ऽनभिधानं हि न पुनस्तद्विशेषणम् ॥

न ह्युत्सर्जनस्य विशेषणसंबन्धो युज्यते विशेष्यास्त्वे-
कत्वादय एव पुनर्विशेषणान्तरसंबन्धं सहन्ते प्रधान-
त्वात् । तथा च समासाधिकारे ऽप्युक्तं भवति वै प्रधा-
नस्य सापेक्षस्यापि समास इति । तस्मादेकत्वादिष्वन-
भिहितेष्विति संबन्धः । एतस्मिंस्तु व्याख्याने कुतः कट
इति शब्दयो रपि द्वितीया स्यात् । उभयत्रापि कर्मैकत्व-
स्यानभिहितत्वात् । अथ प्रथमयैवाभिहितत्वान्न भवि-
ष्यतीत्युच्यते तदयुक्तं प्रागेव प्रथमोत्पत्तेस्तत्प्रसङ्गात् ।
अपि च कटं करोति भीष्मसुदारं दर्शनोयमित्यत्रापि
कटद्वितीययैवाभिहितत्वाङ्गीष्मादिष्वभावः प्रसज्यते । ननु
कर्मादिविभक्त्यर्थवादिनो ऽप्यविशिष्टमेतत् । न तस्य
तिङ्कृतञ्चितसमासैरनभिहितेष्विति परिसंख्यानात् ।
न च कटद्वितीया तिङादिष्वन्तर्भूता यतस्तयोक्तानां
पर्युदासो भवेत् । ननु समापि परिसंख्या भविष्यति ।
भवेत् यदि कृदादीनामपि संख्या वाच्या स्यात् न त्वेते
संख्यायां स्मर्यन्ते नापि वदन्तो दृश्यन्ते । तेन तिङ्ः
केवलस्य ग्रहणमुपपद्यते नेतरेषाम् । कर्मादयस्तु सर्वे-

षामर्था इति वैषम्यम् । अतः कृतपाचकादिशब्देभ्यः
प्राप्नुवन्त्येव द्वितीयादय इत्यन्यः परिहारो वक्तव्यः ।
स चैवं सम्भवति । यर्हि कर्मादयो विशेषणमनभिहिता-
धिकारः । तथा हि ।

कृतः कट तृतीहापि कर्मत्वं निष्ठयोच्यते ।

तस्मिन्निभिहिते संख्या न द्वितीयां ग्रहीष्यति ॥

यस्य च कर्मादयो वाच्या यस्य च तद्विशिष्टा एक-
त्वादयस्तयोरुभयोरप्यनभिहितत्वं कर्मादिविशेषणम् ।
अनभिहिते कर्मणि द्वितीया ऽनभिहिते वा कर्मणि ये
एकत्वादयो वर्तन्ते तेषु द्वितीयेति । यद्यपि चोपसर्जनं
कर्मादयस्तथा ऽपि विशेषणेन संबध्यन्ते । समोसखं
ह्युपसर्जनं विशेषणैर्न सम्बधाते वाक्यस्थं तु ऋ-
क्षस्य राज्ञः पुरुष इतिवत्संबध्यमानं दृष्टमेवमादि । एवं
च दृष्टिवाक्ययोर्विशेषो भविष्यति । वाक्यस्याश्च कर्मा-
दयो ऽतः सत्यप्युपसर्जनत्वे शक्नुवन्ति समानविभक्तिका-
नभिहिताधिकारविशेष्यतां प्रतिपत्तुं ततश्च पचति देव-
दत्त इति तिङादिभिरनभिहितस्य कर्तुः संख्यामभि-
धातुं तृतीया प्राप्नोत्येव । गतार्थत्वादप्राप्तिरिति चेन्न ।
भीष्मादिभिरनेकान्तात् । उक्तं ह्येतत्कटद्वितीययोक्ते ऽपि
कर्मणि भीष्मादिभ्यस्तदुत्पत्तिरिति । यदि च तृतीया
गतार्थत्वान्नोत्पद्यते ततः प्रथमावाच्या ऽपि संख्या गतै-
वेति कामं सा नोत्पद्यते । केवलप्रातिपदिकप्रयोगास-
म्भवात्तदुत्पत्तिरिति चेत् । न एवं सति यथाविहिततृ-
तीयाप्रसङ्गात् । न चैष न्यायेन प्रसङ्गो न्यापादितः किं
तद्वागमेन । न चागमविरोधे न्यायः कार्यक्षमो भवति ।
तस्मादनभिहितशब्द एव लक्षणाया विशेषात्मना ऽनवग-

तत्वे वर्तते पक्षतिव्यतिशब्दाभ्यां च संख्यासंबन्धादराद्विशेषरूपेण कर्तृकर्मणौ गम्यते तस्मात्तत्तद्विभक्तिर्नीत्यस्यते कारकान्तराणि न कदा चिदेवं विशेषरूपेण प्रतीयन्त इति स्वविभक्तीकृत्यादयन्ति । कारकत्वाविशेषे ऽपि च यथा कर्तृकर्मणोरेव विशेषप्रतीतिः मङ्ग्यासम्बन्धश्च भवतीति तथोक्तम् । यत्तु भावोत्पन्नलकारपक्षेण व्यभिचारो 'नेह पच्यते नेह भुज्यते इत्यादिषु पक्षिमात्रविवक्षायां कर्तृकर्मणोरनाश्रयणात् धात्वर्थभावनयोराशङ्क्यते ततश्चागमकत्वमिति । तत्रोच्यते ।

तुल्यो ऽभिधानपक्षे ऽपि स दोषः शब्दगोचरः ।

वाचकस्याप्यनेकान्तो गमकस्येव जेष्यते ॥

यथैवाव क्रियाया अनेकान्तिकत्वादन्वयागमकत्वमापाद्यते तथैव शब्दस्यापि कर्मानभिधानात् ओदनः पच्यत इत्यत्राप्यनभिधातृत्वप्रसङ्गः । अथ व्यभिचार्य्यसौ केन चिदनुगृहीतः सन्नभिधास्यति तथा ममापि तदर्थो गमयिष्यतीत्यविशेषः । तच्च सर्वत्र सकर्मकाकर्मकश्रयन्विकरणोत्तरविकरणोपपदविशेषज्ञानादनभिधातृत्ववद्गमकत्वं वि*विच्यत इत्यनुपालम्भः । इतरथा तेशब्दस्य भावकर्तृकर्मसु त्रिष्वपि दर्शनं यतेशब्दस्य श्रयन्विकरणात्मनेपदीयक्यङ्छङ्प्रत्ययेषु चाविशेष इत्यत्यन्तसंशयहेतुत्वमेवाभिधानपक्षे ऽपि स्यात् । तस्मात्तद्भूताधिकरणोक्तेनैवान्वयव्यतिरेकभङ्गपरिहारेण पक्षद्वयमपि समर्थनीयं ततश्च विशेषहेतुभिः शङ्को गमकत्वपक्षो निर्णेतुम् । अथ वा मुख्य एवानभिहितशब्दः । कथं तर्हि

पचति देवदत्त इति तृतीया नोत्पद्यते । पर्युदस्तत्वात् ।
 कथं पर्युदस्तत्वं तिङ् । ऽभिहितत्वात् । किमर्थं तर्हि पु-
 रस्तादनभिधानक्लेशः कृतः । लोकवेदार्थं न व्याकरणार्थ-
 म् किं लोकवेदव्यतिरेकेणापि व्याकरणाव्यवहाराः
 सन्ति बाढम् । न हि वृद्धिगुणशब्दौ लोकवेदयोरादे-
 जदेङां वाचकौ वृष्टौ । भवतु संज्ञापरिभाषाणामलौ-
 किकत्वं प्रकृतिप्रत्ययार्थास्तु न लोकवेदव्यतिरिक्ताः प्र-
 युज्यन्ते कथं न प्रयुज्यन्ते यदा लः कर्मणि चेतिवेद-
 लोकयोरत्यन्तमसन्नेव लकारः कर्तृकर्माभिधायित्वेन
 कथ्यते । ननु लादेशानामत्र लकारग्रहणेन ग्रहणं युक्त-
 म् । स्थानिनि चार्थादेशनमादेशार्थम् । नैतदुक्तम् । कुतः ।

लकारे लक्षणा तावदादेशार्थे प्रसज्यते ।

स्थानिहारा ऽपरोक्षा च वृत्तिरादेशभाग् भवेत् ॥

लकारं श्रूयमाणमुत्सृज्यादेशा गृह्यन्तइति श्रुतिबाधः ।
 अथापि लकारस्यैव वाच्याः कर्मादयो ऽप्युच्यन्ते तथा
 ऽपि तेनानभिधीयमानाः सन्तः प्रागादेशोत्पत्तेर्न शक्या-
 स्त्वया ऽध्यवसातुम् । अन्ते च न्यायविरोधः स्थित एव ।
 अतश्च कस्मिंश्चिदसमञ्जसे ऽवश्यकल्पनीये वरमभिधेयत्व-
 मेव पारिभाषिकं कल्पितमेकान्तस्याश्रयणीयत्वात् । न
 हि कथं चिदपि लावस्थायामपारिभाषिकमभिधेयत्वं स-
 म्भवति । तेन लः कर्मणि चेत्यादेशहारेण लोकवेदार्थम-
 र्थादेशनसुत स्वशास्त्रे व्यवहारार्थमिति परोक्षायां यदि
 लोकवेदयोस्तिङ्वाच्यत्वं युक्त्या ऽवकल्पयिष्यते ततस्ताद-
 र्थ्यपरिकल्पनं युक्तम् अथानवक्तृभिस्ततः स्वशास्त्रार्थत्व-
 मिति । तत्र तु लोकवेदार्थत्वस्य पूर्वं निराकृतत्वात् प-
 रिशेषतः स्वशास्त्रार्थता । तेनैतदुक्तं भवति । पाणिने-

मम कर्तृकर्मणी लकाराभिहिते द्रष्टव्ये इति । किं पुन-
रस्य प्रयोजनं यदा न लोकवेदयोस्ते तथोपलभ्येते । य-
द्यपि च तत्र नास्ति प्रयोजनं स्वशास्त्रे त्वस्ति । कथं ना-
मानभिहिताधिकारेण लकारप्रयोगे तयोरभिहितत्वा-
श्रयणात्ययुदासः स्यादिति । तस्माद्यद्यपि परमार्थतो ना-
भिधीयेते तथा ऽपि शास्त्रे ऽभिहितवदाश्रयणादनभि-
हिताधिकारविहिते विभक्तौ न लक्ष्येते इति परिहृतः
कारकविभक्तिप्रसङ्गः । यत्तु तद्विशेषाभिधानादिति त-
च्छिंशपादिशब्दैरनैकान्तिकम् । शिंशपाशब्दो हि न ता-
वद्वृत्तत्वपार्थिवत्वद्रव्यत्वसत्ताप्रमेयत्वज्ञेयत्वानामभिधा-
यको ऽथ च तद्विशेषमेव शिंशपामभिधत्ते । तेन यथा
ऽस्य सामान्यमनभिधाय विशेषाभिधानशक्तिर्न विरुध्य-
ते यथा च चक्षुषः सामान्यमनित्यत्वमगृह्यतो ऽपि
रूपग्रहणशक्तिर्न विरुध्यते यथा च भवतो ऽपि द्रव्यम-
नभिधायैव तिङा तद्विशेषः कर्तृत्वमुच्यते तथा मम क-
र्त्तृभिधानादृते तद्विशेषसंख्याभिधानं द्रष्टव्यम् । यद्यपि
गम्यमानस्य विशेषणसंबन्धो नास्त्यतस्तत्सम्बन्धदर्शनाद-
भिधानमिति तदप्याकृत्यरुणाधिकरणयोरुभयथा ऽपि
दर्शनान्निराकृतम् । अपि च मधुरो रसः स्निग्धः शीतो
गुरुश्चेत्यनेनानैकान्तिकत्वम् । अत्र हि मधुररसस्य गुण-
त्वात् गुणान्तरैः शीतादिभिः संबन्धो नावकल्पते इत्ये-
तत्प्रतिपादितं द्रव्यं संबध्यते न च कथं चिदपि रसश-
ब्दस्य द्रव्यवचनत्वम् । तथा ऽश्वसहस्रेणा नगरं मुषितमि-
ति गम्यमानानामेव सादिनां मोषाक्रियासंबन्धः । यत्तु
क्वचिद्ब्रूमादौ ह्रूपादौ वा न दृश्यते न तावता सर्वत्र
स्थितिः कल्पयितुं शक्यते । तस्मान्नाभिधेयः कर्त्ता त-

तच्च श्रौतत्वाभावात् प्रकरणं बाध्यते । यत्तु कर्म-
धर्मपक्षे दर्शपूर्णमासविधिनैव विहितत्वात् प्रात्यात्मिको
विधिरनर्थकः स्यात् तस्मात्पुरुषार्थेति तत्र ब्रूमः ।

यावन् विधिमंस्पर्शस्तावन्नास्य प्रयोजनम् ।

विना च तेन धात्वर्थो न क्रत्वङ्गं प्रतीयते ॥

विधिरहितो हि धात्वर्थः स्वयमेव माध्यतां प्रतिप-
द्यमानो ऽनपेक्षितप्रयोजनत्वान्न शक्यते दर्शपूर्णमासक-
थभावेन गृहीतुं न च तेनागृहीतः प्रयोगवचनेन विधातुं
शक्यत । तच्चादवश्यं प्रात्यात्मिकेन विधिना साक्षात्पा-
रम्पर्येण वा पुरुषोपकारित्वं बोधयित्वा धात्वर्थं करणी-
कृत्य तदतिरिक्तप्रयोजनसाध्यापेक्षायां सत्यां सन्निहि-
तदर्शपूर्णमासोपकारसंबन्धे तथाङ्गत्वं कल्पयितव्यम् ।
अन्यथा चेतरेतराश्रयं स्यात् । अङ्गत्वाद्विधिविधेश्चाङ्गत्व-
मिति । तच्चादर्थवानङ्गविधिः । अतश्च वदेदित्यनेनैता-
वदगतं दर्शपूर्णमासोपकारं वदनेन साधयेदिति । ततो
ऽनृतपदमामर्ष्यादेवं भवति यद्वदनेन कुर्यात्तदन्तेनेति ।
पुनश्च नञ्सम्बन्धाद्यदन्तवदनेनोपकुर्यात्तन्नेति वचनं
व्यज्यते । तस्माद्दर्शपूर्णमासोपकाराय वदतो यदन्तं प्र-
सज्यते तत्प्रतिषेधो विधीयते ततश्च यावत्कर्मार्थः सं-
वादः तत्र सर्वत्रानृतं वर्जनीयम् । तेन यवमयः पुगो-
डाशः कर्त्तव्य इत्येवमादावध्वर्यमुत्क्रा सक्त्वर्थं मे यवा
भविष्यन्ति तस्माद्द्वीहिमयः क्रियतामित्येवं न विसं-
दितव्यम् । संकल्पयेति च तत्पूर्वत्वाद्वदनमेव प्रतिलक्ष-
यति । अथ वा स्वेन वचनेनाध्वर्युमेव संकल्पं कारयि-
त्वेति द्विगिजन्तस्य रूपं द्रष्टव्यम् । आह यदा स्मृति-
प्राप्तनित्यानुवादे संयोगान्तराच्च विधौ नानृतं वदित-

व्यमित्यथमंशस्तुल्यः किं तदा चिन्तायाः प्रयोजनमिति तदुच्यते ।

स्मृतिप्राप्तानुवादे हि स्मार्त्तं नैमित्तिकं भवेत् ।

विधिपक्षे यजुर्वेदविधेस्तङ्गे षजक्रिया ॥

स्मृतौ च यदन्वतवदननिमित्तं प्रायश्चित्तं तदेव कर्त्तव्यं यदनुवादः । विधौ पुनरस्य याजुर्वेदिकत्वात् भेषस्य यजुर्वेदतो यज्ञो विनष्ट इत्यन्वाहार्यपवने भुवः स्वाहेति होतव्यम् । स्मृतेस्त्वन्यतरमूलत्वानवधारणाद् न वेदभेषनिमित्तप्रायश्चित्तावधारणं स्यात् । एवं मूलमूलभावाभ्युपगमे ऽपि स्मृत्यैव तदर्थस्तदतिक्रमश्चानुसृत इति तदीयमेव प्रायश्चित्तम् । ननु तवापि याजुर्वेदिकत्वाज्ञानात्तदेदप्रायश्चित्तमेव भवेत् । नैतदस्ति । एतद्व्याहवनौयादिविषयत्वादाहिताग्न्यधिकारमवलम्ब्य ते ऽन्वतप्रतिषेधश्च पुरुषमात्रधर्मत्वादनहिताग्नेरप्यवस्थितः । तेनास्य तावदवश्यं स्मार्त्तं प्रायश्चित्तमपेक्षणीयम् । तच्चेदपेक्षितमेकत्वान्निमित्तस्याहिताग्नेरपि तदेव युक्तमिति वैदिकप्रायश्चित्ताभावः । किं च ।

यज्ञे ऽन्यतमवेदाङ्गे भष्टे नैमित्तिकं श्रुतम् ।

अयज्ञाङ्गविनाशे तु न तस्यावसरो भवेत् ॥

यद्युक्तो यज्ञ आर्त्तिमियादिति हि सर्वे भेषा यज्ञसंबन्धिनो निमित्तत्वेन श्रूयन्ते ज्योतिष्टोमसंबन्धिनश्च प्रकरणादासन् । तत्र वेदसंयोगा*न्न प्रकरणेन बाधेतेत्यनेन न्यायेन बाध्यवलीयस्त्वात्प्रकरणां तावदतिक्रम्येत न तु यज्ञसंबन्धपरित्यागे हेतुरस्ति । तस्मादवगतवेद-

विशेषमूलेष्वपि पुरुषधर्मेषु न तन्निमित्तं प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम् । यदा तु फलकल्पनाभयात् प्रकरणाच्च क्रतुयुक्तपुरुषधर्मा भवन्त्येवंजातीयका इति पूर्वः पक्षः शुद्धक्रतुधर्मत्वं च मिद्धान्तः तदोभयत्रापि याजुर्वेदिकयज्ञभेषनिमित्तमेव प्रायश्चित्तमिति प्रयोजनान्तरं वक्तव्यम् । तदुच्यते ।

विधयो ऽपि हि पूर्वस्मिन्पक्षे संस्कारतां गताः ।

ते सर्वे याजमानाः स्युर्दीक्षासंस्कारवर्गवत् ॥

सर्वे हि समिदादयः क्रत्वन्तरगताः स्तोत्रशस्त्रजपादयश्च पूर्वपक्षवादिनः पुरुषसंस्काराः ते च याजमानास्तत्प्रधानत्वात्कर्मवदित्यनेनाधिकरणेन याजमानाः स्युः तत्र समीदादौनां यागात्मकत्वाद् द्रव्यत्यागव्यापारेण दीक्षणाद्यादिवदुभयथा ऽपि याजमानत्वात् । तद्वदेव च यजमानविष्ट्वावपि तन्त्रेण प्रयोग इति न कश्चिद्विशेषो दृश्यते । ये तु स्तोत्रशस्त्रजपादयस्ते गुणभूतकर्तृकर्मनियमममर्थां प्रधाननियमानधिकृतां प्रधानौद्गात्रादिममाख्यां बाधित्वा दन्तधावनादिवद्यजमानकर्तृका भवेयुः । यजमानविष्ट्वौ च साधारणद्रव्यत्यागन्यायेन तन्त्रत्वं न सम्भवतीति प्रतियजमानं भिद्येरन् । प्रतिषेधेष्वपि च यदा विध्यंश एवमवधारितः क्रतुयुक्तपुरुषोपकार्यन्तवदनमिति तदा ऽस्यैवान्तविशिष्टप्रतिषेधाद्यमर्थो भवति यजमानेनात्मसंस्कारार्थमाशीः प्रयोगादिषु यदुच्यते तत्र वैकल्पिकावधारणे स्वरूपोच्चारणे वा सृष्टात्वं न कर्त्तव्यमन्यत्र त्वन्येषां च यथेष्टवादित्वमिति । शुद्धक्रतुधर्मप्रतिषेधे तु यावत् क्रतौ किं चिद्वदनं यजमानस्यत्विजां वा ऽन्तं प्रसज्यते तत्सर्वं न कर्त्तव्यं क्रतुसंबन्धित्वाविशि-

षात् अतश्च यथैव यजमानेन त्रीहिमयं संकल्प्य न यव-
मयो दातव्यः । तथैवाध्वर्यादिभिरप्यनन्तरं पक्षं करि-
ष्याम इत्युक्ता न लाघवादिवशेन पुनर्विसंवदितव्यम् ।
यदपि च पुनः संस्कारार्थं किञ्चित्तदपि क्रत्वर्थीशेनैव
वर्जयितव्यम् । ननु च प्रतिषेधार्थं गुणभूतः पुरुषः तत
आध्वर्यवसमाख्या नियामिकेति प्रणीताप्रणयनादिवद-
ध्वर्युरेकोऽनृतप्रतिषेधमवलम्बेत । सत्यमवलम्बेत यदि
प्रतिषेधार्थीऽनुष्ठेयो भवेत् । अयं त्वनुष्ठानाभावात्मक-
त्वान्न कर्तृविशेषमपेक्षते । श्रुत्यैव च प्रतिषेधः प्राप्या सं-
बन्धः स यत्र प्राप्तिस्तत्र स्वसामर्थ्येन गच्छन् न शक्यते
समाख्यया वारयितुम् । ननु वदेदित्येतावद्विध्यंश्मात्र-
मालोच्यमानं समाख्या नियंस्सति ततश्च प्रतिषेधोऽपि
तदनुसारित्वान्नियतो भविष्यति । नैतदेवम् । पर्यवसि-
ते हि शास्त्रार्थे तत्कर्तृरपेक्षायां सत्यां समाख्याऽवत-
रति । न च वदेदित्येतावतः शास्त्रार्थत्वं विज्ञायते । प्र-
तिषेधसंबन्धाद्धि तदनुवादत्वेन स्थितम् । न चानूद्यमा-
नस्य श्रुतमपि विशेषणं भवतीति ग्रहाधिकरणे साधि-
तम् । किमुत समाख्यया विधीयमानपदार्थकर्तृविशेष-
संबन्धमात्र एव व्याप्रियते ।

तस्मादनूद्यमानत्वाद्वदनं न विशेष्यते ।

प्रतिषेधोऽपि तद्वामी विशेषु नैव शक्यते ॥

तस्मादस्ति सर्वत्र प्रयोजनमतः

सम्यक् विचारितमिति सिद्धम् ।

अहीनवत्पुरुषस्तदर्थत्वात् ॥ २० ॥

पूर्वत्र श्रुत्या मह प्रकरणं विरुध्यते न विरुध्यते इति
विचारितम् । इदानीं लिङ्गवाक्याभ्यां सह विचार्यते ।
तत्र ज्योतिष्टोमप्रकरणविहितस्य तीर्थस्नानस्य दर्शपूर्ण-
मासप्रकरणविहितस्य जृम्भिकानिमित्तस्य मन्त्रोच्चार-
णस्य किमर्थत्वं पुनः स्यादिति निवीताधिकरणवदेव
पक्षा रचयितव्यास्तेषामपि सारवत्तरत्वादनन्तराधिकर-
णो वय उपन्यस्ताः पुरुषमात्रधर्मः प्रकरणयुक्तपुरुषधर्मः
क्रतुधर्म इति त एवात्राप्यनुवर्तन्ते । तत्र पूर्वाधिकरणेनैव
प्रकरणात् क्रत्वर्थत्वे प्राप्ते पूर्वपक्षः परिगृह्यते ।

यथा प्रकरणं हित्वा द्वादशत्वं वशीकृतम् ।

अहीनेन तथा पुंसा धर्मावेतौ वशीकृतौ ॥

स्नानं तावद्योग्यतयैव मलापकर्षणार्थत्वात्पुरुषार्थं
गम्यते तीर्थविशेषणं च सुखावतरत्वाद् दुःखावताराद-
तोर्थाद्यावर्तयत् पुरुषस्योपकरोति न क्रतोः । यदपि च
स्नानं भोजनादिपूर्वभाविनियमरूपेण तदपि तदर्थस्यैव
नियमादृष्टं पुरुषगाम्येव करोति तेनावधारितप्रयोजनेन
संबध्यमानस्तीर्णनियमो ऽपि पुरुषार्थो विज्ञायते । त-
त्राप्येकं तावदृष्टमेव प्रयोजनमवतरणसुखम् । अथाप्यु-
द्धृतोदकादिनिवृत्तिरूपो नियमो न दृष्टं साधयतीत्य-
दृष्टं कल्पयते तथा ऽप्यस्यैव फलं तीर्थमेव हि सजा-
तानां भवतीति । न चैवं वाक्यात् *पुरुषार्थसंयुक्तस्य
प्रकरणमीश्वरमसंयुक्तं प्रकरणादिति स्थितत्वात् । तथा
यद्यपि ब्रूयादित्यनन कर्त्ता नोपात्तस्तथा ऽपि जञ्ज-
मानशब्दः कृदन्तत्वात्कर्त्तरि कृदिति चानन्यपरस्पर-

गात्कर्तृविशेषणं पुरुषमुपादत्ते तेन स्वावाक्योपात्तेन
संयुक्तं मन्त्राभिधानं प्रकरणग्राह्यत्वं न प्रतिपद्यते पुरु-
षसंयोगे चास्त्येव तत्फलम् । प्राणापानयोरात्मनि धा-
रणाच्चिरजीवित्वम् । तस्मात्पुरुषमात्रधर्मा एवंजा-
तीयका इति ।

प्रकरणविशेषाद्वा तद्युक्तस्य सं- स्कारो द्रव्यवत् ॥ २१ ॥

पुरुषधर्म इत्येतावद्ब्रह्मीमः । यस्तु पुरुषमात्रधर्मस्तत-
श्चोत्कर्ष इत्येतदसह्यम् । कुतः ।

अविरोधात्समावेशे लभ्यमाने प्रमाणयोः ।

बाधा न युज्यते कर्तुं न च दूरात्फलश्रुतिः ॥

पुरुषमात्रसंयोगे हि विना कारणेन प्रकरणं बाध्ये-
त । नन्वितरत्वापि लिङ्गवाक्ये बाध्येयाताम् । सत्यं बाध्ये-
याताम् यद्यपुरुषेण संबन्धो ऽभ्युपगम्येत । वयं तु प्रक-
रणगतपुरुषधर्मं ब्रूवाणा न किं चिदपि बाधिष्यामहे ।
न हि प्राकरणिके जज्ञभ्यमाने स्नातरि च सकलशब्दा-
र्यो योग्यत्वं वा नास्ति । नन्वविशेषबुद्धिर्बलवत्प्रमाणाप्रभू-
ता दुर्बलप्रमाणमूलया विशेषबुद्ध्या न युक्ता निवर्तयितु-
म् । एषा तावदवश्यमेव निवर्तनीया न ह्यविदुषो ऽस-
मर्थस्य वा ऽधिकारः सम्भवति । नन्वेवं प्रकरणं विशेषक-
मभ्युपगतं भवति । नैतदेवं ग्राहकमेवात्रापि प्रकरणं ये-
नाद्दिश्यमानजज्ञभ्यमानविशेषणत्वं प्रतिपद्यते । न हि
तस्यैव व्यापारी ऽवकल्पते कथंभावस्येत्यस्मावादन्येनामंब-
न्धात् । यो ऽपि प्रकरणगृहीतपुरुषमपेक्षमाणाः प्रकरणा-

द्विशेषलाभं मन्यते तस्यापि व्यावृत्ते प्रकरणव्यापारे त-
द्गृहीतत्वापेक्षा भवतीति नैतद्विशेषणमवकल्पते । कथं
तर्हि प्रकृतपुरुषप्रत्ययः उच्यते । विनैव विशेषणत्वेनात्र-
प्रकरणस्य पुरुषग्रहणसिद्धिः ।

त्रौहोणां प्रोक्षणां यद्वज्ज्यौक्तिकानामनर्थकम् ।

तद्वदेतदपीत्येवं फलाय प्रकृतं गतम् ॥

यथा हि त्रौहोणादि प्रोक्षणादिभिः संबधमानं न च
तावत्प्रकरणेन विशेष्यते । अथ चानर्थक्यभयाद्विप्रकृष्ट-
फलकल्पनाप्रमाणाभावाच्च क्रतुसाधनत्वेन प्रयोजनव-
त्त्वाच्च प्रकृतं गृह्यते । तथा ऽत्र फलकल्पनाभयात्प्रत्या-
सत्त्यनुरोधेन प्राकरणिकजञ्जभ्यमानग्रहणं क्रियते ।
न हि तत्सम्भवे ऽन्यफलकल्पनाप्रमाणां लभ्यते । ननु
च क्लृप्तेवानयोः फलमित्युक्तम् । सत्यमुक्तं न त्वीदृशेन
शब्देन फलमुच्यते कामशब्दोपबन्धाभावात् । एतदेव
च नात्र विधायकं शब्दमुपलभामहे इत्याह । फलवि-
धानं हौदृशेन शब्देन न क्रियत इति वक्ष्यामः । इतर-
था पुनर्ब्रूयादित्यवाप्यस्त्येव विधिविभक्तिरित्युक्तमेव
विधायकाभाववचनम् । न हि धत्तइत्येतस्याविधायक-
त्वादुपालम्भो भवति । सर्वत्रैव फलांशस्याविधेयत्वात् ।
तस्माद्ग्रथोक्तमेव योजनीयम् । द्रव्यसंस्कारकर्मस्वित्यनेन
चार्थवादत्वं वक्ष्यते । फलं तु तत्प्रधानायामिति च का-
मपदोपबन्धायां तदर्थत्वम् । आह । पुरुषस्य संस्कारक-
मिति गृहीतम् इति संस्कारशब्दोच्चारणात्क्रतुयुक्तपुरुष-
धर्मत्वमभ्युपगच्छति न हि स्वतन्त्रः फलवत्त्वात्संस्कार
इत्यभिधीयते । दर्शपूर्णमासावेव कुर्वत इत्येतन्नेति का-
ऽभिप्रायः । सर्वथा तावज्जञ्जभ्यमानधर्मत्वेनैष गम्य-

मान आनर्थक्येन लौकिकान्निवर्त्येत । यस्तु ज्योतिष्टो-
मादौ जज्ञभ्यमानः स दार्शपूर्णमासिकवदेव सप्रयोजन
द्वत्यशक्यो वर्जयितुमित्यतः क्रतुमात्रयुक्तपुरुषधर्मो भ-
वति । अस्योत्तरं गूढाभिप्रायम् । संस्कृतेन तु तेन प्रयो-
जनं नास्तीति । कुतः ।

न संबन्धो निवीतस्य यथैवातिथ्यकर्मणा ।

श्रुत्यादिभिरसंयोगात्तथैवास्य क्रियान्तरैः ॥

यदि सर्वत्र विहितः सन्ननर्थकत्वेन लौकिकान्निव-
र्त्येत तत एतदेवं स्यात् न त्वसावेवं निवर्त्तयितुं शक्य-
ते न हि प्रवृत्तानि शास्त्राणि केन चिन्निवर्त्यन्ते किं त-
र्ह्यादित एवैषां प्रवृत्तिप्रतिबन्धो ऽवधार्यते । सा चैवं
प्रतिबध्यते । यदि द्रव्यसंख्याहेतुसमुदायं चेत्यधिकरणा-
न्यायेन स्वरूपसङ्गतावनर्थकत्वाज्जज्ञभ्यमानशब्देनापूर्व-
साधनत्वं लक्ष्यते तल्लक्षणा च न प्रकरणादृते लभ्यते ।
न च दर्शपूर्णमासापूर्वं मुक्त्वा ऽन्यस्य प्रकरणमस्ति । त-
स्मात्तदपूर्वसाधनं यो जज्ञभ्यमानस्तस्यैवैष संस्कारः ।
एवं तीर्थस्नानमपि वक्तव्यम् । एतौ च परिचोदनापरि-
हारौ सूत्रकार एव वक्ष्यति । आरादपौति चेत् न
तद्वाक्यं हि तदर्थत्वादिति । यत्तु प्रयोगवचनेन सिद्धेर्वि-
ध्यानर्थक्यमिति । तत्राह । वरं तस्यानुवादत्वं न च नि-
ष्फलपुरुषमात्रधर्मविधानमिति । इह भाष्यकारेण मि-
रन्तरयोर्द्वयोरधिकरणयोरैकस्याः परिचोदनायाः पर-
स्परविरुद्धपरिहारद्वयमुक्तम् । अङ्गं सत्ययोगवचनेन गृ-
ह्यते न चाविहितमङ्गं भवतीत्येकः । एवं सत्यनुवादो
भविष्यतीत्यपरः । तत्र कस्य सत्यत्वं कस्यानृतत्वमिति
विवेक्तव्यम् । यथा तावत्पूर्वव व्याख्यातं तथा विधित्व-

मेव सत्यम् अनुवादाभिधानं त्वभ्युपेत्यवादमात्रमिति
गम्यते । शक्यं त्वनुवादत्वं समर्थयितुम् । कुतः ।

अपर्यायविधायित्वादेको ऽङ्गानां विधिर्यतः ।

प्रात्यात्मिकानुवादत्वं शक्यते भाषितुं ततः ॥

विधिस्त्वेकश्रुतित्वादपर्यायविधानादित्यत्र सर्वेषामे-
वाङ्गानामेकप्रयोजनकल्पनयैकं विधिं वक्ष्यति । स च
प्रयोगवचने न विधीयमानानां भविष्यति प्रात्यात्मि-
कविधीनां पर्यायप्रवृत्तेः । पुरुषश्च येन प्रवर्त्यते स वि-
धिः । अङ्गप्रधानवत्यां च भावनायां युगपत्पुरुषनि-
योगः । तस्मात् प्रात्यात्मिकानामनुवादत्वम् । अ-
त्राभिधीयते । द्वावप्येतौ ग्रन्थौ साधू । कथम् ।
पूर्वस्तावन्न चाविहितमङ्गं भवतीत्यनया चोपपत्त्या
न विरुद्धः । उक्तं ह्यतद्विधादनाश्रीयमाणे धात्वर्थ-
मात्रस्य साध्यत्वान्निष्प्रयोजनत्वे सति न शक्यमङ्ग-
त्वं कल्पयितुं तेन तावद्विधिः । अथ चानुवादः कथं
पूर्वेण विधिनाङ्गत्वं प्रकल्प्य प्रयोगवचनं यावन्नीयते
तावन्तं च कालमसौ विधिर्हृषणावतिष्ठते । प्रयोगवच-
नग्रहणे तु सति*तदङ्गतासंस्पर्शादेव पुरुषप्रवृत्तिसिद्धेर-
नुवादत्वम् । अतः प्राक् प्रयोगवचनसमर्पणाद्विधित्वेन
विना न व्यवहारः सिध्यतीति विधिः । उत्तरकाले तु तत
एव प्रवृत्तिसिद्धेरनुवाद इति उभयमपि साधूक्तम् ।

व्यपदेशादपकृष्येत ॥२२॥

प्रकरणे हीनस्यात्यन्तमविद्यमानत्वाद्वाक्यसंयुक्तत्वा-

* तद्वतविधिसंस्पर्शादेवेति क. पु. पा. ।

दशोपसत्त्वं प्रकरणेनागृह्यमाणमुत्कृष्यतद्वत्प्रदृष्टान्तः ।

शंयौ च सर्वपरिदानात् ॥२३॥

शंयाविति ब्राह्मणावगोरणादिप्रतिषेधवाक्योपलक्ष-
णम् । तत्र पूर्ववदेव पक्षाः तेषामपि प्राकरणिकं सं-
बन्धद्वयमप्येकौकृत्य निर्दष्टं क्रतुधर्मः शुद्धपुरुषधर्मश्चेति
हावेव पक्षौ । समस्तेन चानृतवदनप्रतिषेधन्यायेन क्र-
त्वर्थस्यावगोरणस्य प्रसज्यमानस्य प्रतिषेधः । का च तत्र
प्रसक्तिः । चतुर्ब्राह्मणसाध्यत्वाद्दर्शपूर्णमासयोस्तदानत्यर्थं
सामदानभेददण्डेषु प्रसज्यमानेष्वन्वाहार्यदानेनानमये-
दिति*गम्यते । यदा तन्मात्रेण नानमन्ति तदा पुनर्यथा
दानादानतिर्भवति तथा प्रयत्यमाने लौकिकोपाय-
प्रसक्तौ सत्यामयं दण्डप्रकारो ऽवगोरणादिः पक्षे प्रा-
प्नोति स प्रतिषिध्यते । न कर्त्तव्यं तेन तद्व्यतिरेकोपाया-
न्तराश्रयणं कार्यमित्युक्तं भवति तथा प्राप्ते ऽभिधीयते ।

वाक्येन सर्वसंयोगात्सर्वेभ्यो वरदानतः ।

फलस्य कल्पितत्वाच्च नेष्टः प्रकरणग्रहः ॥

यच्छब्दस्तावच्छ्रुत्यैव पुरुषमुपादत्ते । न च प्रकरणा-
युक्तपुरुषधर्मो न ह्येष कश्चित्संस्कारः किं तर्हि नरक-
परिहारार्थो ऽयं प्रतिषेधः स च पुरुषगत एव नरकपा-
तः संकीर्त्तितो न तु क्रतुगतो यस्य च प्रत्यवायस्तस्य
तत्परिहारार्थः प्रतिषेधः शतेन यातयात् सहस्रेण यात-
यादिति शतगुणं सहस्रगुणं सहस्रगुणमनुभवेदित्यर्थः ।
अथ वा संख्येयान्तरानुपादानादुपरि संवत्सरग्रहणादि-
हापि संवत्सरशतेन यातनां निस्तरेत्सहस्रेणोत्थेवं मंब-

ध्यते । निषेधफलं च प्रदर्शनमात्रेणैव संवध्यते न वि-
धिफलवत्कामपदोपबन्धमपेक्षते । न हि कश्चित्संस्त्यक्त-
व्यमर्थं कामयते । न चान्यः कश्चित्तस्योपादानप्रकारो
ऽस्ति तेनानुभवेदित्येतावतैवोपादानं विज्ञायते तच्चेहा-
विकलमस्ति । यत्तु भाष्यकारेण लिङ्प्रदर्शनं कृतं त-
त्फलस्याविधेयत्वादसंबन्धं यदपि तावदिष्टं तदपि न
विधीयते यत्त्वनिष्टं तत्र पुरुषप्रवृत्त्यसंभवादत्यन्तविप-
रीत एव विध्युपग्यासः । तस्मादनिष्टफलोपादानमा-
त्रेणैव तद्विषयानिषेधमिद्वेरेनिष्टफलस्य च पुरुषगामित्वा-
त्युरुधर्मता । तथा च सो ऽब्रवीत्किं मे प्रजाया इति प्र-
जामात्रानुग्रह एव शंयुना प्रार्थितो देवैश्च यत्कामयसङ्ग-
त्युक्ते शंयुना ब्राह्मणमात्ममेव तेभ्यः परीक्षं परिपालना-
योपक्षिप्तं तैश्च ब्राह्मणमात्रमेवोद्दिश्यानुग्रहः प्रप्त इति
वाक्यशेषः समर्थितो भविष्यतीति ।

प्रागपरीधान्मलवद्वाससः ॥२४॥

नास्या अन्नमद्यादिति वाक्यान्तरमपि सदन्वार्थदर्श-
नौपयिकत्वात्सङ्गोदाहृतम् । मलवद्वासमा ऋतुमती स्त्री
तत्संवादप्रतिषेधे ऽपि त एव पक्षाः । तत्र यच्छब्दजञ्ज-
भ्यमानशब्दतुल्योपादानशब्दाभावात्संवादस्य च क्रतौ पु-
रुषे चाविशेषप्रसक्तेरभिहितेनानृतवदनप्रतिषेधन्यायेन
पत्नि पत्न्येष ते लोक इत्यादेः क्रत्वर्थस्य संवादस्य प्रति-
षेध इति प्राप्ते ऽन्यथा प्रत्यवस्थीयते ।

निषेधः प्राप्तिपूर्वो ऽयं प्राप्तिश्च पुरुषे स्थिता ।

न हि प्रागुपरुद्धायाः प्राप्तिरस्ति क्रतुं प्रति ॥

तामपरुध्य यजेतेति हि सामान्यतः सर्वस्मादेव क्र-
त्वनुष्ठानादसौ निर्वर्त्तिता कथं संवादे प्रसज्येत । पुरु-
षस्य तु स्वातन्त्र्यात्सर्वकालसंवादे प्राप्ते निषेधस्यार्थवत्ता ।
यदि च स्मृतिरेवमर्था विद्यते ततो मूलमूलिभाव एवा-
भ्युपगन्तव्यः न हि केन चिन्नित्यानुवादत्वमुक्तम् ।

अन्नप्रतिषेधाच्च ॥२५॥

इतश्च पुरुषमावधर्मः । कुतः ।

प्रायोवचननिर्णयं संदिग्धं वस्तु वर्णितम् ।

असंदिग्धश्च पुं धर्मो नास्या अन्नमिति स्मृतेः ॥

नास्या अन्नमद्यादित्यभ्यञ्जनं वै स्त्रिया अन्नमिति
वाक्यशेषादुपगमनप्रतिषेधः तथा हि लाटानामप्यभ्य-
ञ्जनपर्यायान्तरवाच्यलक्षणमुपगमनं प्रसिद्धम् । तच्च न
कदा चिच्छब्दादर्थोद्वा क्रत्वर्थं प्रसक्तं पुरुषार्थं तु सर्वप्रा-
प्तिप्रसिद्धं यदर्थं च प्राप्तिस्तदर्थः प्रतिषेध इत्युक्तम् ।
ब्रह्मचर्यविधानाच्च न ऋतुकाले पुरुषार्थस्यापि सतस्त-
त्प्रसक्तियेन स्वकाले निषिध्यते । तस्मादुल्लङ्घ्य तावत्प्र-
करणमेष तावत्पुरुषधर्मो भवति ततश्च तत्सामान्यादि-
तरेषु तथात्वमिति संवादतादर्थ्यसिद्धिः ।

अप्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो विशेषे- षात् ॥२६॥

इदानीमप्रकरणाधीतानि श्रुतिलिङ्गवाक्यानि प्रक-
रणसमवायं गच्छन्ति नेति विचार्यते । तस्मात्सुवर्णं
हिरण्यं भार्यं दुर्वर्णं ऽस्य भाटव्यो भवतीत्येवमादिषु

संदेहः । किं कर्मसु सुवर्णधारणमनूद्य सुवर्णता वि-
धीयते वामःपरिधाने च शोभनत्वम् उत विशिष्टवि-
धानरूपेण नित्यः पुरुषधर्मी विधीयतइति । तत्वानेका-
र्थविधिभयात्कर्मस्थहिरण्यवासोनुवादेन सुवर्णशोभनत्व-
विधिप्राप्तौ उच्यते पुरुषधर्म इति । कुतः ।

हिरण्यवाससो धर्मी भवंस्तावदनर्थकः ।

कर्मणा सह संबन्धे प्रमाणां तु न विद्यते ॥

प्रकरणाम्नानस्य ह्येतदेव प्रयोजनं कथं नाम तदङ्गत्वं
विज्ञायेतेति यद्यप्रकरणाधीतस्यापि कर्माङ्गतैव स्या-
त्ततः प्रकरणाम्नानमनर्थकं भवेत् । यतस्तु वेदेनैव प्र-
करणाप्रकरणाम्नानविवेकः कृतः ततो ऽवगम्यते नूनं
प्रकरणाधीतानां पुरुषधर्मत्वमिति । 55419

अद्रव्यत्वात्तु शेषः स्यात् ॥२७॥

यद्यपि तावद्विशिष्टविधानं तथा ऽपि कर्मशेष एव
स्यादन्यथा हि फलं कल्प्येत । ननु क्रतुसंबन्धो ऽपि क-
ल्पयितव्य एव । सत्यं प्रमाणवतौ हि तत्कल्पना । क-
र्मणश्च सामान्येन प्रयोजनाकाङ्क्षायां कर्मैवोपतिष्ठते तेन
तत्संबन्धः प्रमाणवान् न स्वर्गसंबन्ध एव च मन्यते । य-
था यागदानहोमान्मुक्त्वा नान्यत् प्रधानकर्मत्वं प्रतिपद्यते
न चेह यागादित्वमस्ति संप्रदानाद्यभावात् । अत औ-
त्पत्तिकेनाङ्गतत्वेन कर्मशेषत्वम् । अथ वा धारणेनेतत्
श्रूयते तच्चोत्पत्त्यैव धार्यमाणशेषभूतम् । न च लौकि-
कस्य निष्प्रयोजनत्वासंस्कारार्हत्वम् । अतः कर्माङ्ग-
भूतयोर्वासोहिरण्ययोर्विधिः । अथ वा तत एवानेका-

ध्विधिदोषात्सति च संभवे बलाद्गुणे विधिशक्तिसंचार-
णाद्धिरण्यधारणं हिरण्यं हस्तेन भवति अथ गृह्णाति
हिरण्यं हस्ते संप्रदाय षोडशिना सुवतद्रूपेवमादिवा-
क्यविहितमनूद्य सुवर्णता विधीयते वासः परिधत्तइति
चैतद्विहिते वाससि शोभनत्वम् । एवं च मूलकाराणां हि
रण्यमिति जातहृपं प्रतीयादित्यादिपरिभाषणस्यैतदेव
मूलम् । अन्यथा रजतजातहृपसाधारणो सति हिरण्य-
शब्दे ऽन्यतरावधारणमूलमन्यत् कल्प्यं स्यात् । अद्रव्य-
त्वादिति च नात्र द्रव्यं विधीयते किं तर्हि तद्विशेष-
मात्रविधानमेतत् अतश्च यच्च द्रव्यं तत्रानेन गन्तव्यमिति ।

यत्त्वच्च भाष्यकारेण देवताग्रहणं कृतम् ।

तदुत्सूत्रमयुक्तं च प्रधानं हि जपाद्यपि ॥

अयागानामपि प्राधान्यदर्शनान्न किं चिद्देवताग्रह-
णेनेति ।

वेदसंयोगात् ॥२८॥

कर्माङ्गत्वे चास्याः क्रियायाः आध्वर्यवसमाख्या
विनियोजकौ भविष्यति पुरुषधर्मत्वे वाध्येत । यदा ऽपि
हिरण्यानुवादेन सुवर्णता विधीयते तदा ऽपि तद्विधि-
वशवर्त्तित्वादक्रियात्मकत्वाच्च नैव समाख्या व्याप्रियत-
इति । वेदिकत्वसामान्यं वेदसंयोगस्यार्थस्तेन यो नाम
वदेत् लोकतो ऽप्यस्त्येव वासोहिरण्यधारणप्राप्तिरत-
स्तदनुवादेनापि शक्यं गुणविधानमिति सो ऽपि व्या-
वर्त्तितो भवति ।

द्रव्यपरत्वाच्च ॥२९॥

पूर्वं धारणस्य स्वाभाविकमेव संस्कारत्वमित्युपन्य-
स्तम् इदानीं तत्रैवोपचयहेतुरुच्यते कर्मत्वं निर्देशादिति
तत्र हिरण्यमित्यमन्तत्वदर्शनाद् द्वितीयार्थसंयोगादिति
च भाष्याद्विहीनितिवत् द्वितीयेयमिति भ्रान्तिर्भविष्यति
कृत्यत्ययेन त्वनभिहितत्वान्नात्र कर्मणि द्वितीयोत्प-
न्ना प्रथमैवेयं द्वितीयार्थस्तु भार्य्यमिति गत्यत्ययेनोक्तं
इति द्रव्यपरत्वाभिधानम् । अत एव भाष्यकारेणापि
द्वितीयार्थसंयोगादित्युक्तम् । अन्यथा द्वितीयासंयोगा-
दित्येवावच्यत् । तस्मात्संस्कारत्वात्कर्मशेषत्वं धारणस्य ।

स्याद्वा संयोगवत्फलेन संब-
न्धस्तस्मात्कर्मैति शायनः ॥३०॥

कर्मसंबन्धस्तावन्न केन चित्क्रियते । सर्वो ह्यनारभ्य-
वादो वाक्यसंयोगेनाङ्गं विधत्ते लिङ्गेन वा केन चिद-
व्यभिचारिणा । तदिह वाक्यसंयोगस्तावन्नास्त्येव हि-
रण्यधारणमपि व्यभिचारादलिङ्गम् । तदेव कर्त्तव्य-
तावचनेन विशेष्यते । यदि कर्त्तव्यतावचनं विशेषणं
ततश्च तद्यापारोपक्षयादविधायकत्वप्रसङ्गः । तेन द्र-
व्यस्वरूपसंबन्धमात्रमेव प्रमाणवत् तत्र चानर्थक्यमिति न
संस्कारता । न चेहापूर्वसाधनताकारितः संबन्धो ऽव-
कल्प्यते । प्रकरणालभ्यत्वादपूर्वसाधनलक्षणायाम् । त-
स्माद्भूतभव्यसमुच्चारणान्यायेनैव हिरण्यसाधनकं वासः-
साधनकं च धारणं परिधानं च कर्त्तव्यं किं प्रयोजन-
मित्यर्थाक्षिप्तेनापि तावत्कर्त्ता संबन्ध इति पुरुषोपका-
रकल्पना । सुवाससेति बज्रव्रीहिरन्यपदार्थप्रधानत्वा-

द्विस्पष्टमेव पुरुषप्राधान्यम् । नन्वेवं सति फलं कल्प्यम् ।
नैष दोषः । सामान्यतः पुरुषार्थत्वे ऽवधारिते तस्य सु-
कल्पत्वात्सर्गाद्युत्पत्तेश्च क्रियात्मकत्वादन्यत्र वेदमूल-
त्वादुभयमपि साधारणं पर्युपस्थापकमिति कर्मोपस्था-
पननिर्वाहः । अपि च स्ववाक्यगतमेव भ्रातृव्यदुर्वर्णाता-
करणं रूपधारणं फलमुभयत्रापि श्रूयते । सत्यपि चार्थ-
वादसरूपत्वे पारार्थ्यानिवधारणादेवंजातीयकेषु फ-
लविधित्वं वक्ष्यति फलमात्रेण निर्देशादिति । तत्र हि
कृतसंबन्धस्यैव कामत्वमात्रं परिकल्प्य क्रियायास्तद-
र्थमध्यवसातव्यम् । अन्यत्र क्रतुसंबन्धात् प्रभृति सर्वं
कल्पनीयम् । तस्मात्सर्वकामादिपदसंयोगवदिहापि फ-
लेन संबन्धाद्विशिष्टविधानाच्च कर्मोपदिश्यते । तथा च
स्मृतिः । न जीर्णमलवद्वासाः स्यात् धारयेद्वैणवं दण्डं
शुभे रौक्मे च कुण्डले द्रव्यादि मूपपत्स्यते ।

शेषः प्रकरणे ऽविशेषात्सर्व- कर्मणाम् ॥ ३१ ॥

इह वाक्यावधारितकर्मशेषत्वानां तद्विशेषसंबन्धस्यि-
न्यते । पूर्वपक्षवादी तत्र पश्यन्नप्याहवानौयसंयोगं हो-
मानां प्राधान्यात्तद्विशेषाहवनौयप्रवृत्तेः कृषिसेवादोना-
मपि ऋद्धिसाधनकर्मत्वाविशेषात् शक्यते येन कर्मणा
ऋद्धिमिच्छेदित्येवमुपलक्षणं कर्तुमिति मन्यमान आह ।
सर्वकर्मणां शेषोपायादिरिति । तत्र सेवादिना ऽपि ऋ-
द्धिमिच्छेन्नाहवनौये जयादौन् जुहुयात् । न चाहवनौ-
यस्येति न प्रयोजकाः ह्यममात्रोद्देशेनाहवनौयविधाना-

त् । तेनानाहिताग्नेर्नाम भूवन्नाहिताग्निना तु व-
र्णानुद्वपं लौकिकमपि कर्मानुतिष्ठता कर्त्तव्याः । एवं
चानारभ्यवादस्वरसो न भग्नो भविष्यति । न चैवमा-
दयः साक्षात्कर्मसंबन्धिनः प्रकृत्यर्थाः स्यास्यन्ति । कामं
वा पुनरुक्तभयाद्विकृतिं वर्जययुः कृष्यादिषु तु न का-
चित्पुनरुक्तताशङ्केत्यवर्जनमेव युक्तम् ॥

होमास्तु व्यवतिष्ठेरन्नाहवनीय- संयोगात् ॥ ३२ ॥

व्यवतिष्ठेरन्नेते होमा वैदेकेष्वेव न सर्वत्र भवेयुः । कुतः ।

समानदेशता नित्यमिष्यते ऽङ्गप्रधानयोः ।

न च कृष्यादिभिः साकमेषां स्यात् तुल्यदेशता ॥

कर्षणं हि भूमौ क्रियते राजकुले च सेवा । जयाद-
यश्च होमत्वादविहिताधिकरणान्तरा एकान्तेनाहव-
नीये कर्त्तव्याः । तत्र विना वचनेनाङ्गप्रधानवैदेश्यमा-
पद्यमानं वैगुण्यं जनयेत् । अस्ति चैषामन्यो विषयो य-
त्वाविगुणा भवन्ति । तस्मिंश्च सति नार्थापत्त्या वैदेश्य-
मभ्यनुज्ञास्यते । न च शास्त्रेणानभ्यनुज्ञातं कृतं फलं द-
दाति अतः सगुणसंपादनायैवानाहिताग्नीनामविदुषा-
ममनुष्ठ्याणां चैते न भवन्ति तथा कर्मान्तराणामपि ।
ननु ह्येवमेवाहवनीयं मौत्वा होष्यत । न तथा ऽपि वि-
लिखनहोमयोर्देशभेदापारहारात् । सामीप्यमात्रं हि त-
चानुष्ठेयं न तु समानदेशत्वम् । न हि एकैकस्मिन्वि-
दारणे आहवनीयं निश्चित्य होतुं शक्यते । न च तावता
ऽपि समानदेशत्वं भवति । होमास्त्यिति च हेतुव्यप-

देशो यतो ऽमी होमास्तस्माद्यवतिष्ठेरन् ।

शेषश्च समारव्यानात् ॥ ३३ ॥

इतश्च वैदिकानामेव जयादिः शेषः यतः समाख्या-
नुग्रहो भवति । दर्शपूर्णमासादिष्वध्वर्युर्विद्यते तदङ्गभू-
ताः सन्त एते तत्कर्तृकतां प्रतिपद्यन्ते कृष्यादीनां तु ऋ-
त्विगभावाद्भेदेन च जयादीनां वरणानास्नानादपूर्वत्वा-
च्चोदकेन प्राप्तर्नास्ति । यदि च तदर्थमेवाध्वर्युर्विद्यते
ततः कर्तृभेदो ऽप्यापद्यते । न हि कृषिमध्वर्युः करोति
तेन समाख्यानाद्यो वाक्यशेषो ऽध्वर्युणा कर्तव्यमध्व-
र्युर्वा यः कर्तृत्वेन शेषभूतः स एवमनुग्रहीतो भवतीति
व्यवस्थसिद्धिः ।

दोषात्त्वष्टिलौकिके स्याच्छा-

स्त्राद्वि वैदिके न दोषः स्यात् ॥ ३४ ॥

वैदिकलौकिकप्रधानसंबन्धविचारप्रसङ्गाद्युक्तं निमि-
त्तानां लौकिकवैदिकत्वाशङ्का तानि विचार्यन्ते । तत्र
यावतो ऽश्वान्प्रतिगृह्णीयादिति यावच्छब्दोपबन्धादश्व-
प्रतिग्रहाणां निमित्तत्वम् । तत्र संदिह्यते किमश्वप्रति-
ग्रहमात्रस्याथ लौकिकस्यैवाथ वैदिकस्यैवेति । कः पुन-
र्लौकिको ऽश्वप्रतिग्रहः को वैदिक इति लोके प्रतिषे-
धाद्भेदे च प्रतिग्रहीतव्यमित्येवमविधानादुभयत्वाप्य-
श्वप्रतिग्रहो नास्ति इति मन्यमानस्य प्रश्नः । इतरगो
विधिप्रतिषेधनिरपेक्षस्वरूपमात्रं दर्शयति अकर्माङ्गभू-
तदानाश्रयपुरुषार्थत्वाभिमतो लौकिकः कर्माङ्गभूतदा-

नाश्रयस्तु वैदिक इति । किं प्राप्तमविशेषाभिधानाद्-
 दृदिश्यमानविशेषणामंभवाच्चाश्वप्रतिग्रहमात्रं निमित्त-
 मिति । तथा प्राप्ते लौकिकपक्षपरिग्रहः । भाष्यकारेण
 त्वविशेषपक्षमनाभाष्य तु शब्दार्थवत्त्वाय सिद्धान्तोपक्रमः
 कृतः । वैदिकत्वसामान्यात्फलकल्पनाभयाच्च वैदिक
 इति । नैमित्तिकं हि विधीयमानं निमित्तमपि वैदिक-
 मेव बुद्धौ सन्निधापयति । तेनैव निराकाङ्क्षीभूतत्वान्न
 लौकिकेन संबध्यते । फलं च तत्र कल्पनीयम् । इतरत्र
 तु संबन्धस्य क्रतोरुपकारः सुखेनैव कल्पिष्यते इति प्राप्ते
 अभिधीयत । लौकिके स्यादिति । कुतः ।

श्रूयते दोषसंयुक्तः स च दोषो ऽस्ति लौकिके ।

वैदिके विधिगम्यत्वान्न हि दोषः प्रतीयते ॥

वरुणो वा एतं गृह्णाति यो ऽश्वं प्रतिगृह्णातीति पा-
 पेन ग्रहणं यस्मिन्नाश्वप्रतिग्रहे स निमित्तं प्रतीयते त-
 दपि च पापग्रहणं प्राप्तमनूद्यते । यदि हि विधीयते
 ततः कदा चिदेतद्वाक्यसामर्थ्यादेव वैदिके ऽपि स्यात् ।
 न तु विधीयते सर्वफलानामविधेयत्वात् । न च तत्र
 कर्मविधानं विधेयस्य कर्मणः पापफलत्वासंभवात् । न
 चेहाश्वप्रतिग्रहः प्रतिषिध्यते तदश्ववशात् । निमित्त-
 संबन्धमात्रोपयोगाच्च । तस्मादत्यन्तसंबन्धाद् यत्र प्रतिषे-
 धस्तत्र दोषः । स च लौकिकस्य प्रतिषेधो न केसरिणो
 ददाति नोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति । नन्वयमपि प्र-
 तिषेधः सामान्येनैव श्रूयते । सत्यं तेनैव तु लौकिकस्येति
 ब्रूमः । इतरस्य विशेषविधिसंस्पृष्टस्य प्रतिषेधविषयत्वात्सं-
 भवात् । अतश्च दोषसमभिव्याहृतादिष्टिरपि लौकिक-
 विषया स्यात् । ननु च निमित्तभावादुद्दिश्यमानो ऽश्व-

प्रतिग्रहो न दोषेण विशेषं शक्यतइति विधीयमानेष्टि-
स्तुतिमात्रपरे दोषसंकीर्त्तने वैदिको ऽपि निमित्तं भ-
वेत् । उच्यते ।

विशेषणतया नैव दोषो ऽयं कल्प्यते मया ।

दोषनिर्घातकार्येष्टिसामर्थ्याल्लौकिकाङ्गता ॥

नह्येवं क्रियते दोषवान्यो ऽश्वप्रतिग्रहः किं तर्हि
निमित्तवेलायां तावत्सामान्यमात्रमेव गृह्यते । यदा
त्विष्टिभावनायाः प्रयोजनाकाङ्क्षा भवति तदा ऽन्यस्य
स्वर्गादेः कर्मोपकारस्य वा संनिध्यपेक्षयोरभावादस्य च
दोषस्य समानवाक्योपात्तत्वेन प्रत्यामत्तेः स्वहृषेण कर्मा-
नपेक्षितत्वेन फलत्वप्रतिपत्त्यसंभवात्पुरुषौपयिकं विधि-
संबन्धाहं निर्घातमपेक्षमाणस्यापनीयमानतया कर्मणा
संबन्धः । एकेन च नैराकाङ्क्ष्ये संभवति न प्रयोजना-
न्तरं कल्पयितुं शक्यम् । अतश्च यत्र दोषनिर्घातात्मकं
फलं तत्रेयमिष्टिः । यत्र च दोषस्तत्र निर्घातो ऽपि प्र-
तिषेधानुसारी । स च प्रतिषेधो लौकिकस्येत्यन्तरेणा-
पि विशेषणमर्थवशात्तस्यैव निमित्तत्वम् । एतद्दर्शयति
वरुणप्रमोचनं त्विदं कर्म तल्लौकिके भवितुमर्हति ।
यत्तु भाष्यकारेण दोषं प्रदर्शयतां तं तल्लौकिके ऽश्वप्रति-
ग्रहे शूद्रादन्यस्माद्वा पापकर्मणः क्रियमाणे भवतीति ।
पुनश्च वैदिके ऽप्येतत्समानमिति मन्यमानेन ननु वैदिके
ऽप्यप्रतिग्राह्यान्प्रतिगृह्यतः पापग्रहणमस्तीति चोदयि-
त्वा परिहार उक्तः । भवेदेतदेवं यदि प्रतिग्रहीतुरिष्टिः
स्यात्सा खलु दातुरिति । स लौकिके ऽप्यविशि-
ष्टः । तथा हि ।

लौकिके ऽपि तु यो दाता शूद्रादिर्न स दोषवान् ।

प्रतिगृहीतदोषस्तु पुनरप्युभयोः समः ॥

यदि वैदिके दातुरिष्टिरिति कृत्वा सत्यप्रतिग्राह्या-
थाज्ययाजननिमित्ते प्रतिगृहीतृणां पापे दोषरहित-
निमित्तमुच्यते । ततो लौकिके ऽपि शूद्रादिभ्य उपादाने
दुष्यत्यपि प्रतिगृहीतरि दातुस्तद्द्वारेणादुष्टत्वादोषरहि-
तमेव निमित्तम् । अथेह प्रतिगृहीतव्यापारो निमित्तं
स च दुष्ट इति गृह्यते तत्तुल्यं वैदिके ऽपि । अथ वैदिके
दातुर्लौकिके प्रतीगृहीतुरिष्टिरिति कल्पयते तत्राप्युपप-
त्तिविशेषो वक्तव्यः । किं च ।

यो ऽश्वप्रतिगृहादेव दोषः सो ऽव प्रतीयते ।

दातृदोषस्तु सर्वत्र तुल्यो ऽश्वेन विशेष्यते ॥

न ह्यप्रतिग्राह्यान् प्रतिगृह्णन्नेवं विशेषं शक्यते । यो
ऽश्वं प्रतिगृह्णातीति । सर्वद्रव्यप्रतिगृहाणां दातृदो-
षेण दुष्टत्वात् । तेनैष ग्रन्थः पूर्वं प्रतिगृहीतव्यापारोप-
न्यामात्मन्याच्च दातृव्यापाराश्रयणादसंबन्धः । तत्र के
चिदाहुः । अनपेक्ष्योत्तराधिकरणसिद्धान्तं प्रतिगृहीतु-
रेवेष्टिरित्यत्र विचारितम् । लोके ऽश्वानां प्रतिग्रह एव
तावन्तोभयतोदतः प्रतिगृह्णातीति प्रतिषिद्धः । किमुत
शूद्रादिभ्य उपादानम् । यज्ञे त्वसाष्टिविजां पुनः प्रसूतः ।
तत्रैतत्स्यात् । दानमात्रं यज्ञे विहितं न प्रतिग्रह इति ।
तदयुक्तम् । दानविधानेनैव प्राक् परस्वत्वापादनादपर्य-
वस्यता तस्याक्षिप्तत्वात् । अपि च । सर्वत्र समाप्तिवि-
धानं मिहान्तः तेन दद्यादिति सामर्थ्यगृहीतः स्वत्वप-
रित्यागं परस्वत्वापादनमेव विधीयतइति प्रतिग्रहवि-
धानम् । अपि च ।

मन्त्रवान्त्रियमैर्युक्तः कर्ममध्ये ऽङ्गसंगतः ।

क्रियमाणः कथं नाम विधिना नावगम्यते ॥

यदि प्रतिग्रहो न विधीयेत कथं तस्येति कर्त्तव्यता विधीयेत । किमिति वा तस्मिन्नकृते कर्मवैगुण्यं स्यात् । अत्र वदामः ।

ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां दद्यादिति दानं विधीयते ।

लोभादेवार्ज्जनाङ्गत्वात्प्राप्तस्तेषां प्रतिग्रहः ॥

न हि दद्यादित्यस्य प्रतिगृह्णीयादित्ययमर्थो भवति । भवेदपि सामर्थ्यात् यदि तदाक्षेपमन्तरेण दानविधिर्नोपपद्येत । स तु लोभप्राप्तप्रतिग्रहवलेनोपपद्यमानो न शक्नोत्याक्षेप्तुम् । न हि विधिशतेनापि तथा पुरुषः प्रवर्जते यथा लोभेन । यद्यपि च समाप्तिश्चोद्यते तथा ऽपि दातृव्यापार एवासौ परस्वत्वापादनं नाम । द्वौ हि तत्तापि व्यापारावेकः प्रतिग्रहीतुः स्वीकरणमपरो दातुः तत्समर्थाचरणं समर्पणादिरूपम् । तन्मात्रमेव विधास्यते नापरम् । तेन यथा सोमक्रये विधीयमाने ऽर्थाहोभेन प्राप्तो विक्रयो न विधीयते न च कर्माङ्गं भवत्येवमिह प्रतिग्रहो न विधास्यते नाप्यङ्गं भविष्यति । यदपीति कर्त्तव्यताविधानं तदर्थप्राप्तानुवादेनैव भविष्यति । यदा वृत्त्यर्थं दक्षिणां प्रतिगृह्णीयात्तदित्यमित्यं चेति । नन्वेवं सति प्रतिग्रहस्य पुरुषार्थत्वान्मन्वादीनामपि पुरुषार्थत्वमेव प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रकरणसामर्थ्यादेवमितिकर्त्तव्यताकप्रतिग्रहावसानं दानं क्रतोरुपकरोतीत्यध्यवसानात् । तेन प्रतिग्रहसंबन्धे ऽपि दानस्यैवेतिकर्त्तव्यता । तच्च विधिलक्षणमिति नेतव्यम् । तत्र चोदिते ऽपि प्रतिग्रहे गवादीनां प्रतिषेधो ऽपि नास्तीति न कश्चिद् दोषः । अथ प्रतिग्रहस्य तु प्रतिषिद्धत्वाद्यो नाम

प्रतिषेधमतिक्रम्य गृहीष्यति तं परिक्रौय यजमान
 आर्त्विज्यं कारयिष्यति । यथा ब्रह्महा ऽश्वमेधेन यज-
 तेति । यो लोभात्प्रतितयाजनमङ्गीकृत्य याजयिष्यति
 तदपेक्षं विधानम् । न तु तद्विधानान्यथाऽनुपपत्त्या या-
 जनमितरेषामपि विहितमिति कल्प्यते । तथेहाश्वप्र-
 तिगृहस्याविधानमिति द्रष्टव्यम् । अतश्च यथैव लोके
 दोषस्तथा वेदे ऽपीति न तद्द्वारेण विशेषविषयत्वं ग-
 म्यते । के चित्पुनराहुः । लौकिकपक्षे प्रतिगृहीतुरिष्टिवै-
 दिकत्वे तु कर्माङ्गत्वाद्दातुः प्रतिगृहश्चोभयत्रापि दोष-
 वानविहितत्वात्प्रतिषिद्धत्वाच्च । दानं पुनर्वैदिकं विहि-
 तमतो यथभाष्यमेव परिहारः । अथ वोभयत्रापि दातु-
 रिष्टिः । तत्र दानं लौकिकं प्रतिषिद्धम् । तथा च दक्षि-
 णाधिकरणे वक्ष्यति । अश्वा उपकारकतरा भवेयुर्यदि
 तेषां दानप्रतिगृहौ न प्रतिषिद्धौ स्यातामिति । विश्व-
 जित्यपि सर्वस्वदाने प्रतिषिद्धत्वादश्वादीनामदानमिति
 वक्ष्यति । पौण्डरीके ऽश्वसहस्रमिति तु प्रत्यक्षोपदेशा-
 वज्योतिष्टोमे चैकस्याश्वस्यावश्यं विधेयत्वात्सामान्यप्रा-
 म्निषेधवाधान्न दोषो विज्ञायते तस्माद्य एव लोके भ्रा-
 न्त्या मित्रदायादिना वा ददाति तस्यैवेष्टिः यो वा वि-
 क्रौणौते । विक्रये ऽपि हि स्वत्वपरित्यागपरस्वत्वापा-
 दानसङ्गावात्स तलो ददान्यर्थो विद्यते । न ह्यदृष्टार्थमेव
 केवलं दानं विज्ञायते । दानत्वे दृष्टादृष्टफलकल्पनाव-
 सरात् । यद्यपि च तस्य विक्रयशब्दाभिधेयत्वं तथा ऽपि
 सामान्यविशेषसंज्ञयोः समावेशादविरोधः । तथा च लोके
 विक्रोय वक्तारो भवन्ति अस्माभिर्धोन्यं दत्तमिति क्रौत्वा
 वदन्यस्माभिर्धोन्यं गृहीतमिति तस्मात्सोऽपि ददाति-

रिति निमित्तम् । ननु च वासो ऽश्वा भूमिरिति
देयद्रव्यमध्याम्नान्नाश्वदानं दुष्येत् । यच्च तद्विहितं
तत्रवैष दोष्यति । देयद्रव्याणि ह्येतानि अयन्ते न तु
दानमेव विधोयते । तत्र दानविधायिवाक्यापेक्षत्वाद्य-
त्वाश्वो विहितस्तङ्गतमेवेदं देयस्मरणम् । यनि तु गवादी-
नि सामान्यतो ऽपि न प्रतिषिद्धानि तानि दानमात्रचो-
दनायामपि भविष्यन्ति । तस्मान्न लौकिको ऽश्वप्रतिग्र-
हो निमित्तम् ।

अर्थवादो वानुपपातात्तस्माद्य- ज्ञे प्रतीयेत ॥ ३५ ॥

यद्येषा दोषनिर्घातार्था भवेत् ततो लौकिके कल्पे-
त न तु तदर्थः । कुतः ।

अन्यतो ऽवगते दोषे तन्निर्घातार्थतेष्यते ।

यश्चात्र कीर्त्यते दोषो नासावस्तीति गम्यते ॥

कर्मविधानवाक्ये यो दोषः श्रूयते स निर्घात्यत्वेना-
वधार्यते । यश्चात्र दोष उपात्तो नासौ लौकिकस्य स-
त्यपि प्रतिषिद्धत्वे कुतश्चित्पमाणाङ्गम्यते जलोदरं ह्यत्र वरु-
णाग्रहणरूपेणापात्तम् । नच कस्याश्चिद्वैद्यकसंहितायां
लौकिको ऽश्वप्रतिग्रहो निदानं श्रूयते नापि प्रत्यक्षा-
नुमानादिभिर्गम्यते । न च वाक्ये न केसरिणो ददाति
नोभयतोदतः प्रतिगृह्णतीति श्रूयते । नाप्येतस्य वा-
क्यस्य तत्प्रतिपत्तौ व्यापारो विद्यमानानुवादेन तत्र
निर्घातार्थकर्मविधिमात्रपरत्वात् । यस्तु दोषः प्रति-
षेधवाक्यान्तरकपातात्मकः कल्पितः स इह नोपा-

तो वरुणो वा एतं गृह्णातीत्यनेनाभिधातुमशक्यत्वा-
त् । अथ पापमात्रं दृणोतीति वरुणस्तद्गृह्णातीत्येवम-
भिधीयते ततो या तावद्वरुणगृहीतशब्दस्य जलोदरवि-
षया मसुदायप्रसिद्धिः सा परित्यक्ता । या त्ववयवप्रसि-
द्धिः सा वैदिके ऽपि त्यागे दुःखदर्शनात् । प्रतिग्रहे च
रक्षणपोषणादिना क्लेशात्किञ्चिद्वरुणात्मकं विद्यतइत्येव
संभवतीति न शक्यं तद्द्वारेणैष्टैर्लौकिकविषयत्वमवधा-
रयितुम् । रक्षणपोषणादिना क्लेशेनेति प्रतिग्रहीदव्यापा-
रस्य निमित्तत्वेनानिवारितत्वादेवं ब्रवीति । अथ वा
दातुरपि प्राक् परस्वत्वापादनादेष क्लेशो ऽस्तीति गम-
यितव्यम् ।

धर्मो ऽपि च दृणोत्येव नरं संसारवर्त्तिनम् ।

न हि केवलपापेन देहेनाच्छाद्यते नरः ॥

तस्मात् उभयथा ऽपि लौकिकाश्वप्रतिग्रहणगतो ऽयं
दोषो न प्रसिध्यतीति मुख्योपाताभावादर्थवादो ऽयं
विज्ञायते । तच्च पुरस्तादुपाख्यानोपात्तं प्रजापतिर्वरु-
णायाश्वमनयदित्यर्थमिदानीं तने ऽपि काले ह्रपधर्मणा-
ध्यारोप्य प्रशंसति । यथैव प्रजापतिर्वरुणेन गृहीत आ-
सीत्तथा अद्यत्वे ऽप्यश्वप्रतिग्रहस्येज्जातः स एव वरुण-
ग्रहणदोषो भवति । यथा च प्रजापतेर्वरुणीष्टस्तत उ-
न्मोचन्यासीत्तथा ऽद्यत्वे ऽप्यसावुन्मोचनो विज्ञायते ।
तस्माद्वरुणग्रहव्याधिगृहीतेनेव तेन तद्विमोचनयावश्यं
कर्त्तव्येष्टिरित्येतावानर्थो विवक्षितः । ततश्च वाक्योपात्त-
फलाभावादध्याहारेण वा स्वर्गः कल्पयितव्यः कर्माङ्गभा-
वो वा । तत्र स्वर्गसन्निधिकारणाभावाद्दैविकक्रियात्वसा-
मान्येनाश्वप्रतिग्रहेण च सन्निधापनात् क्रतुसंबन्धः सुक-

ल्यः । वैदिको ह्यश्वप्रतिग्रहः कर्मान्तःपातीति निमित्त-
त्वेन प्रतीयमानस्तद्देशवर्त्तिकथंभावापन्नमङ्गिनसुपनय-
न्नुभयोः साकाङ्गत्वादङ्गाङ्गिसंबन्धं कल्पयति तस्माद्यज्ञे
प्रतीयेतेति सिद्धम् ।

अचोदितं तु कर्मभेदात् ॥ ३६ ॥

तत्रैवेदानीमिदं विचार्यते किं प्रतिग्रहीतुरिष्टिकृत
दातुरिति । कथं पुनर्यो ऽश्वं प्रतिगृह्णातीति विस्पष्टे प्र-
तिग्रहीतृसम्बन्धे सति सन्देहः उपक्रमे दातृप्रसिद्धेः । प्र-
जापतिर्वरुणायाश्वमनयदिति दर्शयिष्यामः । यदि तर्हि
वाक्यशेषाद्दातुः प्रतीयते संदिग्धेषु वाक्यशेषादित्यने-
नैव गतार्थत्वादधिकरणं नारब्धव्यम् । उच्यते ।

संदिग्धं वाक्यशेषेण निर्णयमवधारितम् ।

विध्युद्देशेन निर्णीते किं तु शेषः करिष्यति ॥

यत्र विध्युद्देशः संदिग्धः तत्र वाक्यशेषान्निर्णयो न
विरुध्यते । यत्र त्वसंदिग्धस्तत्र तद्वलीयस्याद्वाक्यशेष-
बाधेनैव भवितव्यम् । अत इह यद्यपि प्रजापतिर्वरुणा-
याश्वमनयदिति प्रजापतिदोता संकीर्त्तितो वरुणः प्र-
तिग्रहीता पुनश्च स स्वां देवतामिति प्रजापतिरेव स-
मानविभक्त्यन्तः सामानाधिकरण्येनोपात्तः स्वा च तस्य
देवता वरुणः पूर्वं संप्रदानत्वेनोपात्तत्वात् । नात्मा क-
र्तृत्वसंप्रदानत्वयोर्विरोधिनीरेकत्र कल्पने ऽन्यतरस्य
गौणत्वापत्तेः । नापि प्रजापतेर्वरुणो दाता विभक्तिव्य-
व्ययप्रसङ्गात् । तेन प्रजापतिरश्वं दत्त्वा वरुणं प्राप्त इ-

त्यर्थः । स तथाभूतः परिदौर्ग्यं उदरमस्य प्रवयथुना वि-
दौर्ग्यम् । स एतं वारुणं चतुष्कपालमपश्यत्तं निरवपदि-
ति प्रजापतेरेव तच्छब्देन परामर्शात् । तन्निरवपदिति
च कर्तृत्वनिर्देशः तस्यैवावकल्पते न वरुणस्य सं-
प्रदानत्वेन स्थितत्वात् । न वरुणस्यात्मोद्देशेन या-
गः संभवति । न ह्यात्मने संकल्प्यमानं त्यक्तं स्यात् ।
तेन प्रजापतिना ऽश्वं दत्वा वरुणाय वरुणगृहीतेन वा-
रुणाद्या तदुन्मोचनमात्मनः कृतम् । अतो ऽन्यो ऽपि द-
त्तवैवं कुर्यादिति दातुरिति विज्ञायते । किंच ।

यच्चाङ्गत्वाच्च तच्छेषाः प्रधानेनैककर्तृकाः ।

प्रधानस्य च यः कर्त्ता स्वामी दाता स वाजिनाम् ॥

तथा ऽपि विध्युद्देशार्थवादयोर्विप्रतिपन्नार्थत्वात् सं-
देहाभावे संदिग्धेषु वाक्यशेषादित्यनेनागच्छदन्यतर-
बाधेन व्यवधारणकल्पनया ऽन्यतरविषयं वाक्यमुपक्र-
मोपसंहारचिन्तया कथमपि क्लेशेन गमयितव्यमित्या-
रम्भे सति किं तावत्प्राप्तम् । अर्थवादस्य विध्युद्देशाधी-
नप्रवृत्तेस्तच्छेषत्वाच्च विना ऽनर्थक्यप्रसङ्गात् विध्युद्देशस्य
च तेन विना ऽपि स्वार्थसिद्धेः । यच्च विधीयते तस्य स्तु-
तिर्यस्य स्तुतिर्न तस्य विधानं विधिर्नैव स्तुत्यपेक्षायाः कृ-
तत्वात् । तस्मादङ्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादित्यनेनैव न्या-
येनार्थवादस्यासमञ्जसत्वं न्याय्यम् । नित्यं चार्थवादानां
प्रमाणान्तरावगतार्थविषयत्वमतो ऽपि तद्गतमेव लक्ष-
णाश्रयणं युक्तं न विधिगतं विधीनामन्यनात्यन्ताप्राप्त-
विषयत्वेन श्रुतान्यथात्वकल्पनस्याप्रमाणकत्वात् । यथा
चोर्गुदुम्बर आदित्यो यूपः इत्यादयो ऽर्थवादा नीयन्ते
तथा ऽयं न यास्यतीति को हेतुः । तस्माद्विस्पष्टा ऽपि

पुरस्तादर्धवादे दातृव्यापारस्तुतिरापो वै शान्ता इति-
वत्संबन्धिद्वारेण प्रतिग्रहौटविषया ऽवधारयितव्या । तेन
दानप्रतिग्रहकर्मणोर्भेदात्प्रतिग्रहसंबन्धित्वेन श्रुतमेत-
त्कर्म दातुरचोदितमिति मन्यामहे । तुशब्दस्य स्थाने
चशब्दः । किं चेहभवत् इतिवत् गमयितव्यः । यजमानं
वा स्यात्कर्तृत्वेनाचोदितं विजानीमः । तत्कर्म चेष्टे-
निमित्तत्वेनाचोदितमिति सूत्रार्थः ।

सा लिङ्गादात्विजे स्यात् ॥ ३७ ॥

सा खल्विष्टिरात्विजे स्यात् । यजमाने स्यादित्यर्थः ।
स ह्य्रात्विजामयमित्येवमात्विजो ऽभिधीयते । अथ वा
स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्यादिति यजमानस्यापि ब्र-
ह्मादिवद्वृत्तित्वात् वक्ष्यति । तेन शक्यं याजमानमपि प्र-
दानमात्विजमित्यभिधातुम् । अथ वा स्वामिकर्मात्विज-
जयोः करतस्मिन्स्यादिति संदिग्धे यत्र लिङ्गं सामर्थ्यात्म-
कमवकल्पते तत्रेति सूत्रार्थः । कथं पुनर्यजमानव्यापारो
निमित्तमिति लिङ्गेन गम्यते । तदुच्यते ।

सामर्थ्यं कर्मणास्तावदेकं लिङ्गं विवक्षितम् ।

अपरं वाक्यसामर्थ्यं पौर्वापर्यनिरौच्यतात् ॥

पूर्वाधिकरणेनैवैतत्प्रतिपादितप्रार्थं यदुत दातुरि-
ष्टिरिति । यदा ह्यश्वप्रतिग्रहवतः कर्मणो ऽङ्गमेवेत्यव-
धारितं तदा ऽङ्गप्रधानानामेकदेशकालकर्तृकन्यायाद्य
एव क्रतोः कर्त्ता तेनैवेयमपि कर्त्तव्या यश्च क्रतोः क-
र्त्ता स स्वामिकर्मपरिक्रये इत्येवमश्वस्य दाता तस्माद-
संदिग्धमेव दातुरिष्ट्या भवितव्यम् । एतद्व्यङ्ग्यस्य सा-

मर्थं यत्प्रधानेनैककर्तृकं सदुपकारं शक्नोति कर्त्तुं न भिन्नकर्तृकम् । तेन प्रधानवदेवेतरैस्तस्यामप्यातिर्वजं कर्त्तव्यम् न याजमानमिति । एवं सिद्धे ऽपि वाक्योपक्रमोपसंहारविरोधकृतभान्तिसंशयव्युदासमात्रार्थसुत्तरमधिकरणमारब्धव्यम् । तस्यापि च वाक्यसंबन्धोपक्रमोपसंहारस्येदृशमेव सामर्थ्यं यद्वातुर्विधत्ते न ह्येतावदेव वाक्यं यावतो ऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतश्चतुष्कपालान्वारुणान्निर्वपेदिति । किं तर्ह्यन्यो ऽप्युपक्रमः प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदित्यादिरस्य विद्यते । स च दातुरिष्टं प्रतिपादयतीत्युक्तम् । नन्वेतदप्युक्तं विधुद्देशबलौयस्त्वाद्वाध्यते ऽसाविति । नैतदस्ति । कुतः ।

स्तुतिर्लब्धात्मकत्वेन विधुद्देशेन बाध्यते ।

प्रतिग्रहीतरि त्वत्तु विधुद्देशो न कल्पितः ॥

यदि लब्धात्मको ऽत्र प्रतिग्रहीतृविषयो विधुद्देशो भवेत्ततो विचार एव न क्रियेत न त्वसौ लब्धात्मकः । कुतः ।

परस्तादर्थवादिषु स्वतन्त्रो जायते ह्यसौ ।

पुरस्तादर्थवादिषु तत्पूर्वा विधिकल्पना ॥

सत्यपि प्रधानगुणभावे विधार्थवादानां पूर्वापरोच्चारणकृतो ऽन्यो विशेषो भवति । सर्वत्रैव तावन्मुख्यं वा ऽपूर्वचोदनाल्लोकवदिति च श्रुतिलिङ्गाधिकरणन्यायेन च पूर्वं विज्ञानमनुपजातप्रतिद्वन्द्वि द्वितीयविज्ञानान्तरानुत्पत्त्यवस्थत्वादाञ्जस्येनात्मानं लभते पश्चात्तत्तं तु पूर्वविज्ञानावरुद्धज्ञानविषयउपजायमानं सत्यां विरोधावस्थायां तदानुगुण्यातिरिक्तेन रूपेणोत्पत्तमेव न शक्नोतीति अन्यथात्वमपि प्रतिपद्यते । तदिह विधार्थवा-

दत्त्वक्तं विशेषं पूर्वपञ्चाङ्गावितया ऽनाश्रित्योपक्रमोप-
संहारयोर्दातृप्रतिग्रहीतृविषयत्वेन विप्रतिपद्यमानार्थ-
त्वात्तथा सति चैकवाक्यत्वासम्भवात् । पृथक्चे चोभयो-
रपि परस्परसंनिधिवशेनाकल्पितविध्यन्तरप्ररोचनान्त-
रशक्त्योः साकाङ्क्षत्वेनापरिपूर्णार्थयोरानर्थक्यप्रसङ्गादव-
श्यंभाव्येकवाक्यत्ववशेन समानविषयत्वे कल्प्यमाने ऽनु-
पजातविरोधावस्यपूर्वावधारितदातृगामित्वपरित्यागा-
संभवादुत्तरमलब्धावस्थमेव प्रतिगृहीतृज्ञानं गौणगृ-
ह्णातिकल्पनया दातृविषयत्वेनाध्यवसीयते । किं च ।

भूयसां च सधर्मत्वमस्मिन्पक्षे भविष्यति ।

अन्यथा हि भवेत्पूर्वं सर्वमेवासमञ्जसम् ॥

प्रजापतिर्वरुणायाश्वं प्रत्यगृह्णात्स्वां देवतामपादान-
भूतां वरुणमेवेति बह्वसमञ्जसं स्यात् मम तु गृह्णाति-
रेव कथं चित्प्रयोजकव्यापारे वर्त्तयितव्यः । यत्तु विधि-
रर्थवादाद्वलवत्तर इति । सत्यम् । यो विधिः स बलीया-
न् भवति । न तु प्रतिग्रहीतुरिष्टिरिति विधिः सर्वत्र हि
वाक्ये यत्पूर्वं पदैरनवगतमपेक्षितं च तदुत्तरपदेभ्यः प-
रिगृह्यते नेतरत्प्रतीयमानमपि । तद्यथा सत्वादुदव-
सायेति त्क्षाप्रत्ययेनैवोत्तरस्यां क्रियायामुदवसानवदन्यो-
ग्यनिरपेक्षा बहवः कर्त्तारो ऽवधारिताः उद्दिश्यमान-
त्वाच्च विवक्षितसाहित्या इति पृष्ठशमनीयेन यजेरन्नि-
त्यत्र सत्यप्युपादीयमानत्वे संहतवज्जकर्तृप्रत्ययः पूर्वणा-
नर्पक्षितत्वादविवक्षितो भविष्यति । एवमिह यावदेव
प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयदित्यर्थवादेन दातृवरुणनिर्मी-
चने हेतुत्वेनेष्टिः प्रशस्यमानावगता तावदेव तस्य कि-
मपि वक्तव्यमितीयमेवेष्टिर्विधास्यतइत्यवधार्यते । ततश्च

पूर्वावधारितविधिविषयः पुरुषो विधानुमानाभिसुख-
 स्तन्मात्रमेवोच्यमानं प्रार्थयते नाधिकम् । तुल्या च
 विषयावबोधने विधार्थवादयोः शक्तिः । यत्त्वर्थवादस्य
 विधिशक्तिर्नास्ति तावन्मात्रं विधायकाद् गृह्यतएव न तु
 तावता सर्वमेव तद्गतं विवक्ष्यते ऽनपेक्षितत्वात् । अतो
 निमित्तार्थं लिङ्गुच्चारणं धातुमन्तरेण न संभवतीति यच्च
 क्वचन धातौ प्रयेक्तव्ये दातृव्यापारार्थगृहीतो गृह्या-
 तिः प्रयुक्त इति द्रष्टव्यम् । अन्यथा हि यस्मात्पुरा-
 कल्पे दातुरेवं वृत्तं तस्मादद्यत्वेऽपि प्रतिगृहीतृभिरेवं क-
 र्त्तव्यमित्यसंबन्धमेव वाक्यं स्यात् । तस्माद्दिधुद्देशेनैवेत्यं
 प्रवृत्तेन दाता ऽऽश्रित इत्याविरोधः । तदेतच्छ्रुतेर्जाता-
 धिकारः स्यादित्यत्र प्रपञ्चितम् । ननु च तेनैव गतत्वा-
 दिह नारब्धव्यमेतत् । सत्यं गतप्रायमेतद् भाष्यान्त-
 रजनितभान्त्यपनयार्थं तु पुनरारम्भः । इतरथा हि श-
 क्यमिदं सूत्रद्वयं पूर्वाधिकरणे ऽपि व्याख्यातुम् । यो
 नामालम्बनिर्वापवस्तुलौकिकवेदयोरश्वप्रतिग्रहाविशेषाद-
 नेकान्ते सति न नियोगतः कर्माङ्गत्वं गम्यतइति म-
 न्यमानो वदेत् याज्ञे ऽथचोदितमेतत्कर्मभेदे सति
 निर्णयकारणाभावादिति तस्योत्तरम् सा लिङ्गा-
 दात्विजं स्यादिति । यद्वृत्तिवर्गभ्योऽश्वदानं तत्र स्याद्वैदि-
 कत्वयज्ञित्वलिङ्गविशेषान्निमित्तत्वोपयुक्तस्यापि लिङ्
 एव लिङ्गत्वात् । वैदिको हि लिङ् संबन्धो दृष्टो न लौ-
 किकः । अथ वैतदेव चोद्यं विना सूत्रेण कृतत्वात् सूत्रद्व-
 यमध्येकीकृत्य परिहारो वर्णनीयः । यस्मादचोदितं लौ-
 किकं न तत्र निमित्तत्वेन बुद्धिरिति पूर्ववदेव योज्यम् ।
 तत्रैतत्स्यादेकमिदं कर्म यथा वैदिकं सत् निमित्तं भव-

ति तथा लौकिकमपि संभवतीति अत आह । नैतत्
 कुतः । कर्मभेदादस्ति हि चोदिताचोदितत्वज्ञतो देशा-
 दिभेदकृतकर्मव्यक्तिज्ञतोपि कर्मभेदो येन निमित्तव्यवस्था
 भविष्यति । प्रतिषिद्धत्वाच्च लौकिकस्याभाव एव वेद-
 सिद्धान्तेन । अतो यस्यासंदिग्धः सङ्गावस्तस्यैव निमित्त-
 त्वम् । न चावश्यमस्य निमित्तार्थं श्रवणं संबन्धमात्रपर्य-
 वसानात् । अतश्चाश्वदानस्यैवेयमितिकर्त्तव्यतेति प्रयो-
 जनवत्त्वेन वैदिकं गमिष्यति । तस्मान्नाचोदितेन संब-
 न्धः इत्येवं संभवत्यपि व्याख्याने ऽर्थवशेनाधिकरणात्तर-
 करणम् । गृह्णातिशब्दस्य प्रयोजकक्रियायासदृष्टपूर्वा
 दृढां भान्तिं कुर्वन्नैच्छणादृष्ट्या नैतव्यः । प्रयोजकव्यापारे
 प्रयोज्यवदुपचारात् । अथ वा हेतुकर्त्तव्यमपि कर्त्तृत्वमस्ति
 तत्र यदा हेतुत्वं विवक्ष्यते तदा हेतुमद्यापारे विवक्षिते
 ऽपि शिञ्जुत्यद्यते । कर्त्तृत्वमात्रविवक्षायां विनैव शिञ्चा
 यो ऽश्वप्रतिग्रहं यथा कथं चिन्निर्वर्तयति स प्रतिगृ-
 ह्णातीति शक्यते वक्तुम् । यथा षड्भिर्हलैः कृषतीति
 विलेखनवचनः सन्कृषिः षड्भूलोपादानसामर्थ्यात् विले-
 खितविषयासंभवात्तत्प्रयोजकव्यापारे वर्त्तते । न हि
 हलषट्केनैकः कर्त्ता विलेखितुं शक्नोति तेन षण्णामेव
 विलेखितृणां यः संविधानेन प्रयोजकः स तद्यापारेण
 कृषेरपि कर्त्ता भवतीत्येवमभिधीयते । तद्वदर्थवादवशेन
 वर्त्तमानो गृह्णातिः तत्प्रयोजकव्यापारे वर्त्तयते । वि-
 चित्तशक्तयो हि धातवः प्रयोज्यप्रयोजकोभयव्यापारव-
 चनत्वेन भावार्थाधिकरणे दर्शितास्तेषां सहकारिका-
 रणसन्निधानात्कदा चित्का चित्प्रसिद्धिव्यतिरेकेणा-
 पि शक्तिरभिव्यज्यते । तस्माद्दत्तार्थे प्रतिगृह्णाति-

शब्दः प्रयुक्त इति दातुरिष्टिः । एवं स्थिते के चिच्चोद-
यन्ति । यथा किल मैवायणीयानां स एषो ऽश्वः प्रति-
गृह्यत इत्येकह्रपोपक्रमोपसंहारविधिना विस्पष्टमेव प्र-
तिग्रहीतुरिष्टिरिति गम्यते । तत्र च वदन्ति न्यायेन
तावद्वयं बलीयांसो यदि तु वचनान्तरेण जीयामहे
किं क्रियतामिति । स तु निष्कारणस्त्रास इति पश्या-
मः । कथम् ।

प्रतिग्रहीतरि स्पष्टं यदि वाक्यान्तरं ततः ।

भवेत्तस्यापि तेनेष्टिर्दातुस्तु न निवार्यते ॥

यद्योदाहृतेन तावत्तैत्तिरीयशाखावाक्येन दातुरिष्टिः
सिद्धा सा न न्यायान्तरेणापनौयते न वचनान्तरेण ।
यद्यपि प्रतिषेधवचनं स्यात् तथापि विहितप्रतिषिद्ध-
त्वाद्विकल्पो भवेन्न स्वीकृतन्यायव्युदासः । यत्तु प्रतिग्र-
हीतुर्विधायकं तद्यदि तावत्कर्माङ्गवशेन विनायुपक्रम-
विशेषात्पूर्ववाक्यार्थानुसार्येव भवति ततस्तेनापि दातु-
रेव । अथ तु स्वातन्त्र्यात् प्रतिगृह्णातिवशात् प्रतिग्रही-
तुस्ततः पूर्ववाक्याच्च दातुरित्युभौ करिष्यतस्तत्प्रतिग्र-
हीतृगता च कर्माङ्गत्वाभावात्पुरुषार्थी सती लौकिकेपि
स्यात् । यस्त्वातिर्वजं स्यादित्येतत्पूवपरः सन् पूर्ववाक्ये-
नापि प्रतिग्रहीतुरेव वदति तेन तत्कर्तृकायाः कर्मा-
ङ्गत्वाभावाद्वृत्तिजामितरेषां च पुरुषार्थफलकल्पनातुल्य-
त्वेन लौकिकेपि प्राप्नो सत्यां केन प्रमाणेन तस्माद्यच्चे
प्रतौयतेत्येतदभिधीयतइति वक्तव्यम् । तस्मादनेन ता-
वदातुरिति सिद्धम् ।

पानव्यापञ्च तद्वत् ॥ ३८ ॥

अयमप्यनारभ्यवाद एव । सोमेन्द्रं चरुं निर्वपेद्यः सोमं वमतीति । तत्रापि पूर्ववदेवाधिकरणद्वयमपि वि-
चार्यते । लौकिकसोमपाने रसायनाद्यर्थं कृते वमनेन
व्यापन्ने सोमेन्द्रयागः उत वैदिके उतोभयत्रापि । तत्र
तद्वदित्यनेन सामान्यपक्षो दोषात्त्वष्टिर्लौकिके स्यादि-
त्ययं चातिदिश्यते । अथ वाधिकरणद्वयमपि सिद्धान्त-
रूपेणाधिकरणद्वये ऽप्यतिदिश्यते केन चिद्विशेषेण पूर्व-
पक्षरचना । तत्रेह तावद्वैदिकेन पानेन द्रव्यप्रतिपादन-
स्य कृतत्वान्न कदा चिद् भेषे पुनः प्रतिसमाधानापेक्षा
ऽस्तौत्यनर्थकमिष्टिविधानम् । लौकिके तु वमनेन व्या-
पन्ने रसायनगुणाभावादिन्द्रियेण वीर्येण च व्यङ्गिः संभा-
व्यते । न जलोदरवदत्यन्तासंभावना । तत्संयोगे च श्रूय-
माणेष्टिस्तत्समाध्यर्थेव विज्ञायते । तस्मात्तत्र स्यादिति ।

**दोषात्तु वैदिके स्यादर्थान्वि लौ-
किके न दोषः स्यात् ॥ ३६ ॥**

तैरेव वैदिकत्वसामान्यादिभिवैदिके भवतीति क-
स्मान्नोच्यते । न हि वमने वैदिकत्वं संभवति अचोदि-
तत्वात् अतो य एव दोषो लौकिकगामित्वे हेतुः स
एवेह वैदिकविषयत्वे स्यात् । तथा हि ।

सम्यक् अरण्यरूपान्ता प्रतिपत्तिर्विधीयते ।

अद्यापि प्रधानस्य न भवेत्पूर्ववत्फलम् ॥

न च तावल्लौकिकपानव्यापदि दोषोस्ति । वमनार्थ-
मेव पानात् । अथापि भवति तथापि वैदिकेनैव तस्य

प्रतिसमाधानमिति न वैदिकोपायापेक्षा । वैदिके तु पाने सम्यक् जरणापाठाञ्जरणान्ता प्रतिपत्तिरवधारिता । सा च वमनेन व्यापद्यते । ततश्च प्रधानफलवैगुण्याशङ्कायां तत्समाधानार्थेष्टिर्विज्ञायते । अथ त्वयं फलार्थ-वादस्ततः सुतरां फलकल्पनाभयास्त्रीकिकान्निवृत्तिर्गम्यते । वैदिके तु वमने न पानं प्रत्याथितम् । तेन क्रतु-स्थस्येष्टिरङ्गमिति सुकरः संबन्धः ।

तत्सर्वत्राविशेषात् ॥ ४० ॥

अत्रप्रतिग्रहेष्टिवदेव कर्माङ्गत्वात्स्वामिकर्तृकत्वे सिद्धेपि तस्य किमात्मीयं वमनं निमित्तम् उतार्त्विजमपि इति विचार्यते । किं प्राप्तम् । विशेषानुपादानादुभयत्रापि स्यात् । यथा च स्वामिवमनेन प्रतिपत्तिविनाशः त-त्त्वात्विजेनाप्युभयोर्द्रव्यसंस्कारात्मकत्वात् । तस्माद्यदि दोषनिर्घातार्थमेतत्कर्मायाप्यपूर्वोपकारार्थमुभयथा वम-नद्वये ऽपि कर्त्तव्यम् ।

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥ ४१ ॥

यद्यपि तावदारादुपकारकत्वं तथा ऽपि स्वामिव-मने भवितव्यम् । कुतः ।

पूर्वं यच्छब्दसंबन्धान्निमित्तत्वं न जायते ।

तत्संबन्धात्परस्तात्तु कर्त्तैकः संप्रतीयते ॥

यः सोमं वमति स निर्वपेदिति यच्छब्दतच्छब्दयो-गाद्यागवमनयोरेकः कर्त्ता गम्यते । तच्च नैमित्तिकं ता-वत्स्वामिकर्तृकत्वेनासंदिग्धं तेनासंदिग्धेन संदिग्धं व-

मनं निर्णीयते । तदपि स्वामिकर्तृकमेव सन्निमित्त-
मिति । न च स्वतन्त्रमेव निमित्तं शुद्धेनाख्यातेन नि-
मित्तप्रत्ययानुत्पादात् । यच्छब्दोपबद्धं तन्निमित्तं प्रति-
पादयति । तेन चेत्संबद्धं पूर्वतरं समानकर्तृकत्वं प-
श्चान्निमित्तत्वप्रतीतिः । अथत्विजो देवतार्थमृत्विक्-
परिक्रयार्थं च द्रव्यं त्यजन्ति ततस्तेषां स्वात्मनि परिक्र-
यविरोधादवश्यं तैरप्यन्ये ऽध्वर्यादयो वरीतव्याः । आ-
धानगतेन त्वात्मनेपदेनाग्नीनामाधातव्यतिरिक्तपुरुषसं-
बन्धाभावात्स्वात्मार्थेष्वग्निषु यष्टव्यम् । ततश्च यदि ता-
वहान्तसोमकर्मोपकारबुद्ध्या कुर्वन्ति ततो देशकालक-
र्तृभेदाद्विगुणं न तेन प्रधानेन गृह्यते । न चाहृत्य दे-
शादिभेद आस्मायते येन तत्सङ्गावे ऽप्यवैगुण्यमाश्रीये-
त । स्वामिवमनेन च कृतार्थत्वान्नानेनैव शास्त्रेण दे-
शान्तरादीनामनुष्ठानम् । कथं वैकमेव शास्त्रं स्वामिवम-
नपक्षे समानदेशादित्वमाश्रयेदृत्विग्वमने च तद्भेदम्
अथ त्वात्मार्थबुद्धौव ते प्रयुज्जीरन् । एवमपि क्रत्वर्थेना-
वधारितस्य पुनः पुरुषार्थत्वाभावात्तादर्थ्येन क्रियमाण-
स्य आनर्थक्यमिव स्यात् । अथ तु एतत्सिद्ध्यर्थं पुरुषार्थैव
शास्त्रेणाश्रीयते तथा सति उपस्थितक्रतुत्यागादसन्नि-
हितस्वर्गादिकल्पनाच्च विप्रकर्षः । सदृशं लौकिकवमने
ऽप्येतदिति न याच्चे स्यात् तच्च पूर्वमेव निराकृतम् ।
तस्मात्स्वामिवमने स्यात् । अथ त्वध्वर्यादिवमने ऽपि
स्वाम्येव द्रव्यं त्यजेत् तथा सति तदेव भिन्नकर्तृकत्व-
मापद्यते । तत्समर्थने वा ऽश्रुतषष्ठ्यर्थकल्पना सामाना-
धिकरण्यबाधश्च तथा कल्पनायां च स्वामिवमनस्या-
निमित्तत्वप्रसङ्गः । उभयाश्रययो वा वैद्वयनिमित्तो वा-

ऋभेदः स्यात् । यः सोमं वमति यस्य सोममृत्विग्वम-
 र्ताति चाश्रयणादन्यतरपरिग्रहे तु स्वामिवमनग्रहणं
 युक्तम् शब्दसामञ्जस्यात् । एवं तावदारादुपकारक-
 त्वे । यदा तु वाक्यशेषोपबौतश्रागशेषद्रव्यप्रतिपात्तनि-
 यमभेषोपजनितं फललाभायोग्यत्वमतो न प्रतिसमा-
 धीयते इति कल्प्यते तदा यजमानफलोत्पत्तेरत्यन्तादृ-
 षत्वात्तदाशङ्केति तेनैव प्रतिसमाधानेष्टिः कर्त्तव्येत्यसं-
 दिग्धम् । यत्तु दक्षिणालाभात्मकमृत्विजां फलं तत्सति
 चासति वमने लभ्यमानं दृश्यतइति निराशङ्कत्वाद्-
 नपेक्षितप्रतिसमाधानं नेष्टिं गृह्णाति । यदा ऽपि प्रकृ-
 तकर्मकर्तृनियमांशेन भक्षयितृसंस्कारार्थं भक्षणमतश्च
 बद्धभेषे कर्त्तुर्वैगुण्यमुपजातं द्रव्यसंस्कारस्य तदुपयोगात्म-
 कस्य निवृत्तत्वादिति कल्प्यते तदा ऽपि तद्भेषकृतया-
 जमानफलविघ्नप्रसङ्गात् तन्निवृत्त्यर्थत्वाद्यत्तच्छब्दनिर्देशा-
 च्च यजमानवमनएव भवितव्यम् । एतेनापूर्वसंस्कारार्थत्व-
 मपि व्याख्यातम् । यदा ऽपि हि सोमवमनान्न विहिता-
 करणं नापि प्रतिषिद्धसेवनमापद्यतइति कृत्वा दोषनि-
 वर्तार्थत्वमिष्टेरनाश्रित्य निमित्तं कर्माङ्गं तदापि च
 यच्छब्देन पुरुषस्योपात्तत्वाज्जञ्जभ्यमानन्यायेन प्रकरणा-
 गतपुरुषसंस्कारता ऽध्यवसीयते तदापि याजमानास्त्यि-
 त्यनेनैव तत्कर्तृकता । वमवसमानविषयत्वाच्च यजमा-
 नवमनमेव निमित्तम् । यत्त्वध्वर्यादिवमनेपि द्रव्यप्रति-
 पत्तिभेषः कर्तृसंस्कारात् विनाशो वा समाधिमपेक्ष-
 तइति । यद्यप्यपेक्षते तथाप्यविधानान्न गृहीष्यते । स-
 र्वेषु च कर्तृत्वर्थपुरुषार्थपक्षेषु चर्त्विग्वमने विधानमित्यु-
 क्तम् । अतश्च यदि तद्वमनमदृष्टमेव ततस्तूष्णीमेवासि-

तव्यम् । अथ दृष्टं ततस्त्वामान्यविहितं किञ्चित्कर्त्तव्यम् ।
न चात्र कृत्वर्थाद्यन्यतमपक्षावधारणप्रयोजनमस्तीति
नातीवावधारणे यतितव्यम् । अथापि तत्त्वज्ञानं प्रयो-
जनं ततो जञ्जभ्यमानपक्षः परिग्रहीतव्यः । तथा च
सूत्रकारः स्वामिनो ऽतदर्थत्वादित्याह ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥४२॥

व्युध्यतइति स वक्तव्यो यस्य सोमपानादुद्भिः प्रार्थ्यते ।
तद्गैगुण्याच्च व्युद्धिराशङ्क्यते स्वामिनश्च तदुभयमपीति
तस्यैवेष्टिः ।

सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात् ॥४३॥

अष्टाकपालादिशब्दैः समस्तं द्रव्यं देवतार्थमवगमि-
तमाहवनीयपक्षेण च हविषो देवतार्थता भवति ।
यदाहवनीये जुह्वतीति विधेरग्निसुखा वै देवा इति
चार्थवादात् । एवं च सति ततश्चेत् किं चिदप्यपनीयेत
तदा ऽन्यत् श्रुतमन्यत्क्रियेत तस्मात्सर्वपक्षेण । किं पु-
नरयं पूर्वपक्षवादी शेषकार्याणां स्विष्टकृदिडाप्राशिचश-
युवाककालभक्षचतुर्वाकराणामां विधिं न पश्यति । सत्यं
न पश्यतीति के चित् । न त्वेतदुक्तमिव न ह्येवं क्व
चित्पूर्वपक्षो न भवेत् । अतः पश्यन्नेवानेनाभिप्रायेण
मन्वयतइति वक्तव्यम् ।

विद्यमानेषु शेषेषु द्रव्याणामप्रयोजकाः ।

भवेयुः शेषभाजो हि निःशेषे तु प्रयोजकाः ॥

यदा हि हविषदानमात्रे हुते पुरोडाशादयः सशेषाः
क्रियन्ते तदोत्तरार्धात्स्विष्टकृते समवद्यतीत्येवमादिचो-

दनावशेनैकदेशद्रव्यस्योत्पत्तौ विद्यमानसंयोगादित्येवं
स्विष्टकृदादीनामप्रयोजकत्वं भवति । यदा तु खलु
सर्वप्रदानमवगम्यते तदा विद्यमानसंयोगासंभवा-
च्चोदितेकदेशानुष्ठानानुपपत्त्या शक्यमेकदेशयुत्पादनम-
ध्यवसासुमिति स्विष्टकृदाद्यर्थं पुरोडाशान्तराण्युत्पादे-
रन् । शेषशब्दः शेषात्स्विकृष्टे समवद्यतीत्यादिषु कथ-
मिति चेत् । उच्यते ।

हविरन्तरमालोच्य शेषशब्दो भविष्यति ।

आज्येन शेषमिति वक्तुं शेषेणेति वच्च नः ॥

यथैवाज्येन शेषं संस्थापयतीति पूर्वकर्मणाः पर्यवसा-
सानादधिके पूर्वसदृशे वा शेषशब्दः प्रयुज्यते यथा च
ततः शेषेण विशिष्टदेशजात्यादिमन्तो जन्म प्रतिपद्यन्ते
इति स्वर्गफलकर्मणो निःशेषोपयोगादन्यफलस्य चा-
न्यत्र व्यापारसंभवात्ततो ऽन्येनेति वक्तव्ये ततः शेषे-
णेति गौतमाचार्येणोक्तम् । एवमिहापि यत्प्रधानहवि-
र्भ्यां ऽन्यद्विस्तृतेनैवान्यत्वेनाधिक्येन वा भविष्यति । अथ
वा गुणत्वेन वा शेषादित्येवमभिधास्यते शेषशब्दो ह्यु-
पपन्नोत्तरविद्यमानं ब्रवीति । न च प्रधानहविषां किं
चिद्विद्यते ऽन्येषां च सर्वमेतद्रूपमस्ति तस्माद् द्रव्यान्त-
राणि गृह्णीरन् । यथा वक्ष्यति । निर्देशात्तस्यान्यदर्था-
दिति चेत् इति । अथाप्यत्यन्तं शेषशब्दानुरोधं कृत्वा
तेषामेव किं चिच्छेप्यते तथा ऽप्यस्त्येवान्यद्विचारस्य
प्रयोजनं नावश्यं पक्षोक्तेनैव प्रयोजनेन भवितव्यमिद-
मपि संभवति । यदा प्रधानवाच्यादश्लेषप्रदानप्रसक्तौ
सत्यां शेषकार्यवशेन शेषाः स्थाप्यन्ते तदा यथैव प्रधानं
तस्य हविषः प्रयोजकमेवं स्विष्टकृदादीन्यपीति । तद-

र्थावदाननाशदोषापहारेष्वपि प्रधानवदेव हविरन्तर-
मुत्पाद्येत । यदा पुनः प्रधानचोदनाक्षिप्तस्यैव शेषस्य
स्विष्टकृदादीनि ग्राहकाणि भवन्ति तदा तेषां परप्रयु-
क्तद्रव्योपजीवनादप्रयोजकत्वे सति नाशदोषापहारे-
ष्वपि अक्रिया सिद्धा भवति । तस्मात्सत्ययुभयोः पक्षयो-
रसर्वप्रदाने ऽस्ति प्रयोजनमित्यर्थवान्विचारः ।

निरवदानात्तु शेषः स्यात् ॥४४॥

यद्याग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्येवमाद्येष भवेत्ततः सर्वप्र-
दानमेवावधार्येत । अत्र पुनस्तस्मात्पुरोडाशादेर्निष्कृष्य
किं चिदेव होतव्यं श्रूयते हिर्हविषो ऽवद्यति मध्यात्पू-
र्वाद्याच्च हिरवद्यति अङ्गुष्ठपर्वमात्रमवदानं भवति । द्य-
वदानं जुह्वतीत्येवमादिवाक्यालोचनेन हि किं चिदेव
होतव्यमवगतमतः शेषयितव्यं किं चित् ।

उपायो वा तदर्थत्वात् ॥४५॥

यद्येतानि वाक्यान्त्यत्तिवाक्यावगतमशेषहोममबा-
धमानानि न निविशेरन् यदि चैतानि प्रधानस्य प्र-
त्यासन्नतराणि भवेयुस्ततो बाधेरन्नेतानि तु संस्कार-
वाक्यानि अविरोधेनैवोपपद्यन्ते । शक्यते ह्यङ्गुष्ठपर्वमा-
त्रैर्मध्यपूर्वादीर्जुतैर्दिशः प्रष्टुतैरवदानैः संस्कृत्य संस्कृत्य
निःशेषं हविः प्रदातुम् । अतः सर्ववाक्यवशेनैवं शास्त्रा-
र्थो भवति । यदशेषं हविर्जुहोति तदेवमुपायमिति तेन
न कस्य चिद्होमः प्रतिषिध्यते । तस्मात्सर्वप्रदानं कर्त्त-
व्यम् । यत्तु यथाश्रुतेतिकर्त्तव्यताको युगपन्न शक्यते क-
र्त्तुमद्वावदानहोमप्रसङ्गादिति । ज्योतिष्टोमवदभ्यसि-

तव्यो होमः । तदर्थत्वाद्देवतार्थत्वाद्यागार्थत्वादपूर्वार्थ-
त्वाद्वा कृत्तव्याष्टाकपालस्य । नैकदेशमात्रहोमेनोत्पत्ति-
वाक्यार्थसंभावना भवेत् । अथ वा ऽवदानसंस्कारस्य द्र-
व्यार्थत्वात् ।

**कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत्स्याद्
द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ॥४६॥**

नैतदस्ति । पुनःपुनर्द्विरवखण्डनं तद्वांश्च होमो ऽभ्य-
सितव्य इति । कुतः ।

खण्डनं गुणभूतत्वादभ्यस्येतेह यद्यपि ।

होमः प्रधानभावात्तु नादृष्टिं प्रतिपद्यते ॥

द्विर्द्विषो ऽवद्यातीत्येतस्य संस्कारत्वाद्यावत्संस्कार्यं
धियते तावदादृष्टिर्भवत्विति शक्यते वक्तुम् । होमस्य
फलवत्त्वाद्यैस्तु द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि
द्रव्याणां कर्मसंयोगे गुणत्वेनाभिसंबन्ध इति च प्राधा-
न्यावगमादेकेन ह्यवदानेन निवृत्तस्य न द्रव्यमस्तीति
पुनरादृष्टिर्युक्ता । तस्मिंश्चानावर्त्तमाने ऽर्थाभावादवद्या-
तिरपि नावर्त्तते कार्ये हि प्रवर्त्तमानं द्रव्यं संस्कारं गृ-
ह्णाति नोदासीनम् । न च ह्यवदानव्यतिरिक्तस्य ह-
विषः कार्यमस्तीति न संस्कारमपेक्षते । तस्मात्सो ऽपि
नावर्त्तते । यदि हि द्रव्यार्थो होमो भवेत् ततस्तद्वशेन
स्वयमावर्त्ततावखण्डनं चावर्त्तयेत् । अतदर्थस्य नादृष्टिः ।
न चैष वाक्यार्थो यज्जुहोतीति ह्यमानस्य द्विरवख-
ण्डनमुपायो विधीयतइति । न हि जुहोतिशब्देन द्र-
व्यमुपादीयते । न चैष कर्मणि लकारो यतो ह्यमा-

नानुवादत्वं प्रतिपद्यते । क्रियायामेव त्विदं ह्यवदानं विधीयते । यो ऽपि यत् जुहोतीति यच्छब्दात् द्रव्यप्रत्ययो भवति सो ऽपि यच्छब्दस्यावैदिकत्वात्क्रियाविशेषणभूतस्यानुवादत्वप्रदर्शनार्थं व्याख्यातभिरुच्चारितस्य परमार्थानालोचनाङ्गविष्यतीत्युपेक्षणीयः । यत्तु ज्योतिष्टोमवदुत्पत्तिवाक्यावमतस्य समस्तद्रव्यप्राप्त्यर्थमावर्त्तिष्यते इति तदयुक्तम् । कुतः ।

अशेषग्रहणो सिद्धे भवेत्सोमेन तुल्यता ।

अपवादात्तदेवेह न तु सिद्धं कथं च न ॥

आग्नेयचोदनाया ह्यानुमानिको होमसंबन्धः सर्वपुरोडाशावयवसामान्यप्रवृत्तश्च स यावन्मैव निर्वर्तते तावदस्येव ह्यवदानं जुहोतीत्यनेन निष्कृष्य संबन्धः कल्पितः । तस्मिंश्च सिद्धे नानुमानिको ऽवकल्पते । तेन यत्सामान्यप्रवृत्तमाग्नेयत्वं तद् ह्यवदानचोदनया साप्रदश्यमिव प्राकरणि कैर्ह्यवदानविषयमेवोपसंक्रियते । तत्रैषो ऽर्थो विज्ञायते ह्यवदानमाग्नेयं करोतीत्यतो ऽवयवान्तराणामचोदितत्वान्न होमप्रसङ्गः । किं च ।

न चावयवप्रदानेन हविराग्नेयमिष्यते ।

ह्यवदाने गृहीते हि सर्वाग्नेयत्वसंभवः ॥

तद्वितेन हि तादर्थ्यमावमुक्तं न प्रदानम् । हेधा ऽपि च तादर्थ्यं भवति प्रदानेन प्रदानार्थद्रव्यसाधनत्वेन वा । तथा हि । ब्रौहिभिर्यजेतेति वचनान्न तावद् ब्रौहयः साक्षात्प्रदीयन्ते ऽथ च प्रदेयप्रकृतित्वादेवमुपदिश्यते । तस्माद्यद्यपि पुरोडाशः समस्तः साक्षान्न प्रदीयते तथा ऽपि ह्यवदानप्रकृतित्वादाग्नेयो भविष्यति । तेन ह्यवदानेनैवं तावद्द्वौयमानेन तस्याग्नेयत्वं कृतं भ-

वति द्वावेव च तौ व्याख्याप्रकारौ । एको देवतासंबन्धस्य द्वावदाने संक्रान्तिरिति । अपरः पुनरिदमेव पुरोडाशस्याग्नेयत्वं द्वावदानं ततो गृह्यतइति तस्मान्न सर्वहोमः ।

शेषदर्शनाच्च ॥ ४७ ॥

एवं च शेषशब्दो मुख्य एवोपयुक्तेतरविद्यमानवचनो भविष्यति । उत्तरार्द्धादिशब्दश्च नावयवविधिकल्पनार्थापत्तिक्लेशमाश्रयिष्यति । अत्राभिधीयते । यत्तावदुक्तं सामदृश्यवदाग्नेयत्वं द्वावदानमात्रे उपसंहृतमिति । तन्न घटते । कथम् ।

सामान्यविधिरस्पष्टः संक्रियेत विशेषतः ।

स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहारसंभवः ॥

सामदृश्यं हि सामिधेनीनामुक्तमनारभ्यवादेन न क्रतूनाम् । तस्य तु क्रतुसंबन्धस्तद्द्वारेणानुमानिकः कल्प्यो न च प्रत्यक्षसंबन्धे मत्यानुमानिकः कल्प्यतइति युक्त उपसंहारः । न त्वष्टाकपालस्यास्फुटो देवतासंबन्धस्तद्विश्रुत्या ऽभिहितत्वात् । स हि द्वावदानस्यैवानुमानिकः स्यात् । उत्पत्तिवाक्ये च कर्मणो ऽष्टाकपालेन संबन्धः श्रूयते । द्वावदानेन पुनरुत्पन्नवाक्ये । तत्रैतत्स्यात् । कर्मसंबन्धो ऽष्टाकपालस्यानुमानिको द्वावदानस्य प्रत्यक्षस्तद्भावे वा ऽऽनुमानिककल्पनं न संभवतीति । नैतदुक्तम् । एवं सति द्वावदानं जुहोतीत्येतदेवोत्पत्तिवाक्यमभ्युपगतं भवेत् । यदि ह्यष्टाकपालवाक्यं जुहोतिवाक्येनोपसंहृतं ततो ऽनेनैव कर्मोत्पत्तिः क्रियेत । ततश्चाग्नेयवाक्ये चोदिते हि तदर्थत्वात्तस्य तस्योपदि-

प्रयेतित्येवं वाक्यभेदः प्राप्नोति । न चाननुमाय यागमा-
ग्न्यादिवाक्यानां वाक्यान्तरापेक्षा तत्संबन्धो वा ऽव-
कल्पते इत्युक्तम् । अतो यद्यप्यानुमानिकः संबन्धस्तथा
ऽपि स्वार्थपर्यवसायित्वान्यथानुपपत्तेः प्रथमतरमनुमित
इति सिद्धे संबन्धे न शक्यं प्रत्यक्षशतेनाप्यन्यथात्वं कर्तुम् ।
न चेह सामान्यविशेषभावः संभवति अवयवावयविनोः
सामान्यविशेषव्यवहाराभावात् । अष्टाकपालचोदनया
हि प्रत्यक्षमेव समस्तः पुरोडाश उपदिश्यते । द्वावदान-
चोदनया ऽपि ततस्तुल्यबलत्वम् । ननु द्वावदानव्य-
तिरिक्तावयवप्राप्तिः सामान्येन पुरोडाशशब्देन क्रिय-
माणा दुर्बला स्यात् । उच्यते ।

यदि ह्यवयवार्थेन पुरोडाशो विधीयते ।

ततः सामान्यवृत्तिः स्यात् त्व साक्षाद्विधीयते ॥

आकृतिशास्त्राण्याकृतावसंभवन्ति व्यक्तिलक्षणा-
र्थानि भवन्ति । तानि व्यक्तिषु परोक्षत्वाद् दुर्बलानि जा-
यन्ते । न त्ववयविव्यक्तिः कर्म सार्धयितुं न शक्नोति ।
अतस्तच्छब्दस्यावयवलक्षणार्थता कल्पयेत । अथ विनैव
कारणेन लक्षणाश्रयणम् ततो ऽवयवशास्त्रस्याप्यवय-
वान्तरलक्षणार्थत्वाद्दौर्बल्यं स्यात् । तस्माद्यथैव द्वावदानं
स्त्रवयवनिरपेक्षमात्मनैव केवलेन विधीयते तथैवाष्टा-
कपालस्य द्वावदानमवयवान्तराणि चानपेक्ष्य प्रत्यक्षवि-
धानात्प्राप्तिस्तत्प्राप्तौ च यदा ऽवयवान्तराण्यनुषज्यन्ते
को वारयति । न तु तानि स्वमहिम्ना संवध्यन्ते तत्परा
वा चोदना । न चात्यन्तमवयवावयविनोर्व्यतिरेक इति
यदा ऽऽलोच्यते तदा ऽवयवान्तराण्यपि प्रत्यक्षान्येव भ-
वन्ति । तेनाष्टाकपालचोदनाद्वावदानचोदनावशेनैव

कर्म प्राप्नोति द्वावदानं दत्त्वा पुनः शेषप्रदानम् । अथ वा विकल्पः कदा चित्सकलस्य प्रदानं कदा चिद् द्वावदानमात्रस्य । अथ वा ऽष्टाकपालस्योत्पत्तिवाक्यशिष्टत्वादामिच्छावद्वलीयस्त्वे सति द्वावदानं तेन सह बाधविकल्पसमुच्चयान्न प्रतिपद्यतइति गुणश्चापूर्वसंयोग इत्येवं कर्मान्तरं कल्पयेत् । यतः कुतश्चिच्च द्रव्यान्तरादुपादीयेत अष्टाकपालसंबन्धाभावात् । पूर्वकर्मसंबन्धे ऽपि च पुनर्द्रव्यान्तरादेवोत्पन्नस्याष्टाकपालेन सह विकल्पसमुच्चयावुपन्यसितव्यौ । अथ वा कृतस्त्रपुरोडाशग्रहणे ऽवधारिते द्वावदानचोदनायाश्च गुणपरत्वात्कर्मान्तरविध्यशक्तेरष्टाकपालविषयत्वावगमात्संस्कारस्य यावत्संस्कार्यमावृत्तेः प्रधानस्य च यथाश्रुतगुणसंपादनाय ज्योतिष्टोमवदावृत्तेरिष्टत्वात् । उपायो वा तदर्थत्वादि-त्ययमेव पक्षः प्राप्नोति निरवदानप्रमाणाभावात् । निरवदानाश्रयणे चात्यन्तदुष्टा परिसंख्या स्यात् । न ह्यत्र नियम उपपद्यते सर्वपुरोडाशावयवानां नित्यवत्प्राप्तेः । यदि हि कतमो ऽवयवः प्रक्षिप्यतामित्येवं नियमापेक्षायां सत्यां मध्यपूर्वाह्णद्वावदानं विधीयते ततः स्यान्नियमोर्थत्वम् । नित्यप्राप्ते त्ववयविनि द्वावदानपुनःश्रुतेरवयवान्तरनिवृत्तिपरत्वादस्त्वर्थग्रहणमित्यादिदोषत्रयमपरिहार्यं स्यात् । तच्च हि तत्परिहर्तुं शक्यते यत्र परिसंख्यायमानप्राप्तिशास्त्रमक्लृप्तमुत्प्रेक्षाभिमुखं वर्तते । न चात्राष्टाकपालशास्त्रमक्लृप्तम् । न च क्लृप्ते सति दोषपरिहारः संभवति । तस्मान्न निरवदानम् । यदि च निरवदानशास्त्रादाग्नेयत्वं यागार्थद्वावदानविषयमुपसं-क्षियेत ततः शेषावयवानामदेवतार्थत्वान्न सत्वमपेतं

स्यात् । ततश्च भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वादित्यादिषु यद्वृ-
त्तिग्भिः साम्यादस्वामित्वं यजमानस्य तत्र तत्रोच्यते त-
त्सर्वं विरुध्यते । तत्रैतत्स्यात् । देवतोद्देशसंबन्धो द्वाव-
दानस्यैव त्यागः पुनस्समस्तस्य हविषः त्यागकृता च स्व-
त्वनिवृत्तिर्न देवतासंबन्धकृता । तस्मादविरुद्धं तदभि-
धानमिति । तदसत् । कुतः ।

निर्वपन्नेव जानाति ह्येतावदिह दाम्यते ।

तत्राधिकपरित्यागः कल्प्यते केन हेतुना ॥

देवतायै हि दातुं द्रव्यं त्यजन्ति न विभवेन । तत्र
यद्देवतार्थादन्यदधिकं तद्गृहावास्थितद्रव्यान्तरवदपरि-
त्यक्तम् । न चात्र त्यागस्य भेदेन विधानमस्ति । देवता-
संबन्धकरणविधिनैव ह्यसावर्थापत्त्याऽऽक्षिप्यते । सा चा-
र्थापत्तिर्यावता विना देवतायै दानं न संभवति तावत्त-
वावस्थिता नान्यत्र । न हि शेषद्रव्यपरित्यागाद्विना
ऽनुपपत्तिः । सर्वत्र च समाप्तिविधानमिष्यते तेनापि या-
वत् एव यागसमाप्त्यङ्गत्वं तावत् एवाक्षिप्तस्यागवि-
धिर्नावयवान्तराणाम् । अतो यथा चतुर्मुष्ट्यतिरिक्ताना-
मनसि स्थितानां ब्रौह्मिवानां न निर्वपवेलायामत्या-
गादस्वत्वमेवमिहापि नावयवान्तराणां तत्स्यादिति ।
अथोच्येत निर्वपवेलायामनुपजातमध्यपूर्वादीदिविभा-
गं द्रव्यमनभिप्रेतत्यागमपि बलात्परित्यक्तव्यम् । न हि
तदानीं विज्ञायते केभ्यो ब्रौहिभ्यो द्वावदानं निष्यत्स्यते
केभ्यो नेत्यगम्यमाने विशेषे यानेव न त्यजिष्येभ्य एव
कदा चिदवदौयेत । तत्र त्यक्तानामदानादत्यक्तानां
च दानादयथान्युत्तरकरणप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वत्याग इति ।
नैतदेवम् ।

न हि सामान्यशास्त्रेण व्यवहारे कृते सति ।

विशेषशास्त्रावसरस्तस्मादादित एव सः ॥

यदा हि सामान्यशास्त्रं प्रवृत्तव्यवहारं भवति तदा न शक्यं केनापि व्यावर्त्तयितुम् । तद्यदि समस्ताष्टाकपालनिर्वृत्त्यर्था ब्रौह्मयो देवतोद्देशेन निरुप्रास्ते सर्वे दातव्यत्वेन प्रक्रान्तास्तेषां यएव न दीयेरन् तत्रैव प्रक्रान्तापरिसमापनदोषो भवेत् । ततश्च सर्वप्रदानमेव प्राप्नोति । यदि तु ह्यवदानशास्त्रेण विशेषभिमिश्रिते तत आदित एवैवमवधारयितव्यम् । अष्टाकपालनिर्वृत्त्यर्थेषु चतुर्मुष्टिषु ये ह्यवदाननिर्वृत्त्यर्थास्तान्गनये जुष्टं निर्वपामीति । यद्यपि च विशेषो न गम्यते तथा ऽप्येतेषां मध्ये ये ऽत्र ह्यवदानं साधयान्त तावन्तो न ममेति शक्यं संकल्पयितुम् । तद्यथा लोके कश्चिद्बहुद्रव्यसमुदाये ऽवस्थिते कं चिदभिधत्ते इतस्त्वं यावत्तन्नि गृह्णाण्येति तत्र न तदवयवविशेषो गम्यते ऽप्य च न सर्वत्यागो ऽध्यवसीयते तथेहापि द्रष्टव्यम् । यत्तु तावन्मात्रमेव न निरूप्यते तत्र चतुरो मुष्टौ निर्वपतीति अश्वशफमात्रः पुरोडाशो भवतीत्यादिवचनसामर्थ्यादीहृक्परिमाणाद् गृहीतं ह्यवदानं देवतार्थतां प्रतिपद्यत इत्यवगम्यते । यत्तदन्यत्तत्तदनुग्रहार्थं नाधिकत्यागार्थमिति द्रष्टव्यम् । अतो यथैवानसो ऽधिनिर्वपतीत्युक्ते निर्वपपरिच्छेदार्थमुपात्तेष्वपि शकटस्थितेषु ब्रौह्मेषु न स्वत्वमपैति तथैव ह्यवदानापादानभूते पुरोडाशे ऽपीति स्वत्व सति शक्याः परिक्रयादयः तेन कत्तुमिति समत्ववचनविरोधः । एतेन ह्यवदानप्रकृतित्वादेवाष्टाकपाल आग्नेयः कृतो भवतीत्येषो ऽपि पक्षः प्रत्युक्तः । तत्रापि शेषपरित्या-

गानुपपत्तेः । न च व्रीहिवत्पुरोडाशस्य प्रकृतित्वं युक्तम् ।
व्रीहयो ह्यनदनीया वाक्यान्तरशिष्टाश्च प्रकरणादुत्पत्ति-
वाक्यशिष्टप्रकृतिद्रव्यापेक्षपुरोडाशावरुहयागानुवादेन
विधीयमाना न शक्नुवन्ति प्रकृतित्वप्रतिपत्तिमन्तरेण
यागसाधनत्वं प्रतिपत्तम् । अष्टाकपालस्त्वदनीय उत्प-
त्तिवाक्यशिष्टश्च शक्नोति साक्षाद्यागं साधयितुम् । स च
पूर्वतरप्राप्ते प्रकृत्यपेक्षिणि ह्यवदाने चोद्यते । तस्मान्न
तत्प्रकृतित्वेन यागं साधयति । कस्तर्हि सर्वप्रदानस्य
परिहारः उच्यते ।

यागहोमावभेदेन यैर्मोहात्परिकल्पितौ ।

तेषामपरिहार्यत्वं भेदे त्वेषो ऽभिधीयते ॥

यद्याग्नेयादिचोदनयैव हविःप्रक्षेपो ऽभिधीयते ततो
ह्यवदानचोदनया परिसंख्यातुमशक्यत्वात्सर्वप्रक्षेपः प्रा-
प्नोति । तदा च तथा ऽऽग्नेयचोदनयैव प्रक्षेपश्चोद्येत
यदा यागहोमयोरभेदः । तयोस्तु भेदः शब्दान्त-
राधिकरणन्यायसिद्धः । तदुक्ते श्रवणाज्जुहोतिरासेचना-
धिकः स्यादिति सूत्रकारेणोच्यमानं तत्रैव समर्थयि-
ष्यामहे । यथा देवतोद्देशेन स्वत्वत्यागमात्रं यागो देव-
तोद्दिष्टत्यज्यमानस्वत्वद्रव्यप्रक्षेपो जुहोतिः । तत्र ये दो-
षा दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिष्वहोमत्वादाहवनीयो न
भवेदित्याद्यस्तानपि तत्रैव परिहरिष्यामः । उभयोश्च
भेदे सति आग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यनेन तावद्वाक्येन या-
वता विना ऽष्टाकपालस्याग्नेयत्वं न भवति तावदेव चो-
द्यते । तस्य च स्वत्वपरित्यागदेवतोद्देशौ केवलावन्तरेणा-
ग्नेयत्वं न जायते न प्रक्षेपमपि तत्र यदि वाक्यान्तरं न
स्यात् तत ईदृशं कर्म भवेत् । सुपक्रमविकलमष्टाकपा-

लमाचरितः श्रुतौ देशे निधाय देवतामुद्दिश्य नायं म-
मेति संकल्पः कर्त्तव्यः । तत्परिपालनार्थं च पुनः कदा
चिदपि न स्वत्वं द्रव्यं बध्नीयात् । यदि हि बध्नीया-
न्नतः पूर्वसंकल्पं विनाशयेदन्तं च वदेत् । यो
हि प्रथममेव जानाति पुनरप्यहमत्र स्वत्वमाधा-
स्यामीति तस्य न समैतद्देवतायै त्वेतदिति सं-
कल्प एव न भवेत् । तेन देवतोद्देशत्वागोत्तरकालं
यदस्य भवति तद्भवत्वित्यवधार्य न कश्चिद्वापारो वो-
ढव्यो भवेत् । तथा प्राप्ते तु वाक्यान्तराणि भवन्ति
उपस्तृणाति हिर्हविषो ऽवद्यति अभिघारयति चतुर-
वत्तं जुहोतीत्येवमादीनि तैस्तावदिदमवधार्यते द्यव-
दानं हविषो होतव्यमिति । सर्वाणि चैतानि प्रकृतद्र-
व्यालम्बित्वात्तदुपादाय प्रवर्त्तन्ते नापूर्वद्रव्यग्राहित्वेन ।
तथा हि । चतुरवत्तं जुहोतीत्यत्र होमस्याप्राप्तत्वान्न
तमुद्दिश्य द्रव्यं विधीयते चतुरवत्तं च पूर्ववाक्यकल्पितं
प्रयोजनापेक्षमस्ति । तस्मात्तस्यानेन प्रक्षेपमात्रं शक्यं
विधातुमिति न चतुरवत्तविशिष्टहोमविधानमवकल्पते ।
होमस्यापि च ज्येष्ठस्य समाप्तिपर्यन्तत्वात् सर्वान्येषां
प्रक्षेपे चोद्यमाने त्यागतद्देवतोद्देशयोः किमपूर्वयोरर्था-
पत्त्या विधिः कल्प्यतामुत कुतश्चित्प्राप्तयोरैवाश्रयणं
क्रियतामिति । तत्रान्येयधिकरणन्यायेन लाघवे
सति गौरवस्याप्रमाणकत्वादवगतत्यागोद्देशांशद्वयान्य-
ष्टाकपालादीन्येव गृह्यन्ते । न च तेषामौत्पात्तिकं
यागसाधनत्वं विरुध्यते । प्रक्षिप्यमाणानां*मग्नियाग-

साधनत्वाविघातकत्वात् । देवतान्तरसंबन्धेन हि या-
गविपरीतक्रियासंबन्धेन वा विरोधः स्यात् न त्वसाव-
स्ति । तेनैषो ऽर्थो भवति अष्टाकपालेन यत् क्व चित्प्र-
देशे स्थितेन यजेत तदीयं च हवदानं यत् क्व चित्प्र-
क्षिपेदिति । तत्र वेद्यां हवींश्यासादयति बर्हिषौतिव-
चनात्तत्र स्थितेन पुरोडाशेनेज्यते । यदाहवनौये जु-
होतीति वचनात्तत्र हवदानं ह्रयते स तु होमः किं पू-
र्वचाग्रागादर्थान्तरमितिकर्त्तव्यता भवति उत तस्यैव
यागस्यांशान्तरविशुद्ध्या हूपान्तरं जातमिति चिन्तनी-
यम् । तत्रैव हूपान्तरोपजननमिति ब्रूमः । कर्मान्तर-
त्वे हि द्रव्यान्तरं देवतान्तरं च नारिष्ठहोमादिवत्प्राप्ते-
ति । यथोक्तेन न्यायेन स एव यागः प्रचिततरो जुहो-
तित्वमापद्यते । न चैतावतौत्पत्तिकयजिरूपविघात आ-
शङ्को जुहोतेर्यजिविशेषत्वात् । सामान्यं हि कश्चिद्वि-
शेषो न भवत्यपि । न तु निःसामान्यः कश्चिद्विशेष उ-
पपद्यते । ततश्च यथा वृक्षमानयेत्युक्ते शिंशपामित्यवि-
रोधात्पश्चादुच्यमानं न विरुध्यते तथा यजेतेत्युक्ते जु-
होतित्वाविरोधो ऽवगन्तव्यः । सो ऽयं याग एव ह्याका-
रः समस्तेन पुरोडाशेन क्रियते हवदानेन जुहोत्यव-
स्थानीतः शेषेण तु सामान्यरूप एकस्मिन्नपि च क्षणे
ह्याकारो ऽपि निष्पद्यते । यदैव हि हवदानमाहव-
नीये निक्षिप्यते तदैव याज्यानुवाक्याभ्यां समस्तविषय-
देवतासंकल्पोत्थापनं क्रियते तेन नैवं भमितव्यं यन्मा-
ज्जुह्वयं हवदानमाश्रवणप्रत्याश्रवणाभ्यां त्यागायोद्धतं
च तस्मात्तदेव केवलं देवतायै संकल्पितं नेतरदिति वि-
द्द्भ्यामध्वर्युयजमानाभ्यां वेदार्थमनुसृत्य समस्तपरि-

त्यागदेवतोद्देशौ यथाहं कर्त्तव्यौ अध्वर्युणा ह्यवदान-
प्रक्षेपो ऽतिरिक्तोनुष्ठेय इति । न चैतावता यागस्य वैरु-
ध्यमशोभनं मन्तव्यम् । वचनसामर्थ्यादीदृशस्यैव शोभ-
नत्वप्रतीतेः । यथा कस्य चित्पुरुषस्यैकः पादः पुरस्ता-
ङ्गत इति न तावता किं चिद्वैलक्षण्यं भवति । तथा ऽव
ह्यवदानपादे ऽधिकमपि प्रक्षेपांशं गते सत्युत्पत्तिवाक्य-
शिष्टं यागसाधनत्वं समस्तेनाष्टाकपालेन प्रतिपन्नमेवे-
त्यविरोधः । तस्माद् ह्याकारमेवैतत्प्रधानं द्रष्टव्यम् ।
अथ वा यस्तत्र यागस्तस्य प्राधान्यं यस्तु प्रक्षेपः सो ऽङ्ग-
मेव । तथा हि ।

फलवाक्ये यजेरेव संबन्धः श्रूयते स्फुटः ।

तत्सन्निधौ समाम्नानाज्जुहोतरङ्गतेष्यते ॥

यद्यपि तस्मिन्नेव द्रव्ये होमो ऽप्याश्रितस्तथा ऽपि
प्रीक्षणादिवदस्याङ्गत्वमविरुद्धम् । न हि समानद्रव्याश्र-
यत्वेन सर्वस्य प्राधान्यं भवति । संस्काराणामपि प्रधा-
नद्रव्यवर्त्तित्वोपपत्तेः । संस्काराश्च के चित्प्रथममेव प्रधा-
नेभ्यः क्रियन्ते के चिद्रूर्ध्वं के चिदागपत् । तत्र के चि-
दाङ्गः । परस्तात्संस्कारो ऽयं होमो निर्वापवेलायामेव
देवतोद्देशत्यागात्मकतया यागस्य निर्वृत्तत्वात् । तद-
युक्तम् । न ह्यनदनीयावस्यैर्वीहिभिः पुरोडाशसाधनको
यजिः शक्यः साधयितुम् । यदि च निर्वापवेलायामेव
यागनिर्दृष्टिर्भवेत् तथा सति तदुत्तरकालं नाशदो-
षापहारेषु द्रव्यान्तरं नोपादीयेत । तत्र निर्देशाद्वा ऽन्य-
दागमयेदित्यादि विरुध्यते । भाष्यकारो ऽप्युपाकृते प-

शावाह परकीयो ऽसौ रक्ष्यते कालेन देवतया संभ-
 न्त्स्यते । तेन निर्वापवेलायामेतस्यै दास्यामीत्येताव-
 न्मात्रं संकल्पत्यागः केवलः क्रियते न यागः । स तु पू-
 र्वनिर्वृत्त्यागापेक्षया यथाश्रुतेतिकर्तव्यताकदेवतोद्दे-
 शरूपः प्रक्षेपवेलायामेव निर्वर्त्तते । तत्र तस्मिन्नेव
 क्षणे समस्तेन पुरोडाशेन यागः साध्यते । तस्मा-
 धनैकदेशश्च द्वावदानं यागस्याङ्गेन प्रक्षेपेण संस्क्रि-
 यते । तदुपलक्षितत्वादेव यागनिर्वृत्तेः प्राक् प्रक्षे-
 पादनिर्वृत्त्यागावगमान्नाशादिष्वन्यद्व्यागमनम् । स-
 त्वपि होमस्य संस्कारकत्वे नाप्रयोजकत्वम् । निर्वृ-
 त्तयागभावित्वात्तु स्विष्टकृदादीनां स्फुटमेवाप्रयोजकत्वं
 भविष्यति । यदि वैष प्रक्षेपः प्रधानं भवेत्ततो दर्शपूर्ण-
 मासादिषु जुहोतिव्यवहार एव स्यात् । विकृतिषु च
 प्रधानानामनतिदेशाज्जुहोतावसत्यप्रक्षिप्तानामेव सौर्या-
 दीनां दानं स्यात् । अङ्गत्वे तु तेषामप्याहवनीये प्रक्षेपः
 सेत्स्यति । ये तु जुहोतिचोदनोत्पत्तयस्तेषु पूर्वाङ्गभूतो
 ऽपि यजिरात्मा वा भविष्यति । अथ वा तेषामपि सो-
 ङ्गम् । तत्र हि त्यागदेवतोद्देशावपि तेनैवाक्षिप्येते यजति-
 चोदनोत्पत्तिषु पुनः सिद्धयोस्त्यागदेवतोद्देशयोजुहोतिः
 प्रवर्त्तमान आहवनीये पूषणकला होतव्या इति वत्यक्षे-
 पमात्रवचनो विज्ञायते । ततश्च सिद्धमङ्गत्वम् । एवं
 सति पुरोडाशो यागे श्रूयते न होमो ऽपि द्वावदानस्य
 विहितो न समस्तपुरोडाशस्येति तन्मात्रस्य समस्तस्य
 पुरोडाशस्य देवतां प्रत्युत्सृष्टत्वादिना ऽपि प्रक्षेपादस्त्रत्व-
 व्यवहार उपपद्यते । न च परिसंख्यादोषो भविष्यति
 निरवादानाच्च शेषसिद्धिः ।

अथ वा नैव भिद्येते यागहोमौ परस्परम् ।

पूर्वापरौ हि सदृशी तद्भागौ नरसिंहवत् ॥

**अप्रयोजकत्वादेकस्मात् क्रियेरन्
शेषस्य गुणभूतत्वात् ॥ ४८ ॥**

यदाहवनीये प्रक्षेपेण अक्षपितो हविःशेषः प्रतिपा-
दितस्तदा शेषकार्याणि स्विष्टकृदादीनि कथं क्रियन्ता-
मिति विचार्यते । तत्रार्थकर्मत्वं मन्यमान एकस्मादि-
त्याह । सत्यप्यर्थकर्मत्वे यदि तदर्धमेवैतानि द्रव्याणि
उत्पन्नानि भवेयुस्ततः सर्वेषां सम्भावनाय पञ्चवदानाना-
मिवैकस्मादपि सिध्यति यागे सर्वेषां संबन्धः क्रियेत
तत्तु नास्त्यप्रयोजकत्वात् । अतस्तुषोपवापकपालवदेके-
नैव सिद्धिः ।

संस्कृतत्वाच्च ॥ ४९ ॥

यद्य प्रधानानामेवादृष्टः संस्कारश्च एकद्रव्यनिष्पा-
दितैशेषकार्यैस्सिध्यतीति न द्रव्यान्तरमपेक्षते । सकृ-
च्छब्दश्च सकृदवदानाभिप्रायः । इतरथा तु सर्वावदानं
ऽपि तन्त्रेण प्रयोगोत्सुकत्वोपपत्तेरवक्तव्यतैव स्यात् ।
अथ वा ततः शेषकार्याणि सर्वेभ्यः क्रियेरन्यदि संस्कार-
काणि भवेयुर्न त्वेतानि संस्कारकाणि । कुतः । संस्कारा-
न्तरैरेव संस्कृतत्वात् । अयमप्यविरोधाद्भविष्यतीति चेत् ।
तत्राप्येष सूत्रार्थः । संस्कारक्रमस्यातिक्रान्तत्वात् । या-
वद्भुक्तप्रयोजनं द्रव्यं भवति तावत्संस्कारमपेक्षते प्र-
धाननिर्णयुत्तरकालं तु कृतं संस्कारैरिति संस्का-
राणामनवसरः ।

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषात्सं- स्कारस्य तदर्थत्वात् ॥ ५० ॥

यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते इत्येवं संस्कारकर्माख्येतानि । तत्र ह्यत्यसौ येन संयुक्तमिति प्रतिपत्तयस्ताश्च सर्वैः कृतार्थत्वाविशेषादपेक्षिताः । यद्यपि चैताभिर्द्रव्याणि न प्रयोज्यन्ते तथा ऽपि द्रव्यैरेव तासां प्रयुक्तत्वात्सर्वविषयता निवृत्ते ऽपि च प्रधाने तदीयानां सतामेषां का प्रतिपत्तिर्भवत्वित्यपेक्षिते शक्यः प्रतिपत्तिनियमो विधातुम् ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५१ ॥

सकृत्सकृदिति स्विष्टकृद्वदानवीप्सा सर्वेभ्यो ऽवदाने संस्कारपक्षे वा ऽवकल्पते नान्यथा । प्रयोजनसूत्राणि चैतानि । यदि नाम शेषकार्यवशेन पूर्वपक्षे ऽप्यसर्वप्रदानं किं भवति तदा विचारस्य प्रयोजनमिति । तत्र यः पूर्वमस्माभिरभिहितो ऽर्थस्तत्रैव सूत्रं योज्यम् । पूर्वपक्षे हवींषि शेषकार्याणामप्रयोजकानौत्येकस्मात्क्रियेरन् । बलात्त्वप्रहारः प्रधानेभ्यः सकृत्कृते समस्तः कृत इति संस्कृतत्वान्नान्यतां ऽपि कर्त्तव्यः । सिद्धान्ते तु सर्वहविषां प्रयोजकत्वाविशेषात्सर्वेभ्यो लिङ्गदर्शने च पौर्णमास्यधिकरणवत्प्रयोजने ऽवस्थितसिद्धान्तं द्योतयति ।

एकस्माच्चेद्याथाकाम्यविशेषात् ॥ ५२ ॥

याथाकाम्यमित्यस्यैव बुद्धिसामानाधिकरण्येन स्त्रौ-विवक्षायां पिङ्गौरादिभ्यश्चेति डौषि कृते हलस्तद्धित-स्येति ष्यङ्यकारे लुप्ते याथाकामी भवति ।

मुख्याद्वा पूर्वकालत्वात् ॥ ५३ ॥

शेषनिमित्तकं हि विहितावश्यकर्त्तव्यतानिमित्तं च शेषकार्यं प्रथमस्य तावत्पाठक्रमानुसारात्पूर्वमापतति । न च तदा कश्चिद्विरोध इति क्रियते । तस्मिंश्च कृतं निवृत्तव्यापारा चादना न निमित्तीभवतीति विरोधादकारणम् ।

भक्षाश्रवणादानशब्दः परिक्रये ॥ ५४ ॥

पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणे इदं ब्रह्मण इत्यादिनिर्देशः श्रूयते । कथं च तत्तद्ब्रह्मादिव्यपदेश्य भवति यदि तेभ्यो दीयते तेन दानं विहितम् । तत्तु किमृत्विजां यथेष्टविनियोगार्थं परिक्रयायाम्नायते अथ भक्ष्यमाणाशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति । परिक्रयार्थमित्याह । न ह्यत्र यजमानपञ्चमा इडां प्राश्नन्तीतिवत् द्रव्यप्राधान्यं भक्षणं वा श्रूयते तस्माद् द्रव्याणां कर्मशेषत्वात्कर्मयुक्तेभ्यश्च दानादन्तरेणापि परिक्रयश्रुतिं दक्षिणादानवत्परिक्रयार्थमिति ।

तत्संस्तवाच्च ॥ ५५ ॥

एषा वै दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति दक्षिणा हृत्विजामुत्साहकारिणी परिक्रयस्य चैतद्रूपम् ।

भक्षार्थो वा द्रव्ये समत्वात् ॥ ५६ ॥

न चैष विभागः परिक्रयार्थः । कुतः ।

परिक्रयो हि सर्वत्र स्वेन द्रव्येण कल्पते ।

देवतार्थे परित्यक्ते स्वामित्वं न च कस्य चित् ॥

समस्तस्य पुरोडाशस्य देवतोद्देशेन त्यक्तत्वादस्वा-
मी यजमान इति ब्रह्मादिभिः समः । तत्र यथैव तेषां
दातृत्वं न संभवति तथा यजमानस्यापि । तेन हि प-
रिक्रीणानः पुनस्तद् द्रव्यं स्वोक्कुर्यात् । तत्र पौरस्त्यः
संकल्पो विनश्येत् । तस्मात्तावन्न परिक्रयः । कथं खलु
भक्षार्थमिति । तदुच्यते ।

योग्यता लिङ्गमित्युक्तं तच्चेष्टं विनियोजकम् ।

भक्षयोग्यः पुरोडाशः स्वरूपेण च दृश्यते ॥

ब्रह्मादिभिर्भागानामुपकुर्वद्भिर्न कथं चिद् दृष्टमित्युक्तं
वर्देति द्रव्यक्षपणस्यापेक्षितस्य दृष्टत्वात् । भागैस्तु ब्रह्मा-
दीनामुपकारकैरित्यनेनापि सुतरां परिक्रय आपद्यते ।
न चावश्यं भक्षणेनैव तेषामुपक्रियते गृहानयनादिना
ऽप्युपकारोपपत्तेः । सर्वत्र च द्रव्यसंस्कारार्थतां भक्षस्य
वक्ष्यति । व्रतादिभिर्निवृत्त्यनभिधानात् । पुरुषसंस्कारा
हि व्रतैर्निवर्त्तन् । तत एव वक्तव्यम् । सत्यं भागानां
प्रतिपत्तिः तथा ऽपि तु प्रकृतकर्तृनियमस्य प्रयोजना-
पेक्षावेलायां दृष्टे सत्यदृष्टदौर्बल्याद्दृष्ट एव कर्तृणां सा-
मर्थ्यरूपः संस्कारः कल्प्यते । कर्तृसंस्कारश्च सर्वान्तरङ्गो
भक्षणं नाम । गृहमपि च नीत्वा यावद्भक्षणं न क्रि-
यते तावत्तदनुपयागादनुपकारः । तेनावश्यं सुदूरमपि
गत्वा भक्षणे पर्यवसितव्यम् । तत्र प्रथमातिक्रमे कार-
णाभावाद्योग्यतावशेन च व्यादेशद्वारप्रक्रान्तभक्षस-
मापनस्यावश्यं कर्त्तव्यत्वात् ब्रह्मादीनामेव भक्षणेनोप-
कर्त्तव्यमिति गम्यते । शेषस्यापि च क्षपणापेक्षस्य भक्ष-
णकृतमेव क्षपणं योग्यतया ऽवधार्यते ।

व्यादेशाद्दानसंस्तुतिः ॥५७॥

दक्षिणोति प्रासङ्गिकोपकारापेक्षया ब्रह्मणा इत्या-
दिनिर्देशसाहचर्याद्वा भविष्यति । तस्माद्भक्षार्थो ऽयमुप-
देश इति सिद्धम् ।

इति श्रीभट्टकुमारिलस्वामिविरचिते मीमांसा-
तन्त्रवार्तिके तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थश्चरणः
समाप्तिमगमत् ।

तन्त्रवार्तिके ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

आज्याच्च सर्वसंयोगात् ॥ १ ॥

सर्वेभ्यो वा कारणाविशेषादित्यस्यातिप्रसङ्गस्यापवादः क्रियते । तमेव तावत्पूर्वं प्रज्ञं स्मारयति । तथा च सर्वेभ्यो हविर्भ्य इत्यनुवाद उपपद्यते । निःशेषहविर्विषयत्वात् ।

कारणाच्च ॥ २ ॥

पुराकल्पे च यत्कारणं स्विष्टकृदर्थे ऽवदाने संकीर्तितं तदाज्ये ऽप्यविशिष्टं यद्देवेभ्यो हविरसौ वहति तस्य तेन भागः प्रार्थितः । आज्यमपि चीपांशुयाजदेवताभ्यस्तेनावश्यं वोढव्यम् । अतश्च ततो ऽप्यस्य भागेन भवितव्यम् ।

एकस्मिन् समवत्तशब्दात् ॥ ३ ॥

एकस्मिन्निति कस्मिंश्चित्कर्मणीत्यर्थः । अथ वा युष्मदभिप्रायेण एकस्मिन्हविषि स्विष्टकृत्यवदीयमाने सति समवत्तशब्दो ऽन्यसहितादवदीयमानवचनो नावक-

ल्येत मत्पक्षे तु आज्यमपि तत्रावदीयतद्रव्यवकल्पिष्यते ।
 क्व पुनरिदं श्रूयते तदभिधीयते । आदित्यः प्रायश्चीयः
 पयसि चरुरित्येको यागश्चोदितः पुनस्तत्रैवोक्तम् । आ-
 ज्यस्यैवं चरुमभिपूर्वाज्यभागाः पथ्यादयश्चतस्रो देवता
 यष्टव्याः ते च द्रव्यसामान्यादुपांशुयाजविकाराश्चत्वारो
 ऽपि यागा आदित्यश्चरुरग्नेयविकारः तत्राग्नये स्विष्ट-
 कृते समवद्यतीति श्रूयते । तद्यदि चरुरेकस्यातिदे-
 शेन स्विष्टकृत्याप्रस्ततो ऽवद्यतीत्येव स्यात् । यदा तु प्र-
 कृतादाज्यादप्युपांशुयाजद्रव्यात् स्विष्टकृत्तदा ऽत्रापि य-
 ष्टव्य इत्युभयोश्चर्वाज्ययोरवदाने समवत्तशब्दः समर्पि-
 तो भवति । तस्मादपि सन्त्याज्ये शेषकार्याणीति ।

**आज्ये च दर्शनात्स्विष्टकृदर्थ-
 वादस्य ॥ ४ ॥**

अवदायावदाय ध्रुवां प्रत्यभिधारयति स्विष्टकृते ऽव-
 दाय न प्रत्यभिधारयतीति ध्रुवात् एवावदायेति प्रतिश-
 ब्दात् दृष्टार्थत्वाच्चावगम्यते । यदपि स्विष्टकृते ऽवदीयते
 तदपि ध्रुवात् एव येन तदर्थे ऽवत्ते ध्रुवायाः प्रत्यभिधा-
 रणं प्रतिषिध्यते । न हि ततः परामाहुतिमितिहेतुव-
 चनात्पूर्वाणि प्रत्यभिधारणानि स्विष्टकृदर्शनीति दर्-
 शयति । ततश्च तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमिति सर्वैः
 शेषकार्यैर्भवितव्यम् ।

**अशेषत्वात् नैवं स्यात्सर्वादा-
 नादशेषता ॥ ५ ॥**

सति प्रधानद्रव्यशेषे शेषकार्याणि क्रियन्ते न चोपांशु-

याजहविःशेषो विद्यते सर्वादानात् । कथं सर्वादानमिति
चेत् । तदुत्तरसूत्रेणाह ।

**साधारणान्न ध्रुवायां स्या-
त् ॥ ६ ॥**

ध्रुवायां तावन्तोपांशुयाजस्य शेषो विद्यते । ध्रौवस्या-
संयुक्तोत्पत्तेः सर्वाज्यकार्यार्थमादानात्सर्वस्यै वा एतद्
यज्ञाय गृह्यत इति वाक्यात् । तैत्तिरीयाणां तु कतिप-
योपस्तरणाभिधारणादिकार्यानुक्रमणात् । तन्मध्ये चो-
पांशुयाजस्यापि संकीर्त्तनात् तावतां साधारणमुपस्तृ-
णान्निधारयन्नाज्यस्य यजन्निति वाक्याद्भ्रम्यते । सा-
धारणेषु च परिषद्वनोपहारगोष्ठीभोजनादिष्वियं स्थि-
तिः । यदेकस्य भागे ऽपयति ते तावन्मात्रमेव तस्य । अ-
वशिष्टं तु तत्समानभाजामवधार्यमाणं न पूर्वशेष
इत्येवमकृतार्थत्वेन न प्रतिपत्तिमपेक्षते । यदा तु सर्वैः
समानभाग्भिर्यथायोगसुद्धता भागा भवन्ति तदा तस्य
साधारणानुगुणैव प्रतिपत्त्यपेक्षा भवति । तदिहोपां-
शुयाजार्थे भागे ऽपनोते न कश्चिदपि तदीयः शेषो
विद्यते शिष्टस्य परस्ताद्वाव्युपरस्तरणाभिधारणादिगृ-
हीतत्वेनाकृतार्थत्वात् । कृतार्थप्रतिपत्तयश्च शेषकार्या-
णां न स्वयमेवाकृतप्रयोजनमपि द्रव्यं प्रयुज्यते । त-
स्मान्न ध्रुवायां शेषो ऽस्ति । यस्तु समस्तकार्यनिर्हृत्युत्त-
रकालं साधारणः शेषो भविष्यति तस्य समिष्टयजु-
राख्यं प्रतिपत्त्यन्तरमाम्नातम् । यदा त्विदमव्युपस्तर-
णादिवदेवार्थकर्मावधार्यते तदा सुतरां शेषाभावः ।

शक्यं तु तैत्तिरीयवाक्यापेक्षयोक्त्यावन्यसंयोगात् समि-
ष्टयजुषश्च जुहोतिचोदितत्वेनायज्ञत्वात्प्रतिपत्तित्वम-
वधारयितुम् । निःशेषत्वेन चासाववस्थितेति शेषका-
र्यान्तराणि बाधते । तस्मात् ध्रुवायां तावन्नास्ति शेषः ।

**अवत्तत्वात्तु*जुह्वां तस्य च हो-
मसंयोगात् ॥७॥**

तत्रैतत्स्यात् यत्केवलोपांशुयाजार्थं जुह्वामवत्तं तस्यैव
ग्रहचमसेष्विव सोमस्य शेषो भविष्यतीति । तदनुपपन्न-
म् । कुतः । तस्य सप्तस्तस्य चतुरवत्तं जुहोतीति हो-
मसंयोगात् । उक्तं ह्येतदुपधानार्थं चरौ नान्यत्र श्रुतम-
न्यत्र विनियोक्तव्यमिति । तस्मान्न जुह्वां शेष उपपद्यते ।

चमसवदिति चेत् ॥८॥

अथ यदुक्तं चमसवत् सत्यपि होमसंयोगे शेषो भ-
विष्यतीति तत्परिहर्त्तव्यम् ।

**न चोदनाविरोधाद्द्विविःप्रकल्प-
नाच्च ॥९॥**

नैतत्त्वोमेन तुल्यं तत्र हि ग्रहचमसेषु द्विविःप्रक-
ल्पनमात्रे कृते यथा न सर्वहोमस्तथा सोमे वचनाद्भक्षो
न विद्यत इत्यत्राधिकरणे वक्ष्यामः । तेन चोदनाविरोधं
तत्र वक्ष्यमाणं परिहरतां न सर्वहोमो भविष्यति । शेष-

प्रकार्यान्त्यार्थदर्शनं च सोमस्याग्ने वीहोत्यनुवषट्करोती-
त्यादि सर्वतःपरिहारमाश्विनं भक्षयतीत्यादिचमसस-
माख्या च न विरोक्ष्यते । अन्यथा तद्विरोधः स्यात् ।
अथ वा न तवासमस्तहोमे सति का चिच्चोदना विरु-
ध्यत इत्यविरोधादमर्वहोमः । इह तु विरोधः स्यादयमेव
चाविरोधो हेतुरिति सूत्रगमनिका । यथा तु भाष्यका-
रेण पूर्वं चमसमनुदाहृत्य चमसवदितिचेदिति सूत्रमु-
पन्यस्तं तथा परिचोदनासूत्रमेव होमसंयोगानैकान्ति-
कत्वप्रदर्शनार्थं कल्पयित्वा परिहारो वक्तव्यः । तत्र व-
चनान्तरकृतत्वाच्छेषः स्यादत एवचनान्तररहितत्वे स-
तीति विशिष्टस्य हेतोरव्यभिचारात् । अथ वा ऽवत्त-
त्वात्तु जुह्वामित्येतदेव तुशब्दस्थाने चशब्दं कृत्वा पूर्वप-
क्षवादिप्रत्यवस्थानं व्याचक्षाणैश्चमसो दृष्टान्तो दातव्यः
परं वा ऽनुभाषणसूत्रं वक्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । अ-
वत्तत्वात्तु जुह्वां चमसवच्छेषो ऽस्तु । तस्योत्तरं तस्य च
होमसंयोगादिति गतार्थम् ।

उत्पन्नाधिकारात्सति सर्ववच- नम् ॥ १० ॥

यस्तु सर्वेभ्य इति प्राप्त्यपेक्षो ऽनुवादस्तत्र यादृशं
वयमिह सर्वत्वं पश्यामः तादृशस्यैवानुवाद इति मन्या-
महे । सर्वत्रैव च परमसर्वेण व्यवहाराभावादधिकृता-
पेक्षः सर्वशब्दो गृह्यत इति न विरोधः । तेन येषां शेषम-
ज्ञावेन प्रतिपत्तिकार्याधिकारो ऽस्ति ये वा विद्यमान-
त्वेन प्रकृतशेषाः तेभ्यः सर्वेभ्य इति गम्यते ।

जातिविशेषात्परम् ॥११॥

पूर्ववदेव समवद्यतेः अनुवादत्वाद्यथासंभवमा*ज्ये
ऽपीति चराववदीयमाने सौक्ष्म्यात्तदवयवस्याचिर्भूतमप्यवदानं बलाद्भवति । तदेतत्संसृष्टद्रव्यजातिद्व-
यमपेक्ष्य संशब्दो ऽनुवादः ।

अन्त्यमरेकार्थम् ॥ १२ ॥

अन्त्यं यत्तु कारणं स्विष्टकृद्दर्शो ऽर्थाद् इत्युक्तं त-
दस्मात्पक्षे ऽप्युपपद्यतएवारेकार्थत्वात् । स्विष्टकृते ऽवदा-
येति तावद्यतस्तस्यावदानं भवति धादृशं वा संभवति
तादृशमिति गम्यते । पुरोडाशादिभ्यश्च तस्यावदानं
ध्रुवातश्चापस्तरणाभिघोरणे । न चतुर्थ्यन्तेन ध्रौवमेवा-
वदानं संबध्यते । सा हि देवतार्थद्रव्यान्तरावदाने ऽप्यु-
पस्तरणाभिघोरणापयोगित्वात्प्रत्यभिघोरणमपेक्षतएव
तेन प्राक् स्विष्टकृतः परस्तादपि ध्रौवोपयोगो ऽस्तौत्य-
वत्ते अवत्ते प्रतिपूरयित्वा ततः परं तु न किं चित्कार-
थमिति नार्थः प्रतिपूरणेन । न ह्येतत्प्रतिपूरणं पूर्वस्या-
वदानस्य संस्कारकमदृष्टार्थत्वप्रसङ्गात् । अरेकस्तूत्तर-
कार्थार्थः प्रत्यक्षस्तस्मादन्तराणां स्विष्टकृद्दर्शत्वं तदव-
धिकारेकार्थत्वेनोपपन्नो ऽर्थाद्ः ।

साकंप्रस्थाप्ये स्विष्टकृदिडं च*
तद्वत् ॥ १३ ॥

* 'यथा सम्भवमर्थो ऽपीति क. ग. पु. पा. ।

† तदवयवस्याऽनुस्यूतस्याचिकीर्षितमिति क. पु. पा. ।

* चेति क. ग. पुस्तकयोर्नास्ति ।

अमावास्यायां नित्यं स्विष्टकृदिडं सान्नाय्यादवदी-
यते तङ्गणविकारश्च साकंप्रस्थाय्यः अत इहाप्यवदांत-
व्यमित्येतावता विशेषेणातुल्याशङ्कायामतिदेशः क्रियते ।
तद्वदेशेषत्वान्नैवं स्यात्सर्वदानादशेषतेति । एवं ह्यत्र स-
र्वदानं होमार्थं प्रसर्पतः सह कुम्भीभिरिति अनवत्तस्यैव
दोहस्य कुम्भीभ्यां सहेति विदधदशेषहोमं विदधाति
अतो न शक्यं किं चिच्छेषयितुम् ।

सौत्रामण्यां च ग्रहेषु ॥१४॥

तद्वदिति वर्त्तते । सौत्रामण्यां सुराग्रहाः पयो-
ग्रहाश्चाश्विनादय आन्नातास्तेषां पृथक्प्रकल्पनमात्रा-
त्मकत्वात् चमसवत्सर्वहोमप्राप्तिर्नास्तीति विशेषाश-
ङ्कायामतिदेशात्तत्रापि यथागृहीतानां होमार्थेनादानेन
संबन्धो यथोपात्तानां च होमेन श्रूयते । यथागृहीतान्
ग्रहान्द्विज उपाददते उत्तरे ऽग्नौ पयोग्रहान् जुह्वति
दक्षिणे सुराग्रहानिति ।

तद्वच्च शेषवचनम् ॥१५॥

अनन्यशेषभूतश्च प्रतिषेधो ऽनुवाद उच्छिनष्टि न
सर्वं जुहोतीति । उच्छिनष्टीति विधिः तदनुवादस्तु
निषेधः अशेषहोमप्राप्त्या शेषकार्यनिवृत्तिं दर्शयति ।
वाचनिकस्य च शेषस्य प्रतिपत्त्यन्तरमर्थकर्म वा ऽन्यद-
स्तीति ततो ऽपीति स्विष्टकृदिडं न कर्त्तव्यमिति ।

द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्प्रतिकर्म

क्रियेरन् ॥१६॥

ब्रह्मानीं सत्सु शेषकार्येषु तद्विशेषाश्चिन्त्यन्ते । तत्र सर्ववृष्टायामन्योन्यनिरपेक्षचतुर्थ्यन्तपरिकल्पितैः षड्विंश-
 शौभिन्नद्रव्यदेवतासंयोगैर्देवतान्तरावरुद्धयागे देवतान्त-
 रासंभवात् गुणेन भेदकेन षट् कर्माणि । तेषु केषां
 चिद्विन्नान्येव हवींषि अन्येषां पुनरेक एव रथचक्रमात्रः
 पुरोडाश आस्नातः । स यदाङ्गीक्रियते तदा विचारः
 किं कर्मभेदाच्छेषकार्याणां भेद उत द्रव्यैकत्वात्तन्त्वमि-
 ति । ननु चैकादशविचारो ऽयं तत्र निर्णीयते । एक-
 द्रव्ये संस्काराणां व्याख्यातमेककर्मत्वमित्यत्रात इह न
 विचारणीयम् । उच्यते ।

प्रतिपाद्यमिदं द्रव्यं भेदेन सहते क्रियाम् ।

खण्डशश्च प्रधानानामङ्गत्वान्नास्ति तन्त्रता ॥

यद्यप्ययमेकादशानुगुणो विचारस्तथा ऽप्यत्र शेषका-
 र्यप्रसङ्गात् शेषशेषविचारात्मकत्वाच्च क्रियते । तत्र चै-
 कद्रव्यत्वात्तन्त्रत्वं सिध्यति यत्र द्रव्यं तदवस्थितमेव स-
 र्वकर्मणामुपकरोति । भेदकरणे च प्रयोजनान्तरं न
 दृश्यते न च कर्तुं शक्यते । खण्डशस्त्वस्य प्रधानोपयो-
 गित्वं तदुपकारद्वारश्च संस्कारः प्रधानभेदाद्भेदं प्रतिप-
 द्यमानो न द्रव्यैकत्वात्तन्त्रोक्तं कर्तुं शक्यते । भवति चैक-
 देशे प्रतिपादिते ऽप्येकदेशान्तरप्रतिपादनम् । अवदा-
 नदेशानां भिन्नत्वादुत्तरार्द्धदक्षिणदेशभेदो ऽप्यस्तीत्या-
 वर्त्तनीयं सिष्टकृदिदं गम्यते ।

अविभागात्तु शेषस्य सर्वान् प्र-
 त्यविशिष्टत्वात् ॥ १७ ॥

सकृत्करणम् । कुतः ।

न ह्येष कर्मसंस्कारो ह्ययमानस्य वेष्टते ।

हुतशेषसमानत्वात्तन्त्वत्वं तु प्रतीयते ॥

कर्मसंस्कारपक्षे ह्ययमानसंस्कारपक्षे वा तद्देदाङ्गेदो भवेत् । शेषसंस्कारस्त्वयं स च शेषः साधारणस्तस्य च दक्षिणोत्तराङ्गे गृह्यते । न प्रधानावदानदेशस्तस्य प्रकृतावचोदितत्वात्ततश्च शक्यमगृह्यमाणविशेषत्वं वक्तुम् । यद्यपि ह्येकप्रधानोद्देशेनोत्तराङ्गे गृह्यते तथा ऽपि तथा चोदितार्थसंपत्त्या प्रधानान्तराण्यपि कृतार्थानि भवेयुः । तस्मात्तन्त्वम् । यत्तु प्रतिपाद्यं विभवेतीति प्रतिपत्त्यन्तरे चतुर्धाकरणे तदुपयुज्यते ।

ऐन्द्रवायवे तु वचनात्प्रतिकर्म

भक्षः स्यात् ॥१८॥

सोमे वचनाद्भक्षो न विद्यतइति सामान्येन भक्ष-विचारं कृत्वा विशेषविचारो ऽयं कर्त्तव्य आसीत् । यत्तु प्रथमतः क्रियते तत्पूर्वाधिकरणापवादत्वेन शीघ्रतरोपस्थानात् । पूर्ववद्धि द्रव्यैकत्वात्सकृद्भक्षिते कृतः शास्त्वार्थ इति न्यायात् प्राप्ते वचनाद् द्विर्भक्षणं द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयतीति । भवन्ति चेदृशान्यप्यधिकरणानि येषां न्यायेन पूर्वपक्षं कृत्वा वचनेन सिद्धान्तो भवति । न त्वेतदुक्तम् । संदेहाभावात्तत्र वै तत् क्रियते यत्र न्यायेन प्रतिपादितो वचनाद् बाधितः तदभावात्समानन्यायेनूपकरिष्यति । स चेह न्यायः पूर्वाधिकरणेनैव प्रदर्शित इति मन्दफलो विचारः । तस्मान्नैवं वर्णनीयं किं तर्हि

सर्वपृष्ठायामेव प्रतिकर्म स्विष्टकृदिष्टं कर्त्तव्यं प्रधानभे-
दात् । तथा हि । सिद्धवत्प्रधानभेदमैन्द्रवायव्यसंस्कार-
हेतुमाह द्विरैन्द्रवायव्यस्य भक्षयति द्विर्द्यौतस्य वषट्करो-
तीति तस्माद्यावद्वषट्कारं शेषसंस्कार इत्युक्तोत्तरे
दत्ते दृष्टान्तमनुभाष्य सूत्रेण परिहारो वक्तव्यः ऐन्द्रवा-
यवे तु सकृद्भक्षणे प्राप्ते वचनाद् द्विर्भक्षो न प्रधानभेद-
निमित्तो हेत्वधिकरणे हेतोर्निराकृतत्वात् । एवं च सति
पूर्वाधिकरणशेषेणैव सता सोमभक्षसामान्यविचारस्मा-
रणान्न क्रमकोपो भविष्यतीति ।

सोमे ऽवचनाद्भक्षो न विद्यते॥१६॥

ऐन्द्रवायवे तावद्विशिष्टविधानादपि भक्षो भवेत्
अथेतरग्रहगते चमसस्ये च सोमे संदेहः । किं भक्षो ऽस्ति
नेति तत्रापि सर्वतः परिहारमाश्विनं भक्षयतीत्यादिषु
ऐन्द्रवायवन्याय एव स्यात् । इदं तु सर्वथा तत्रापि वि-
चार्यते किं प्राप्ते भक्षे विशेषणमात्रं वचनेन विधीयते
उत विशिष्टविधानमेतदिति । कश्चात्र विशेषः स यदि
वाचनिकस्ततो याचद्वचनमेव कर्त्तव्यो ऽथ त्वच्यतः कु-
तश्चित्त एकदेशस्यमपि लिङ्गं स्थालीपुलाकन्यायेन स-
मस्तद्योतकं भविष्यति । त्रयस्येह पक्षाः संभवन्ति कि-
मन्यार्थदर्शनानां प्रात्यपेक्षत्वादविधानाच्च नैव भक्षः उत
प्रात्यभावादन्यार्थदर्शनान्येव वचनीकृत्य यावद्वचनं भक्ष
उत समाख्यावषट्कारहोमाभिषवनिमित्तो ऽपि भक्ष
इति । किं प्राप्तम् आज्यसाकंप्रस्थाय्यसौचामणीग्रहणवत्
समस्तहोमसंयोगाच्छेष एव नास्ति कुतः पुनर्भक्ष इति ।

न चात्र प्रकृतितः प्राप्तिर्न च प्रत्यक्षोपदेशो यो ऽप्युप-
देश इव सो ऽप्यन्यपरत्वादसमर्थः । तस्मान्नास्ति भ-
क्ष इति ।

स्याद्वा ऽन्यार्थदर्शनात् ॥२०॥

वचनानि त्वपूर्वत्वात्तस्माद्यथो-
पदेशं स्युः ॥२१॥

यद्यन्यार्थदर्शनानि भवेयुस्ततो ऽन्यत्रापि प्राप्तिः
स्याद्वचनानि त्वेतानि तस्माद्यथोपदेशं भक्षो ऽयं
नान्यत्रेति ।

चमसेषु समाख्यानात्संयोगस्य
तन्निमित्तत्वात् ॥२२॥

गृह्णीम एतद्यथोपदेशमिति स तु समाख्यादि-
भेदभिन्न उपदेशो ऽनुसर्त्तव्यः न तु श्रुतविशेषमात्रनिष्ठः ।
तत्र चमसेषु तावत् यद्यपि ब्राह्मणगतः प्रत्यक्षोपदेशो
नोपलभ्यते तथा ऽपि प्रैषगतया समाख्यया ऽनुमीयते
होतृचमसत्वोद्विष्टं हि द्रव्यनयनप्रेषणं न कथं
चिदुपपद्यते यदि तेषु होत्रादयः सोमं न चमन्ति । क-
थम् । चमस इति अदनार्थस्य चमेरौणादिके ऽधिकर-
णसाधने असन्प्रत्यये कृते प्रैषवेलायां भूतभविष्यद्वर्त्त-
मानानां क्व चित्संबन्धे ऽपिच्यमाणे भूतवर्त्तमानयोरद-
र्शनाद्भवित्त्वमनुमीयते । न ह्यन्यथा होतृचमसः प्रैत्व-
त्येतस्यानुष्ठानं शक्यते । तस्माच्चमितव्यं होत्रादिभिः ।
सोमशेषवन्तश्चमसाः प्रेषिता इति तस्मैवापेक्षितप्र-

तिपत्तिविशेषस्य प्रत्यासत्तेर्भक्ष्यत्वं गम्यते । सशेषश्च-
 मसो ह्रयते अल्पं जुहोतीति वचनात् । न चान्यदी-
 दनादिद्रव्यं प्रतीयते यस्य चमनाच्चमसत्वमुपपद्यते ।
 न च तच्चमनस्य कर्माङ्गभावः स्यात् । तत्र प्रक-
 रणं बाध्येत । प्रेषोऽपि चोत्क्राध्येत सोमचमस-
 समाख्या च बाध्येत यदि चौदनादि भक्ष्येत तत
 उच्छिष्टेन पात्रेण पुनर्होमो न क्रियेत । शु-
 द्ध्यर्थं तत्र लक्षणाद्याश्रयणे यस्य होतृचमसत्वाद्यवधा-
 रितं तस्य विनाशात् द्रव्यान्तरं तत्समाख्यं न भवतीति
 समाख्यातव्यसाधनकहोमविधानबाधः स्यात् । एतेन
 चमसान्तरोपादानं प्रत्युक्तम् । तदुत्पादने च श्रुतचमस-
 संख्यातिक्रमः स्यात् । न च वचनसामर्थ्यादुच्छिष्टेन
 होतुं शक्यम् । वचनस्यान्तरेणाप्याचारभङ्गं सोमभक्षे सा-
 मकाशत्वात् । सोमभक्षेऽपि सर्वमेतत्तुल्यमिति चेन्नैत-
 देवं न सोमेनोच्छिष्टा भवन्तीति श्रुतेः । तस्माच्चमसिभि-
 र्भक्षयितव्यः सोम इति । भाष्यमप्यनेनैव क्रमेण नेतव्यं न
 यथालिखितम् । उपपत्त्यन्तराणामुपपत्त्यन्तरव्यवधानेन
 क्लिष्टत्वात् । तस्माच्चाब्राह्मणस्य सोमभक्षणं प्रतिषेधति ।
 यदि च प्रयजमानस्येति समाख्यया न सोमभक्षः प्रा-
 प्यते ततः फलचमसविधौ स यदि सोमं बिभक्षथिषेदि-
 ति न सोममिति च प्रतिषेधनसंकीर्तनं नावकल्पेत त-
 स्मादस्ति चमसिनां सोमभक्ष इति ।

उदगादृचमसमेकः श्रुतिसंयो-

गात् ॥ २३ ॥

इदानीं वषट्कारहोमाभिषवभक्षाननुत्कौव प्रसङ्गात्
समाख्याभक्षविशेषानुसरणमेव तावत्करोति । तस्मिन्नेव
प्रेषे प्रोक्षातृणामिति श्रूयते तत्र चतुर्धा संदेहः किमेक
एवोक्षाता भक्षयेदुत सर्वत्विजः उत स्तोत्रकारिणः आ-
हो स्विच्छत्वारो ऽपि छन्दोगा इति । के चित्तु द्वितीय-
चतुर्थयोः पक्षयोरेकत्वमिच्छन्ति । सूत्रद्वये ऽपि सर्वश-
ब्दप्रयोगात् लक्षणायाश्च प्रत्यासत्तेः केवलच्छन्दोगवि-
षयत्वात् । कुतः संदेहः ।

विसंवादः स्फुटो ह्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः ।

तत्र कस्यानुरोधेन कस्य वृत्तिर्भवेदिति ॥

तत्र पाशाधिकरणान्यायेन गुणे त्वन्याय्यकल्पनैकदे-
शत्वादिति प्रातिपदिकार्थप्राधान्यादुक्षातारं वृणीतइति
चोत्पत्तावेकत्वादेकस्माएवोक्षात्रे चमसो दातव्यः श्रूयते
तस्मादेको भक्षयेत्प्रातिपदिकार्थासंभविनो बहुवचन-
स्याविवक्षितत्वादिति पूर्वः पक्षः ।

सर्वे वा सर्वसंयोगात् ॥ २४ ॥

न युक्तो ऽत्यन्तं बहुत्वत्यागः पाशमन्त्रस्य प्रकरणे व-
ज्रत्वं न कथं चित्रप्रकारेणास्तीत्यविवक्षा युक्ता अत्र पु-
नर्लक्षणायासुपपद्यमानायां नाविवक्षा उपपद्यते तस्मा-
त्सर्वत्विजामेष चमसः । अथ वा ऽवान्तरसंबन्धात् सर्व-
च्छन्दोगग्रहणमिति व्याख्येयम् ।

**स्तोत्रकारिणो वा तत्संयोगात्
बहुत्वश्रुतेः ॥ २५ ॥**

यस्माद्बहुवचनस्योद्गातव्यतिरिक्तैः सह प्रातिपदिके-
नानुपात्तत्वात्संबन्धो नावकल्पते न च निर्निमित्ता ल-
क्षणा ऽवकल्पते न च लक्षणया विना भानर्थक्यम् अ-
वयवप्रसिद्ध्या स्तोत्रकारिषूपपद्यमानत्वात्तस्माद्गीतिसं-
योगात् त्रयः स्तोत्रकारिणो भक्षयेयुः ।

**सर्वे तु वेदसंयोगात्कारणादेवा-
देशे स्यात् ॥२६॥**

न तावत्समुदायप्रसिद्धौ संभवन्त्यामवयवप्रसिद्धिः
प्रातिपदिकस्य युक्ता । न चावयवप्रसिद्धिरप्यत्र स्तोत्र-
कारिषु विद्यते । गातारौ हि प्रस्तोतृप्रतिहर्तारौ नोद्गा-
तारौ । तेन बहुवचनमनुपपन्नमेव द्वितीयं साम्नः प-
र्वोत्पूर्वस्य गायतेरभिधेयमिति भक्तिरिति वक्तव्ये प्रमा-
दात्पूर्वशब्दः प्रयुक्तः । तस्मान्न वरणनिमित्ता उद्गान-
निमित्ता वा बहव उद्गातारः संभवन्तीति वेदसंयोगा-
निमित्ताः कल्पन्ते छन्दोगप्रवचनं सौद्गात्रशब्देना-
भिधीयते तत्प्रवचनस्य कर्म तत्संबन्धाच्च पुरुषाः
प्रवक्तृत्वेनानुष्ठातृत्वेन चोदमेघिन्यायेनोद्गातार इत्यनु-
मातुं शक्यते । ननु चैष न्यायो ऽवेष्टाधिकरणे निरा-
कृतः तथा हि ।

उद्गातृपदमौद्गात्रं प्रसूते तद्विते कृते ।

न त्वौद्गात्रपदादस्य व्युत्पत्तिरुपपद्यते ॥

स्मरन्ति हि उद्गातुरिदमित्यण्प्रत्ययं न तु तस्य कर्त्त-
ति प्रत्ययलोपम् । तस्मान्नौद्गात्रशब्दादेशो ऽनुगन्तव्यः ।
तथा च वरणनिमित्तमिति वक्ष्यति तेनायुक्तमिदं व्या-

स्थानमिति । उच्यते ।

उद्गाता गौण एवात्र सुख्योद्गातुरसंभवात् ।

कल्पितो ऽयं परावृत्त्या ब्राह्मणादिषु राजवत् ॥

यथैव तत्र योगात् लोकः प्रयुङ्क्तव्यारभ्यैवं व्याख्या-
तम् । प्रथमं जातिनिमित्तं राजा ततस्तसंबन्धात्पालनं
राज्यं ततस्तसंबन्धादपि ब्राह्मणादिषु स्थानापत्त्या वा ऽनु-
मानेन वा राजशब्दस्तथैवात्रापि वरणादेक एवोद्गा-
ता ततस्तत्संयोगात्कर्मप्रवचनद्वौर्ज्ञातशब्दस्तद्वोगादपि
स्तोत्रकारिषु उद्गातृशब्दः स च शब्दस्थानेकार्थत्वासं-
भवात् गौणः सुख्यासंभवाच्चेह गौणत्वाश्रयणं पूर्वमेवो-
क्तम् । केवलं तु निमित्तं नोक्तम् । भवेदिदानीं प्रवचनं
संबन्धात्मकं कथितं तस्मादविरोधात्सर्वच्छन्दोगानामयं
भक्ष इति । न त्वेतदुक्तं भक्षणवेलायां हि ये व्याप्रियन्ते
तत्त्वन्निहिताश्च प्रेषकाले ते भक्षणेन संबध्यन्ते न च
सुब्रह्मण्यस्य तस्मिन्काले कश्चिद्व्यापारो ऽतो नास्य स-
दस्यन्तर्वेदां वा सन्निधानमस्ति येन भक्षे ऽधिकृतः स्यात् ।
तत्र यथैव प्रवचनसंयोगे सत्यप्यन्येषामकर्मसंयुक्तानां
छन्दोगानां भक्षो न भवति एवं सुब्रह्मण्यस्यापीति म-
न्यामहे । कपिञ्जलवच्च त्विष्वेव बद्धत्वश्रुतिरवस्थास्यते ।
न च भक्षः कर्तृसंस्कारो येन यद्वर्जनभयात्सर्वत्रावधार्य-
ते । द्रव्यसंस्कारो ऽयमिति तत्र तत्र स्थापयिष्यामः ।
तस्मादुपपत्त्यन्तरं तु शब्देन व्यावर्त्य स्तोत्रकारिपक्षपरि-
ग्रह एवायमिति समर्थनीयम् । एतदुक्तं भवति सर्वे त्व-
नेन शब्देनाभिधीयन्ते न स्तोत्रकारिण एव केवलास्तथा
ऽपि तु यथोक्तात्कारणादेकदेशे सुब्रह्मण्यवर्जं प्रवर्त्तते
यथा विनिषद्वोद्गातारः सास्त्रा सुवन्तीत्यत्र । अथ वा

सर्वे त्वित्ययान्तरपूर्वपक्षं परिगृह्य कारणादेकदेशे स्या-
दिति सूत्रान्तरं स्तोत्रकारिपक्षे नियोक्तव्यम् ।

ग्रावस्तुतो भक्षो न विद्यते

ऽनाम्नानात् ॥ २७ ॥

गतः समाख्याभक्ष इदानीं वाचनिकमेवानुगच्छति ।
तत्र यथाचमसमन्यांश्चमसांश्चमसिनो भक्षयन्ति अथैतस्य
हारियोजनस्य सर्वएव लिप्सन्तइत्येतद्वचनं किं प्रकर-
णादशेषविषयं सत् ग्रावस्तुतो ऽपि भक्षं प्रापयति उत
स्ववाक्योपात्तचमसिविषयत्वान्नेति संदेहे तन्नैव ताव-
दभिप्रायेण न विद्यतइत्याह ।

हारियोजनेन वा सर्वसंयो-

गात् ॥ २८ ॥

न शक्यं सर्वशब्दो विना कारणेन प्रकृतकर्तृमात्रव-
चनः सन्नेकदेशे स्थापयितुम् अतो हारियोजनं ग्रावस्तु-
दपि भक्षयेत् ।

चमसिनां वा सन्निधानात् ॥ २९ ॥

पूर्वपक्षाभिप्रायविवरणम् । यथाचमसमन्यानि
पुनः श्रुतेर्न किं चित्प्रयोजनमस्त्यन्यदतः सर्वशब्दविशे-
षणात्वात् । अथशब्दैवकाराभ्यां सुतरां तेष्वेव प्रत्ययो ये
ह्यन्यत्र प्रत्येकरूपेणोपात्ताः तेष्वेवकारो भवति तस्मान्न
ग्रावस्तुप्रत्येतव्यः ।

सर्वेषां तु विधित्वात्तदर्थं चम-

सिश्रुतिः ॥ ३० ॥

न युक्तः सर्धशब्दः पुरुषमात्रगामी सन्नधिकरणविशेषितः पुनश्चमसिशब्देन प्रयोजनान्तरौपाधिकेन सता विशेष्यम् । यावद्वावद्धि शब्दोऽल्पविषयी क्रियते तावत् तावत् श्रुतिर्बाध्यते । तस्माच्चमसिनो न प्रत्येकं चमससंबन्धार्थमुपात्ताः तेऽपि चाल्पविषयत्वेन प्रतिपाद्यन्ते हारियोजनस्य महाविषयत्वेन प्रशंसां कर्तुंमती हारियोजने सर्वएवेत्येतदेव सिद्धम् ।

वषट्काराच्च भक्षयेत् ॥ ३१ ॥

इदमपरं वचनं वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इति । तत्किं वषट्कारं निमित्तौक्त्य प्राथम्यविशिष्टं भक्षणं विधत्ते उत भक्षणमनूय प्राथम्यमात्रं विधत्तइति विचारः । किं प्राप्तम् । न चेदन्येन शिष्टा इति कथं चिदनुवादत्वे संभवति विशिष्टविधानानुपपत्तेः प्राथम्यस्य चाप्राप्तत्वात्तदनुवादेन भक्षविधानासंभवात् एवं वचनं व्यज्यते यो वषट्कर्तुः भक्षः स प्रथम इति । ननु चाप्राप्तत्वात् भक्षोऽप्यनुवादितुं न शक्यते । समाख्यया प्राप्तत्वादनुवादो गम्यते । अस्ति हि तस्य समाख्यया चमसेषु भक्षः स शक्योऽनुवादितुम् । तेषां च यो यदा वषट्करोति स तदा प्रथमो भक्षयेत् । तत्रैतत्स्यात् ग्रहेषु चमसान्तरेषु च प्राप्यभावादनुवादो नोपपद्यतइति । नैष दोषो न ह्यवश्यं यदेव सर्वत्र प्राप्तं तदेवानुवादितव्यम् । सर्वानुवादानां यथासंभवं प्राप्यपेक्षत्वात् । न च ग्रहचमसान्तराणां वषट्कर्तृभिरभक्ष्यमाणानां किं चिन्न सिध्यति । प्रतिपत्तिरिति चेत् । वेदविहितप्रतिपत्त्यभावे लौकिक-

प्रतिपत्तिसिद्धेर्वक्ष्यमाणनिमित्तद्वारेण वा भक्षणीपपत्तिः । अथोच्येत समाख्यया विप्रकृष्टा प्राप्तिर्न शक्यते शीघ्रप्रवर्त्तिन्या श्रुत्या ऽनुवादितुमतः प्राप्यभाववेलायां श्रुतिः प्रवर्त्तमाना यत्र यत्र वषट्कृतं तत्र तत्राविशेषेणा विधास्यतीति । तदयुक्तम् । तत्र हि संनिकर्षविप्रकर्षावपेक्ष्यते यत्र विरोधः कश्चित् इयं तु श्रुतिरनेकार्थविधिक्षेपभयाद्यथा कथं चिदपि प्राप्नुवन्तं भक्षं प्रतीक्षते । यदा केन चिदपि प्रमाणेन नास्ति प्राप्तिरित्यवगम्यते तदा विशिष्टविधानमङ्गीकरोति । तथा च प्रकरणादिप्राप्तार्थानुवादेन श्रुतयो गुणानां विधाच्य इष्टा । तस्मात्प्राथम्यमात्रनिमित्तत्वान्न वषट्कारो भक्षकारणमिति प्राप्तोच्यते ।

समासार्थाद्विनिष्कृष्य नैकांशो ऽनूद्यते यतः ।

व्यङ्गवत्तेन सर्वो ऽयमपूर्वो ऽर्थो विधीयते ॥

यथैव व्यङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीत्यत्र नाङ्गान्यनूद्य त्वित्वं विधीयते किं तर्हि पूर्वनिष्पन्नः समासार्थो विधेयो भवति तथेहापि परिपूर्णस्य पदस्य पदान्तरयोगात् एकदेशनिष्कर्षे च सामर्थ्याभावादशक्यमेवानुवादितुं यो वषट्कर्तुर्भक्ष इति । न हि प्राक्समामाङ्गक्षस्य वषट्कर्तृसंबन्धो युक्तः सापेक्षत्वे सति समासानुपपत्तेः । ननु च भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समास इति सत्यपि वषट्कर्तृसंबन्धे समासो ऽवकल्पिष्यते । भवेदेतदेवं यदि भक्ष एवैकः सापेक्षः स्यादिह तु प्राथम्यमपि वषट्कर्तृसंबन्धित्वात्सापेक्षम् । न हि प्राथम्यस्य भक्षो निमित्तं किं तर्हि वषट्कर्तृत्वमतो वषट्कर्तुः प्रथम इत्येवं संबन्ध आपद्येत ततश्च विस्पष्टमसामञ्जस्यं स्या-

द्यो वषट्कर्तुर्भक्ष इति चानुद्यमाने विशिष्टानुवाददोषो
भक्षमात्रेण वषट्कर्तुरनाक्षेपात् । वषट्कर्तृत्वस्य च क्रि-
यान्तरेष्वप्यनैकान्त्यादन्यतरानुवादे तु सर्वभक्षाणां प्रा-
थम्यं विधीयेत सर्ववषट्कर्तृव्यापाराणां च । तच्चाश-
क्तं कर्तुमतो वषट्कर्तृप्राथम्यविशिष्टापूर्वभक्षविधान-
मेतत् । तयोश्च परस्परनियमादत्यन्तसमानविषयत्व-
मतो यावति विषये वषट्कारस्तावत्येव प्रथमभक्षः ।
कथं पुनर्वषट्कारो निमित्तभूतः सन्नुपादीयते कथं
चानुपादीयमानस्य नियमो ऽवकल्पते । उच्यते ।

नियमः सर्वथा तावदेककर्मनिमित्तकः ।

उपादानानुपादाने न विशेषः प्रतीयते ॥

न च वषट्कर्तृत्वमनुपादेयं न ह्यत्र यद्विशब्दस-
प्तम्यादिकृतं निमित्तत्वम् किं तर्हि वषट्कर्तृरि क्रि-
याङ्गत्वेनोपादीयमाने ऽर्थान्निमित्तत्वं भवति तच्चाद-
दोषः । ननु च तच्चादेकं साम त्वचे क्रियते स्तोत्रीय-
मिति समासस्यामयुचमनूय वित्वविधानं दृष्टं तथा प्रा-
थम्यविधानमपि सेव्यति । न तत्रापि समासार्थस्यैव
विधानाभ्युपगमात् सर्वस्तोत्रसाम्नां हि त्वचा एवोपादी-
यन्ते । तत्र यदि सकलः समासार्थो न प्राप्तः स्यात्ततः
सर्वविधिर्भवेत् सर्वत्र चर्चः सामचोदनयैव पाठक्रमेण
च प्राप्ता दृश्यन्ते तेन न चेदग्येन शिष्टा इत्येवं न वि-
धीयन्ते । वषट्कर्तृः प्रथमभक्ष इत्यत्रापि योवषट्कारं
समासार्थो विधीयते तत्र यदृग्वदेव सर्वत्र भक्षः प्राप्तः
स्यात्ततो विधिशक्त्या सुच्येत । स तु नवसु चमसेषु ग्र-
हेषु चाप्राप्तो निमित्तत्वेन चोपनीतो न ह्यनुवादितुं
वा शक्यते । यदि तु ऋचामपिंक्षु चिदप्राप्तिर्भवेत्ततः स-

मासे विशेषाभावाद्भवेदेव विधिः सर्वस्तोत्रसामसु तु ताः प्राप्ताः । अपि च द्वित्वमृचां विधीयते तास्य प्रधान-त्वात्सापेक्षत्वे ऽपि समस्यन्ते । न त्विह प्राथम्यं भक्षमा-त्वसंबन्धीत्युक्तम् । तस्माद्विषट्कारनिमित्तं भक्षं पूर्वं कृ-त्वा भूयः समाख्याभक्षः कर्त्तव्यो न तस्यैव प्राथम्य-मिति सिद्धम् ।

होमाभिषवाभ्यां च ॥३२॥

किमेतावद्भिरेव निमित्तैर्भक्षो नेत्युच्यते होमा-भिषवाभ्यामपरो भक्षः । कथमेवं ह्याह हविर्द्वाभ्यां गाव-भिरभिषुत्याहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सदमि भ-क्षान् भक्षयन्तीति । तत्र होमाभिषवौ तावत् सगुणौ प्राप्तौ न विधीयते । दीक्षावाक्यवत् क्रमार्थो श्रुतिरिति चेत् । तत्र नास्त्यर्थादेवास्य क्रमस्य सिद्धत्वान्न हि हु-तस्याभिषवः संभवति न च भक्षितस्य होमः । आहव-नीयदेशाच्च सद आगच्छन्तः प्रत्यञ्च एव प्रतिपद्यन्ते । होत्रादीनां च सदसि कर्मप्रवृत्तेरवश्यं वषट्कारसमा-ख्यानिमित्तभक्षार्थं मदः सोमाः आनेतव्याः अध्वर्युणा चोपहवो दातव्यः । तेन सदसीत्यनूक्षते । केवलं तु भ-क्षणमप्राप्तं विधीयते तत्र हुत्वा ऽभिषुत्येत्येतदुपादा-नस्यैतत्प्रयोजनं कथं नाम तत्समानकर्तृको भक्षः सि-ध्येदिति । न हि निज्ज्ञातप्रयोजनयोर्होमाभिषवयोर्भक्ष-णाङ्गत्वं संभवति । भक्षस्य च सोमसंस्कारत्वमवगतमे-वेति नाङ्गत्वार्थमितरसंबन्धश्चवणमतश्चार्थाद्धोमाभिषव-योर्निमित्तत्वं ज्ञातम् । अतो होमाभिषवकार्यपि सोमं भक्षयेदिति ॥११॥

प्रत्यक्षोपदेशाच्चमसानामव्यक्तः शेषे ॥३३॥

अथ यत्र निमित्तसंपातो भवति तत्र किमन्यनि-
मित्तको भक्षः समुच्चीयते अथ विकल्प्यते अथ वा बा-
ध्यतइति । तुल्यार्थत्वाद्विकल्पप्राप्तावभिधीयते । प्रैतु
होतुरित्यादिना विशेषसंयोगादविशेषशास्त्रं होमाभिष-
वसंबद्धं ग्रहेषु चरितार्थं शक्यं बाधितुम् । अतः शेषे तं-
त्स्यात् इति ।

स्याद्वा कारणभावादनिर्देशश्च- मसानां कर्तुं स्तद्वचनत्वात् ॥३४॥

स्याद्वा प्राप्तिर्निमित्तत्वाद्वषट्कारणादिनिमित्ते सति
प्रत्यक्षोपदेशेनैव वषट्कारादिसंबन्धेन प्राप्तिर्न च तस्य
सामान्येन प्रवृत्तिर्वषट्कृतेषु सोमेषु विशेषरूपेणैव प्र-
त्यक्षशिष्टत्वात् । कामं वा समाख्या विप्रकृष्टत्वाद्दु-
र्वलाः स्यात्सा ऽपि त्वनवकाशत्वादवश्यमङ्गीकर्त्तव्या
तथा सति च प्राप्तिमात्रे ऽसौ व्याप्रियते नान्यन्नि-
वर्त्तते । संभवति हि सावयवस्य द्रव्यस्थानेकेनापि
भक्षणां विशेषतस्तत्तत्कटुकस्य सोमस्य । श्रूयते चाल्पं
भक्षयेदिति न च निःशेषभक्षणे ऽल्पत्वमवकल्पते स-
शेषे च प्रतिपत्त्यपेक्षिणि भवति भक्षान्तरस्यावकाशः ।
तस्मात्समावेशः कर्त्तव्य इति ।

एकपात्रे क्रमादध्वर्युः पूर्वो भ- क्षयेत् ॥ ३५ ॥

एकस्मिन्पात्रे ऽनेको भक्षयिता साधितः इदानीं
तद्गताः क्रमादिविशेषाः प्रतिपाद्यन्ते । तत्राध्वर्यौ प्रथमं
भक्षयति न समर्पणभूयस्त्वेन प्रयोगो विज्ञेयः । अ-
न्यथा पुनरध्वर्युणा समर्पिते पुनरपि तन्मै समर्पणाद्वि-
ज्ञेयः स्यादिति मत्वा क्रमादध्वर्युः पूर्व इत्याह ।

होता वा मन्त्रवर्णात् ॥ ३६ ॥

बलवति प्रमाणे विहिते दुर्बलोपन्यासः क्लिष्टो भ-
वतीति मन्त्रवर्णं तावदुपन्यस्यति । तत्र ग्रावस्तुतिपरो
मन्त्रो होतृकारिणां प्रथमं भक्षं दर्शयति एते वदन्त्यभि-
षवे क्रियमाणे शब्दं कुर्वन्ति शतवत्सहस्रवच्चाभिक्रन्द-
न्ति । वदनमेवोत्तरेणाभिक्रन्दनेन विशेषितं हरितेभि-
रासभिः सोमसंपर्कान्नीलाकतैर्मुखैर्विष्टौकर्मणि ग्रावाणः
सुकृतः शोभनकारिणः सुकृत्यया सुकृत्त्वेन होतृश्चित्
होतुरपि पूर्वं हविरद्यं होतृयत्प्रथमभदनीयं तदाऽऽशत
भुक्तवन्त इति ब्रुवन् वषट्कत्तुः प्रथमभक्ष इति दर्शय-
त्येवं होतेव नः प्रथमः पाहौति यथा होता प्रथमं विव-
तीत्युपमानात् प्रसिद्धिर्गम्यते ।

वचनाच्च ॥ ३७ ॥

वषट्कत्तुः प्रथमभक्ष इति विशिष्टविधानं पूर्व-
मेवोक्तमपूर्वत्वाच्च नानेकविधिदोषः । समासश्चाधिकः
समासेनैकपदोभूतैककारकविधानात्तस्य तस्योपदिश्ये-
तेत्येतन्नास्ति ।

कारणानुपूर्व्याच्च ॥ ३८ ॥

बनारस संस्कृतसीरीज

पचात्

वाराणसीसंस्कृतपुस्तकावली ।

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

	ह०	आ०
सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्तिकम् खण्डानि ११	११	०
काल्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम्		
सभाष्यं खण्डानि ६	६	०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ८	८	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणाबलीटीकासंवलितप्रशस्तपाद-		
प्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३	०
महर्षिकाल्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम्		
सभाष्यं खण्डानि ३	३	०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डे २	२	०
(बृहत्) वैयाकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम्		
खण्डानि ४	४	०
विधरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२	०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविधरणस्यव्याख्यानम्)		
खण्डे २	२	०
न्यायलीलावती (यन्त्रालया)	०	०

ब्रजभूषण दास और काम्पनी

बादनीचीक के उत्तर नई सड़क बनारस ।

विज्ञापनम् ।

बनारससंस्कृतसौरीनानाम्नी
वाराणसीयसंस्कृतपुस्तकावली ।

—:०:—

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिद्भूलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । वैप्रा-
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्यां तैस्तदे-
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययञ्च =) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैर्यैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययञ्च =) देय इति ॥

प्रजमूषणदास और कम्पनी

चादनीचौक के उत्तर नई सड़क

बनारस ।

BENARES SANSKRIT SERIES.

A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS

EDITED BY THE

PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND

G. THIBAUT, Ph. D.

No. 62.

तन्त्रवार्तिकम्

नाम

शास्त्राचार्यशास्त्राचार्यटीका, भाष्यकारिल्लामि-

रचिता ।

THE TANTRAVÂRTIKA,

A GLOSS ON ŚĀBARA SVĀMI'S COMMENTARY

ON THE MIMĀMSĀ SŪTRAS,

BY BHĀṬYA ROMĀRILA.

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PĀNDIT GAṄGĀDHARA ŚĀSTRĪ MANAVALLĪ,

PROFESSOR OF LITERATURE, SANSKRIT COLLEGE BENARES.

Fasciculus XII.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.

AND SOLD BY H. D. GUPTA,

Secretary, Chankhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilas Press,

BENARES.

1902.

यथानिमित्तं नैमित्तिकोपनिपाताद्वषट्कृते क्षुब्धो-
तीति प्रथमं होत्व्यापारो निमित्तं पश्चादध्वर्योर्हीमः ।
ननु च तस्याप्यभिषेकः प्रथमतरमासीत् । सत्यमा-
सीत् न तु तावतो निमित्तत्वमुभाभ्यां वा न हि तयोर्ह-
र्मशास्त्रमित्येवं सहितयोर्निमित्तत्वात् । यस्य च नाम
होतुश्चित्पूर्वं हविरद्यमासातेत्येतन्माहोर्हर्म-
केवलस्य प्रथमं भक्षभान्तिस्तस्यान्तेन सूत्रद्वयेन वषट्कर्तृभावे
होत्वशब्द इति प्रतिपादितं भवति ।

वेचनादनुज्ञातभक्षणम् ॥४०॥

तस्मात्सोमो नानुपहृतेनेत्येतस्यार्थकथनार्थमुत्त-
रविवक्षार्थं चैतत्सूत्रम् ।

तदुपहृत उपहृत्यस्वेत्यनेनानु- ज्ञापयेत् लिङ्गात् ॥४१॥

तदुपह्वानं केन कर्त्तव्यमत आह उपहृत उ-
पहृत्यस्वेत्यनेनेति । उभयोरनुज्ञाप्यानुज्ञापकयोर्व्यापा-
रप्रदर्शनार्थं सकलोच्चारणम् । सर्वथा लौकिकेन तावन्न
कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ॥४२॥

वदनमिति वा पाठः । समस्तमेव प्रश्नप्रतिवचन-
योरेकत्वं वा लौकिकः प्रयोग इति प्राप्तोक्तव्यम् । अर्थ-
क्रमेण पाठक्रमं बाधित्वोपहृत इत्येवमप्यनुज्ञायां प्र-
योक्तव्यः ।

तदेकपात्राणां समवायात् ॥४३॥

यद्येतदव्यक्ताप्राप्तं विधीयेत ततो यतः कुत-
श्चित्प्राप्येत लौकिकमेव त्वेतन्नियम्यते तस्य यादृशे
विषये प्राप्तिः सा न निवार्यते । समानपात्राणां तु समं
स्यादश्रुतत्वादित्यनेन न्यायेन समविभागे सति वैषम्य-
प्रसक्तावनुज्ञाप्य कार्यम् । सत्यपि सोमेनानुच्छिष्टत्वे
तत्कृते चादृष्टदोषाभावे प्रत्यक्षेणैव सहभोजनाद् व्यली-
कोत्पत्तेरुपपत्तेरनुज्ञावसरो भवति । तस्मादेकपात्रा-
णामिति ।

याज्यापनयेनापनीतो भक्षः प्र- वरवत् ॥४४॥

उद्योतिष्टोमे ऋतुयज्ञेजासु यजमानसप्तमानां या-
ज्याप्रयोगार्थं वरणमास्मार्त तेषु यजमानस्य याज्या त-
स्याश्च पक्षद्वयं विहितं होत्रे प्रत्यर्पणं स्वयं वोच्चारणम् ।
तत्र यदा स्वयं यजति तदा किं वषट्कारस्तन्निमित्तश्च
भक्षो ऽपनीयते नेति संदेहे नापनयो वचनाभावात् ।
अन्यापनये च नान्यस्यापनयः असंभवात् । याज्यामात्रस्य
ह्यपनयनं श्रूयते नैव वषट्कारभक्षयोः । तस्माद्यथा याज्या-
या अपनये सत्यपि होतुर्वरणं नापनीयते तथा भक्षो ऽपौ-
ति । ननु च यदा स्वयं यजते तदा नैवापनयो भवति
यजमानस्य याज्याति वचनात् । यदा तु सो ऽभिप्रे-
ष्यति तदा ऽपनयो ऽत एव विचारयितव्यं किं या-
ज्यापनये यजमानात् भक्षो ऽपनीयते नेति । उच्यते ।

याजगामभक्षवषट्काराः प्राप्ता होतुः समाख्यया ।

यजमानस्य याजोति ततो ऽपनयनं श्रुतम् ॥

हौतुसमाख्यया हि प्राक् यजमानस्य याजोति स्मृतौ
वचनात् सर्वं होतुः प्रापितं तत्र वचनेन याजगामाच्चं
यजमानसंबन्धि कृतं वषट्कारादयस्तु होतुस्तदवस्था
एव । यदि पुनर्यजमानादपनय इति व्याख्यायेत तत-
स्तस्य याजगामाच्चं प्रापितं सदपनीयतइति वषट्का-
रादिप्राप्त्यभावादपनयाशङ्कैव न स्यात् । तस्माद्यजमा-
नस्य याजोत्थनेन याजगामात्रापनयावषट्कारस्य च
याजगामो ऽत्यन्तव्यतिरेकादङ्गाङ्गित्वाभावाच्च यजमा-
नेन प्रयुज्यमानाया उपरि होता वषट्कृत्य भक्षयेत् ।
वषट्कारनिमित्तो हि भक्षो न याजगामनिमित्त इत्य-
नपनीतः ।

यष्टुर्वा कारणागमात् ॥ ४५ ॥

यदि यजमानस्य याज्येत्येतावन्मात्रमेव श्रूयेत ततः
कदा चिन्नापनीयेत भक्षः इह त्वेवं श्रूयते स्वयं निषट्वा
यजतीति । वषट्कारेण च हविःप्रदानार्थत्वादिष्यते न
केवलया याज्यया । तथा ऽनवानं यजतीति याज्याति
पारभ्य यावदाजतेरर्थः समाप्यते मृगवन्नावानितव्यम् ।
एककर्तृकत्वे च याज्यावषट्कारयोरिदमुपपद्यते ना-
न्यथा । तस्मात् यत्र याज्या तत्र वषट्कारभक्षावपी-
त्यन्तरेणाप्येकत्वमङ्गभावं चापनयो विज्ञायते ।

प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्यानपायः ॥ ४६ ॥

यस्तु प्रवरवदिति तन्नीच्यते ।

प्रवरी न त्वत्तिक्रान्तो याच्याकाले ऽपनीयते ।

भक्ष्यस्य तु भावित्वाच्छ्रद्धा ऽपनयकल्पना ॥

तन्नाम निमित्तापनयादपनीयते यदपनेतुं शक्यते
अन्यत्र च योजयितुम् । न च प्रवरस्य याच्यापनयवेला-
यां होतुरपनयनं शक्यम् । नापि यजमाने ऽतिक्रान्त-
कालस्य करणात्सगुणं वरणम् । भक्ष्यस्य तु इयमपि
शक्यं तस्मादिह दृष्टान्तवैषम्यम् । इदं त्विह वक्तव्यं
किमिति तत्र प्रवरापनयो न शक्यते यदा सर्ववैकल्पि-
कान्यादित एवान्यतरतो ऽवधार्य प्रयोग आरभ्यते ।
शक्यं हि प्रवरवेलायामेव निश्चेतुं किं यजमानो याच्यां
वर्ज्यति उत होतेति । तथा निश्चिते चान्यतरस्य वरणं
करिष्यते । यदि ह्येतद्याच्यावचनसुरुक्रमविष्णुयागव-
न्नैमित्तिकं भवेत्ततः प्राक् निमित्तीपजननादनवधृतस-
म्भवां सन्न कारयेदपि प्रवरणं नित्यं चैतच्छ्रुतिरिति प्रथ-
ममेव स्वानुसारि वरणं नियन्तुम् । यदपि होतुर्न शक्य-
मपनेतुं कथमेतद्धोतुरपनीयेत यदा तस्यात्मीययाच्या-
र्थमवश्यकर्त्तव्यमेव । न किं चिदेतदर्थं पृथक् वरणं य-
स्यापनय आशङ्क्येत । शक्यं हि याज्यासहस्रार्थमपि त-
न्नेणैकमेव वरणं कर्त्तुमदृष्टार्थं चेतः समस्तव्योतिष्टो-
मप्रयोगार्थं प्रथममेव वृत्ते मति क्रियतइति अगृह्यमाणवि-
शेषत्वादपि तन्मम । यदपि यजमानस्य अष्टावसरं क्रिय-
माणं विगुणं भवतीति तदपि गुणलोपे मुख्यस्येत्यनेन
विरुद्धम् । न च तत्र प्रकृतिविकृत्योः कश्चित्प्रयोगविशेषो
भवति । यदपि यथाश्रुतमेव प्रकृतौ कर्त्तव्यमिति तत्स-
र्वशक्त्यधिकरणेन विरुद्धम् । शक्यमेव यथाकालं संपाद-
यितुमित्युक्तम् । अत एव सूत्रं जेतव्यं कारणात्तरयेत-

तुप्रसिद्धिमङ्गीकृत्य नान्यस्यापनये ऽन्यस्यापनये इत्ये-
तावता पूर्वमुदाहृतम् इदानीं तु ब्रवीति प्रवृत्तत्वात्प्र-
वरस्यानपायः । यावद्यान्तरार्थं प्रवृत्तत्वादित्यभिप्रायस्तेन
यजमानो ऽपि यदि यक्ष्यति यदि च प्रेष्यति तथा
ऽपौतरार्थं भवितव्यमेव प्रवरणेन । एतावता तु वैष-
म्यं यदसौ न वषट्कारभक्षवदेतद्याजानुसारं प्रति-
पद्यतइति ।

फलचमसो नैमित्तिको भक्ष- विकारः श्रुतिसंयोगात् ॥४७॥

यो ऽयं जगोतिष्टोमे राजन्येन वैश्येन च निमित्तेन
नैमित्तिकः फलचमसः श्रूयते न्यग्रोधस्तिभौर्न्यग्रोधाङ्गुरा-
न्यग्रोधफलानि वा ताः संपिष्य दधन्मुन्मृज्य तमक्षौ
भक्षं प्रयच्छेत् इति श्रूयते स किं भक्षविकार उतेज्या-
विकार इति संदेहे विभक्षयिषेदिति श्रुतिसंयोगात्त-
मिति प्रकृतग्राहिश्रुतिसंयोगात् पुनरपि भक्षश्रुतिसं-
योगात् आनन्तर्यश्रुतेः समानवाक्योपादानाच्च भक्षो
भूत्वा तत्त्वमानस्थानं भक्षगतमेव सोमं विकुर्यात् न
यागगतम् । न ह्यन्यच्च श्रुतमन्त्रविषयस्य बाधने समर्थे
यागसंबन्धस्यास्य प्रकरणाद्विज्ञायते । तच्च दुर्बलमेवं
चोत्पत्तिवाक्यशिष्टः सोमो यागादर्थकर्मणो न निवर्त्ति-
ष्यते । प्रतिपत्तिबाधे तु विना ऽपि तावच्छ्रुत्या मन्दो
ऽपराधः किमुत श्रुतावेव सत्यां तस्माद्भक्षविकारः ।

इज्याविकारो वा संस्कारस्य त-
दर्थत्वात् ॥ ४८ ॥

लिङ्गदर्शनेन तावद्भाष्यकार उपक्रमते । सति हि
 इज्याविकारत्वे सौमिकभक्षसंबन्धो ऽस्य लभ्यते । ततश्च
 तत्स्थानापत्त्या निराकृतत्वात् न गिरागिरोति ब्रूयादि-
 तिवन्त्र सोममित्यनुवादः सेव्यति लिङ्गन्त्वेतन्नासत्यां
 यागसंबन्धप्राप्तौ साधकमिति मन्यमान आह कथमस-
 ति यजिसंबन्धे तद्विकारत्वमिति । इतरस्तु दर्शयति ।
 स यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेत् न्यग्रोधस्तिभी-
 राहृत्य ताः संपिष्य दध्न्युन्मृज्य ताभिर्याजयेदिति
 संबध्यते । न ह्यवश्यं परत्रैव श्रुतेनाख्यातेन सह संबन्धो
 भवति । न च पाठापेक्षया पूर्वकालत्वं नकाशब्देनोच्यते
 भवति हि गच्छति भुक्तेत्यपि गमनमपेक्ष्य भोजनस्य
 पूर्वकालत्वमतो वाक्येनैव यजिसंबन्धः । सत्यपि याजय-
 तिसंबन्धे यजिसंबन्ध एवायं द्रष्टव्यो ग्रामकामं याजये-
 दिति वदङ्गकर्तुः प्राप्तत्वादेव निष्फलत्वेन चानुपदेश्य-
 त्वात् । एवं च सति तमस्मै भक्षमिति न सोममिति
 चोभयमपि प्राप्तमनुवदिष्यते । न त्वेषा योजना ऽव-
 कल्पते । कथम् ।

व्यवधानात्तमित्यस्य बाधाद्विधिशक्तिः ।

निमित्तत्वोपयुक्तस्य पुनश्च विधिकल्पना ॥

तृतीयार्थश्च कल्प्यः स्याद् द्वितीयार्थस्य बाधनम् ।

समस्तसोमबाधश्च यजिनिष्कर्षकल्पना ॥

स यदि सोमं विभक्षयिषेदित्येतद्व्यवधाने सति या-
 जयतिसंबन्धः कल्पयितव्यः । तमस्मादिति च सर्वनाम्नः
 श्रुत्यैव प्रकृतग्रहणसामर्थ्यमानन्तर्यं च बाध्येयाताम् ।
 स यदि राजन्यं वा वैश्यं वा याजयेदित्यस्य यदिशब्द-
 संबन्धादुपहृता विधिशक्तिर्न फलचमससंयोगे विधत्ते

निमित्तत्वेन चोपयोगे सति निराकङ्क्षीभूतस्य सतः
 र्वनरत्यन्तविपरीतं विधित्वं कल्पनीयं ताभिर्याजयेदिति
 चात्यन्ताश्रुततृतीयार्थः कल्पयेत तमस्मादिति च प्राधा-
 पुयेन निर्देशो ऽवगम्यमानो ऽपन्ह्येत । प्रयच्छेदिति चा-
 नन्यपरे विस्पष्टे विधौ सति नानुवादत्वाङ्गीकरणं
 युक्तम् । न च याजयतिशब्दादुपसर्जनौभूतं यजिं नि-
 ष्कृष्य फलचमससंबन्धो युक्तः । सर्वेण च ज्योतिष्टोमेन
 संबन्धात्ममस्तं सोमं बाधित्वा तेनैव यागः क्रियेत स-
 सविरुद्धं चैतत् । भाष्यकारो ऽपि याजयितुमिति गम्यत-
 इत्याह न याजयेदित्यनेन संबन्धम् । सूत्रकारो ऽपि च
 संस्कारस्य तदर्थत्वादिति हेतुमाह न याजयतिसंब-
 न्धादिति तस्मादयुक्तमेतत् । अन्ये तु यागो हि प्रकृतो
 ऽस्तीत्यतो वचनाद्वाक्यसंबन्धानवकृष्टं मन्यमानास्त-
 मन्मै प्रयच्छेत्किमर्थं प्रकरणाद्याजयितुमिति गम्यत-
 इति वर्णयन्ति तेषामपि तु समस्तसोमविकारत्वं त-
 ष्कब्धोपनीतस्ववाक्यावगतमक्षसंबन्धबाधस्तमिति च पु-
 ल्लिङ्गनिर्देशो न घटते भक्षयवहितेन च प्रयच्छेदि-
 त्याख्यातेन संबन्धस्तस्माद्वत्संयोगापरित्यागेनैव सिद्धा-
 न्तो ऽपि व्याख्येयः । कथम् ।

अपूर्वो वैष चोद्यते भक्षः प्रकृत एव वा ।

संस्कारो ऽर्थक्रिया वा स्यात्संस्कारो यागसाधनम् ॥

यदि तावदपूर्वं एव भक्षश्चोद्यते ततो ऽप्यारादुपका-
 रकत्वं न भवत्यदृष्टकल्पनात्प्रकरणविनियोगविप्रकर्षा-
 दसंबन्धोपकारित्वाच्च । तथा तं प्रयच्छेदिति द्वितीयया
 विस्पष्टं संस्कार्यत्वं गम्यते । अन्यथा हि तेनेति प्राप्नोति
 तस्मात्संस्कारः । संस्कारस्य चैष स्वभावो यदुपयुक्तमु-

पयोत्थमाणां वा द्रव्यमवलम्बते । तत्रापि भक्षितस्य पु-
नरुपयोगामभवादुपयुक्तसंस्कारत्वमेव ज्ञायते । तेन फ-
लचमसः संस्कारभूतं भक्षमुपसर्पन्नेव शक्यो नियोज्य-
यदि क्वचिदुपयोगं गच्छसि ततो भक्षणेन संस्क्रियसे
नान्यथा स चोपयुज्यमानत्वं प्रार्थयमानः प्रकरणाशा-
गोपयोगित्वं प्रतिपद्यते । तत्रापि यावत्पुनरुपयुज्यमानो
यजमानभक्षसंस्कार्यत्वं न प्रतिपद्यते तावतैव यज्ञभागे-
नार्थापत्त्या संबध्यतइत्यवधारणाद्यजमानचमसाभ्यासे-
नैवैकेन संबध्यते न हि ग्रहचमसान्तरेष्वनुपयुज्यमान-
स्यास्य यजमानभक्षत्वमनुपपन्नम् अतः सोमो ऽथनु-
गृहीष्यते । यद्वा ज्योतिष्टोमप्रकरणेन संबद्धो ऽयं भ-
क्षशब्द उच्चार्यमाणः प्रकृतं सोमभक्षमेवावलम्बते । स
च यागोपयुक्तद्रव्यशेषसंस्कारत्वेन प्रज्ञात इति फलच-
मसमपि तादृशमेव संस्कृत्^१ शक्नोति । न त्वसावि-
दानीमन्यप्रयोजनः शक्यः कल्पयितुं न च तस्य कर्मा-
न्तरत्वे किं चिच्छ्रद्धान्तरादि कारणमस्ति । अपि च स
यदि सोमं विभक्षयिषेदिति स्ववाक्योपात्तेनैव सोमभ-
क्षणं संबन्धो विज्ञायते अन्यथा हि तदुपादानं व्यर्थ-
मेव स्यात् । न च न सोममित्यनुवादो ऽवकल्पते । यदि
भक्षान्तरमेवेदमारादुपकारकं चोद्येत ततः समानका-
र्यत्वाभावाच्चैव सोमं निवर्त्तयेदनिवर्त्तिते च तस्मिन्
प्रतिषेधानुवादः स्यान्न च विधिर्युक्तो वाक्यभेदानेका-
दृष्टकल्पनाप्रसङ्गादसंबद्धं च वाक्यं भवेत् । यदि सोमं
भक्षणेन संस्कृत्^२ मिच्छेत्ततः फलचमसभक्षणमारादुप-
कारकं कुर्यात्फलचमसं वा संस्कुर्यादिति । यदा त्वयम-
र्यो गृह्यते येन भक्षणेन यथाभूतं सोमं संस्कृत्^३ मिच्छे

स्तेन तथाभूतमेव फलचमसं संस्क्रुर्थादिति तदा ऽर्था-
पत्त्या यजमानचमसयागाभ्यामसंबन्धः कृतो भवति त-
स्मादिउयायामयं सोमविकार इति सिद्धम् । सैषा व्य-
वधारणकल्पनेति । यथैवाश्वप्रतिग्रहेष्ट्यां यावतो ऽश्वा-
नप्रतिगृह्णीयादिति श्रुते प्रतिग्राहयेदिति व्यवधार्य क-
ल्पितं तथैवात्र भक्षं प्रयच्छेदिति श्रुते यागसाधनं प्रय-
च्छेदिति कल्प्यते । एतेन पूतीकानभिषुण्णयादित्या-
दौनि व्याख्यातानि ।

होमात् ॥४६॥

होमानुवादेन दर्भतरुणकविधिरिज्याविकारत्वे
ऽवकल्पते ।

चमसैश्च तुल्यकालत्वात् ॥५०॥

संदिग्धयागसाधनोन्तयनैकवाक्यता चैतत्तुल्यत्वे
ऽवकल्पते नान्यथात्वे ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥५१॥

सोमप्रतिषेधानुवादश्च लिङ्गमिति व्याख्यातम् ।

अनुप्रसर्पिषु सामान्यात् ॥५२॥

दशपेये शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्ति दश द-
शैकैकं चमसमनुप्रसर्पेयुरिति तत्र राजन्यचमसो ऽपि
किं ब्राह्मण्यैरेव दशभिर्भक्षयितव्यः उत राजन्यैरिति
संदेहः । कः पुनः संदेहहेतुः के चिदाहुर्वचनव्यक्तिभेद
इति । यदि हि दशदशैकैकमिति विधिस्ततस्तुल्यज-

तीयेषु दशकेषु सर्वत्र विहितेषु शतं ब्राह्मणा इति य-
 थाप्राप्तानुवादो ब्राह्मणग्रामवद्भूत्वा भवतीति राजन्या
 दश । अथ पुनः शतं ब्राह्मणा इति विधिर्दशदशैकैकमिति
 अनुवादस्ततो विधौ गौणत्वासंभवात्सर्वत्र ब्राह्मणैरेव
 भक्षयितव्यमिति ब्राह्मणा दश । किं तावत्प्राप्तमनुप्रसर्पे-
 युरित्यस्य विधिसामर्थ्याद्भक्षयन्तीति चानुवादेन साम-
 र्थ्याद्दशदशैकैकमिति विधौ सति के दशैक्यपेक्षायां तु-
 ल्यजातीयेषु संख्यावृत्तिस्वाभाव्याद्ब्राह्मणचमसेषु ब्रा-
 ह्मणा राजन्यचमसे राजन्या दशेति गम्यते । सामा-
 न्यादिति च दशसंख्यां चोदयित्वा निवृत्तव्यापारे शास्त्रे
 तत्पूरणार्थमश्रुतासु व्यक्तिपूपादीयमानासु यासां किं
 चित्प्रत्यायकमस्ति ता ग्रह्येति स्मृत्युल्लेखजातीयानां च
 सामान्यं गमकं विद्यते न जात्यन्तरानुगतानाम् । अथ
 वा सामान्यादिति विषयसामान्यादर्थैकत्वे द्व्यगुण-
 योरिति हि फलचमसं प्रत्युपादीयमानयोः क्षत्रियत्व-
 दशत्वयोः परस्परनियमे सति यावति विषये दशत्वं
 तावति राजन्यत्वमित्यवगम्यते इति बलाद्दश राजन्या
 विज्ञायन्ते । अथ वा सामान्यादिति तुल्यकार्यं तुल्य-
 जातीयं च तुल्यस्य बाधकं भवति । तद्यदि राजसूय-
 चोदनातो राजन्यत्वं प्राप्तं प्रकृतितश्चैकत्वं तत्र दशत्वं
 विधीयमानं सामान्यादातिदेशिकत्वाच्चैकत्वं बाधते न
 जातिभिन्नकार्यत्वात्तद्व्यानिवृत्तजातिरेव यजमानचमसो
 दशत्वेन याजयितव्य इति दश राजन्या भवन्ति । ननु
 च दशत्वे विधीयमाने यदेकैकं चमसमनुप्रसर्पन्तीति
 विशिष्टानुवादाद्वाक्यं भिद्यते । नैष दोषः । चमसमिति
 द्वितीयान्तं केवलमनूयते तावता तु संस्कार्यत्वं गम्यते ।

न च चमसानां भक्षणं सुक्का ऽन्यः संस्कारस्तेन च पु-
वानुप्रसर्पणशब्देन लक्ष्यते तत्र च प्रत्येकमेव भक्षणं
प्राप्तमिति तदप्यनूद्यते । तस्मान्न वाक्यभेदः ।

ब्राह्मणा वा तुल्यशब्दत्वात् ॥५३॥

न वा राजन्या भक्षयेयुः कुतः ।

शतब्राह्मणसंयुक्तो विधिरत्नावगम्यते ।

अन्यथा तदुपादानं गौणं व्यर्थं च ते भवेत् ॥

तुल्येन ब्राह्मणशब्देन सर्वचमसेषु ब्रह्मणाः प्रतिपा-
द्यन्ते । ते न कुतश्चिदपि व्यावर्त्तयितव्याः । न च गौ-
णत्वकारणं किं चिदस्ति प्रमाणान्तरेण विस्पष्टराज-
न्यानुपादानात् । समस्तमेव चैतदनर्थकं पुनःश्रवणं भ-
वेत् । अस्मत्पक्षे पुनः प्रयोगवचनादिभ्यो विधिशक्तिम-
नुमाय ब्राह्मणशते विहिते दशदशैकैकमिति विभागार्था
पुनः श्रुतिः । अथ वा समं स्यादश्रुतित्वादितिन्यायेन
दश दश प्राप्ता मुख्यैव वृत्त्या ऽनुवदिष्यन्ते ब्राह्मणाः
शतेन च दशदशैरवस्थितेन दशस्वपि चमसेष्ववकृद्भेषु
न कश्चिद्राजन्यानामवकाशो विद्यते । तस्माद्ब्राह्मणा
दश इति । न त्वियं व्याख्या घटते । यदि हि शतं ब्रा-
ह्मणा इत्येष विधिः स्यात्ततो ऽतिदेशप्राप्तभक्षानुवा-
दाद्विशिष्टविधानासंभवेनान्यतरत्र विधीयमाने यदि
शतं विधाय ते ब्राह्मणा इत्यनर्थकं सिद्धान्तहानिश्च । ब्रा-
ह्मणविधौ तु शतमित्यनर्थकम् । अथ यच्छतं भक्षयन्ती-
त्यनूद्य ब्राह्मणा विधीयन्ते केन शतं प्राप्तमिति वक्तव्य-
म् । अथ यद्ब्राह्मणा भक्षयन्तीत्यनूद्य शतं विधीयते

ततो राज्यन्यथावृत्त्या ब्राह्मणश्रुतेर्विशेषणत्वाद्विशिष्टा-
 नुवादाद्वाक्यभेदः । राजन्यचमसे न च किं चित् कृतं
 स्यात् । तत्रैकैकमित्यस्य राजन्यचमसे ऽनुवादासंभवा-
 ल्लवान्ये राजन्या दश विधीयेरन्नितरत्र च ब्राह्मणशतं
 नवसु चमसेषु न विद्मः केन विभागेन स्यात् । अथ सो-
 मसंबन्धात् ब्राह्मणा इति प्राप्तानुवादः कल्प्यते तथा ऽपि
 फलचमसव्यावृत्त्या विशिष्टानुवादो दोषो ऽस्त्येव । फल-
 चमसे च पुनरपि न कश्चिद्वापार इति पूर्ववदेव प्रसङ्गः ।
 न च सोमशब्दब्राह्मणशब्दयोरर्थान्तरे ऽपि फलचमसे
 राजन्ये वा प्रयोग इति किं चित्प्रमाणमविशेषितभक्ष-
 नुवादे पशुपुरोडाशादिभक्षेष्वापि शतप्रसङ्गः न ह्यसौ
 प्रधानेन विशेष्यते । सर्वेषां वा शेषत्वं स्यात्तत्प्रयुक्त-
 त्वादित्येवमङ्गप्रधानार्थत्वप्रतीतेः । सोमशब्दस्यात्यन्त-
 मेवानर्थकः स्यात् । अथ सोममित्येतावन्मात्रमनूद्य शतं
 विधीयते ततः क्रयादारभ्य यावान्सोमसंस्कारः स सर्वः
 शतेन कर्त्तव्यस्तत्र भक्षयतिरनर्थक एव स्यात् । अथ भ-
 क्षयतौ शतब्राह्मणसंदन्धो विधीयते तथा पुरोडाशा-
 दिष्वपि प्रसङ्गात् सोमशब्दानर्थक्यमस्त्येव । सोमे तु
 ब्राह्मणशतसंबन्धविधानमक्रियाशब्दत्वादेवाशक्यं पुन-
 रपि फलचमसे स्तिभीरूपत्वेनासोमे राजन्यप्राप्तिर्नैव
 वार्यते । तेनैतद्वाक्यमनुपपन्नम् । तथा दशदशैकैकमि-
 त्यस्याप्यनुपपन्नविधिशक्तेः स्वतन्त्रविधित्वावधारितस्या-
 नुवादत्वं निष्फलमप्रमाणकं च । कथं हि पूर्वेषां वर्त्त-
 मानापदेशः सन्विधिः स्यात् अयं चानुवादो न च नि-
 मिषत्वादिभिर्विना ऽनेकाख्यातैकवाक्यत्वं घटते । न
 च यदिशब्दादिरहितस्य निमिषत्वादिप्रतीतिरस्ति ।

न च दश दशैकैकमित्यत्र का चित्स्तुतिः प्रती-
यते येन तदर्थो ऽनुवाद एकवाक्यत्वं चोपपद्येत ।
तस्मात्पृथग्भूतस्य वाक्यस्य समस्तानुवादत्वमयुक्तमि-
ति किञ्चिद्विधातव्यम् । तच्च यदि तावच्छतस्यानियम-
प्रसङ्गे दश दशेति विधीयते ततश्च एकैकमित्यनुपपन्नं
विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गेऽवषट्कर्तृणां चानेकचमसप्राप्तौ
सत्यामनुवादत्वासंभवाद्बहिर्वपि पूर्वेण प्राप्तत्वाच्चमस-
शब्दो ऽनर्थकः विशिष्टं वाक्यं भिद्यताम् । न च दश द-
शैकैकमित्यनुवादः सम्भवति । शतस्या ऽपि चमससं-
स्कारार्थमुपादीयमानस्य प्रतिचमसं सामर्थ्येन प्रा-
प्तेः । कर्तृसंस्कारार्थं हि सति, दक्षिणावडिभागप्राप्त्या
समं स्यादिति दशदशैकमिति प्राप्नुयात् । तत्र सत्य-
पि विधौ परिसंख्या स्यादनेकस्मिन्नपि वा दश दश
भक्षयितारः प्राप्नुवन्ति । एकस्मिन्नपि वा चमसे
दशानां दशानां प्रसङ्गः शतस्यैव दशदशैकैर्ग-
णैः स्थित्वा चमसे भक्षणं स्यात् । तस्माद्वाक्यद्वय-
मस्मिन् व्याख्याने ऽनुपपन्नमित्येवं व्याख्येयम् । द्वे
अप्येते वाक्ये विधायके तत्सरूपत्वात् । तत्रापि
दश दशैकैकमित्येतदेव पूर्वपक्षवत् प्रथममाश्रीयते
यद्योक्तेन न्यायेन क्रमान्तरस्यानुपपत्तेः । अनुप्रसर्पन्तीति
अनेन तावदतिदेशप्राप्तभक्षोपलक्षणसंबन्धाद्यथा फल-
चमसभक्षेण थागोपलक्षणमुक्तं तेन यच्चममनुप्रसर्प-
न्तीति अन्यतरस्य साकाङ्क्षत्वाद्विशेषणविशेष्यभावम-
ङ्गीकृत्यानुवादो दश दशेति विधिः चमसप्राधान्याच्च
प्रत्येकं दशत्वभेदाद्दीप्सा भवति ततः पूर्वं शतमितरेण
वाक्ये नानूय यच्छतं सोमान् भक्षयन्ति तद्वाङ्मया इति

विधिः । न हि विधिसंभवे समस्तवाक्यानुवादत्वं युक्तं
 ब्राह्मणशब्दस्य च गौणत्वं शतमात्रसंबन्धेन च कृतार्थ-
 त्वात् अतन्त्रमेव सोमशब्दो भक्षयतिश्चेति न विशिष्टानु-
 वाददोषो नापि शब्दात्सोमस्य यागसाधनमात्रलक्षणया
 फलचमसप्रतिपादनो ऽपि दोषस्तेन संख्यापूरणार्थं याव-
 दश्रुतराजन्यकल्पना प्रक्रम्यते तावद्ब्राह्मणश्रुत्या संख्या-
 न्तरं विधाय नैराकाङ्क्षां क्रियते । नचैवं सति ग्रहेषु
 प्रसङ्गो दश दशैत्यस्य चमसविषयत्वात् । राजन्यचमसे
 ऽपि दशकप्राप्तौ सत्यां ब्राह्मणदशकेनैवाधरोध इति द्र-
 व्ये संस्कृते कृतार्थत्वाद्यजमानस्य नैव भक्षणो न भवित-
 व्यं तस्माद् ब्राह्मणा दशेति सिद्धम् । यस्तु भाष्यकारेण
 ब्राह्मणराजन्यानां सह भक्षणविप्रतिषेधस्य न सोमेनो-
 च्छिष्टा भवन्तीत्युत्तरं दत्तं तत्र के चिच्चोदयन्ति । फल-
 चमसे सोमत्वाभावात्कथमनुच्छिष्टत्वं संभवति । न त्वे-
 ष दोषः स्थानापत्त्या सोमधर्मलाभाद्वक्ष्यति हि नैमि-
 त्तिकमतुल्यत्वादसमानविधानं स्यात् धर्मस्थार्थकृतत्वा-
 दिति च । ननु पुरुषधर्मो ऽयमनुच्छिष्टत्वं न युक्तं स्था-
 नापत्त्या ऽन्यत्र कल्पयितुम् । न कल्पेत यदि पुरुषध-
 र्मो ऽयं स्यान्न त्वयं पुरुषधर्मः फलकल्पनागौरव-
 प्रसङ्गात् । सोमभक्षविषये चोच्छिष्टत्वप्रसङ्गे ऽनु-
 च्छिष्टत्वमभिहितं स च कर्मधर्म इति स्थितमतो यथैव
 सोमः संस्क्रियमाणाः कर्तुरुच्छिष्टतां नापादयति एवं
 तत्कार्यापन्नः फलचमसो ऽपि तस्मात्पूर्वैवोपपत्त्या ब्रा-
 ह्मणलाभसिद्धिरिति भावः ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमः पादः ।

तन्त्रवार्तिके ।

तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

तत्सर्वार्थमप्रकरणात् ॥१॥

इदानीमनारम्भाधीतानां प्रकृतिलिङ्गसंयुक्तानां
प्रकरणसंबन्धे सति किं प्रकरणसंबन्ध उत सर्वार्थत्व-
मिति विचारस्तत्र श्रुत्यादिषट्काभावे ऽपि अश्वप्रतिग्र-
हैष्टिवत्क्रतुसंबन्धो योजयितव्यः । सुवादुद्देशेन हि अत्र
खादिरत्वादीनि विधीयन्ते ते च सुवादयः सुवे-
णावद्यति सुवेणाऽऽधारमाधारयति सुवेण पार्वणौ
जुहोति जुह्वा जुहोतीत्यादिभिर्वाक्यैः कर्माङ्गत्वेन
प्रतिपादितास्तत्संबन्धित्वेन चोपनीतमात्राण्येव खादि-
रत्वादीनि सुवसंस्पर्शिना क्रतुकर्णभावेन गृह्यन्ते । न
हि तेषामन्यत्फलमस्तीति चतुर्थे वक्ष्यामः । न च नि-
र्व्यापाराज्जातिविशेषात् फलोत्पत्तिरवकल्पते । न च
व्यापारसंबन्धजननार्था का चत्क्रिया प्रस्तुता दृश्यते ।
नापि वाक्योपात्ता न चात्र सुवादिर्विधीयते वाक्यभेद-
प्रसङ्गादतः सुवाद्यनुवादेन विधीयमानानां खादि-
रत्वादीनां सुवादिस्वरूपे ऽन्यथा ऽप्युपपद्यमाने अन-
र्थकं विधानमिति तदुपप्लावितकर्मसंबन्धो विज्ञायते
तवानारम्भावाद्त्वादेव सुवादिसंबन्धस्य प्रकृतिविवृ-
तिष्वविशेषात्सर्वार्थत्वमिति पूर्वः पक्षः ।

प्रकृतौ वा ऽद्विरुक्तत्वात् ॥२॥

सर्वविधीनामप्राप्तस्वविषयत्वाद्यत्र प्रमाणान्तरेण प्राप्तिर्नास्ति तत्र खादिरत्वादुपदेशः । प्रकृतौ च न कुतश्चित्प्राप्तिः विकृतिषु अङ्गान्तरार्थमवश्यकल्पनीयेनातिदेशेन खादिरत्वाद्यपि प्राप्नोतीति नोपदेशमपेक्षते तेन द्विरुक्तस्यासंभव इत्याह । तत्र द्विरुक्तत्वादद्विरुक्तत्वाद्वा ममेति सूत्रम् ।

तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते ॥३॥

प्राप्तेरिति वा पाठः । सत्यं द्विरुक्तत्वमन्याय्यं तत्र कुत एतदतिदेशप्राप्तत्वादुपदेशो विहन्यते न पुनरुपदेशसिद्धमतिदेश एव प्रापयेदिति । युक्तं च पदार्थविप्रकर्षादतिदेशो न स्यात् । संनिकर्षोक्तं पूर्वतरप्रवृत्तोपदेशाश्रयणम् । अथोच्येत सामान्यविषयत्वादुपदेशो दुर्बल इति तदतिदेशे ऽपि सर्वाङ्गविषयत्वादविशिष्टम् । तस्मात्सर्वार्थो ऽनारभ्यवाद इति ।

दर्शनादिति चेत् ॥४॥

स्थितायां प्रतिज्ञायां चोदयति । यद्यतिदेशादुपदेशो बलवानेवं सति तेनैवोपदेशेनावरुद्धत्वादतिदेशो नैव स्यात् । कुतः शक्नोति हि प्रकृतिविकृतिसाधारणं खादिरत्वं प्राकृतोपकारसाधने दृष्टशक्तित्वाद्विकृतिं निराकाङ्क्षीकर्तुं ततश्च प्रयाजादिदर्शनं विरुध्यते । तस्मादतिदेशविनिर्मुक्तायां प्रकृतावेव निवेशो युक्त इति ।

न चोदनैकार्थ्यात् ॥५॥

नैतावता शक्यं सर्वार्थत्वं व्यावर्त्तयितुम् । न ह्ये-
कस्मिन्मंशे ऽतिदेशो बाधितः सर्वत्रैव बाधितो भवति ।
तद्यथा शरैः कुशेषु निवर्त्तितेष्वपि न प्रयाजादयो नि-
वर्त्यन्ते समानविषयमात्रे हि बाधो विज्ञायते तेन खा-
दिरत्वादिप्राप्त्यंशमात्रादतिदेशो निवर्त्तते । न च
खादिरत्वमक्रियात्मकत्वाच्छक्नोति विकृतिं निराकाङ्क्षौ-
कर्त्तुम् । युगपच्च प्रकृतिविकृत्योः प्रवर्त्तमानमशक्यं क्लृ-
प्तोपकारत्वेन निरूपयितुम् । साकाङ्क्षं तु तत् सुवप्रा-
प्त्यभावात् । न चातिदेशाभ्यनुज्ञामन्तरेण सुवप्राप्तिः
संभवति । न चैतद्वाक्यं सुवस्यापि विधायकम् । प्र-
धानक्रियानुपादाने सति विशिष्टविधाने ऽनुपपद्यमाने
वाक्यभेदप्रसङ्गात् । तस्मादनारभ्यवादविधिप्रापिते सु-
वस्य खादिरत्वे तद्वर्जमतिदेशः कल्पयितव्यः ।

उत्पत्तिरिति चेत् ॥६॥

अत्र तार्किकः कश्चिदाह प्रकृत्यर्थो ऽनारभ्यविधिः
संक्षेपविस्ताराभ्यां विधीयमानत्वात्प्रयाजादिवदिति ।

न तुल्यत्वात् ॥७॥

न तावदौदृशे ऽर्थे अनुमानस्य गतिरित्युक्तम् ।
अपि चानुमानमप्येतन्न भवति । अनैकान्तिकत्वात् त्रि-
कृतावपि संक्षेपविस्ताराभ्यां विधिरुपलभ्यते । तत्रैत-
त्स्यादेकेन विहितत्वात्संक्षेपविस्तारयोरन्यतरो नैव वि-
धायक इति तदपि प्रकृतौ तुल्यमिति द्वितीरसिद्धता ।

तेनावश्यं विध्यनुवादनिरपेक्षं संक्षेपदिस्ताराभिधानमात्रं
हेतुर्वक्तव्यः स चानैकान्तिक इत्युक्तम् । एवं वा स्वर्गो-
च्चेष्टा सूत्रद्वयं गमयितव्यमिति चेत्तत्सर्वार्थत्वं पश्यसि
तदयुक्तम् । यत्र हि पात्राणां विनियोगोत्पत्तिस्तत्र त-
दङ्गं जातिविधातुं शक्यते । न च विकृतावुत्पत्तिरतः
पात्रशून्यायां तस्यामशक्या जातिविधातुम् । प्राप्तिवै-
षम्यात् । यदि हि प्रकृतिविकृत्योस्तुत्यवत्पात्राणि प्रा-
प्नुयुस्ततः सर्वावस्थोद्देशेन जातिविधानमवकल्पेत । न
त्वेवं तस्मात्प्रकृत्यर्थतैव युक्तिति । तत्रोत्तरं न तुल्यत्वा-
दिति सर्वथा ऽनारभ्यवादः प्राप्तिमपेक्षते । तत्र या चो-
पदेशेन प्राप्तिः या चातिदेशेन प्राप्तिः सा सर्वा ऽपि
प्राप्तित्वेन तुल्या यद्यप्युपदेशातिदेशयोः सन्निकर्षवि-
प्रकर्षौ विद्येते तथापि तौ स्वविषयएव बलाबलं कुरुतः
नानारभ्यवादेन सह । अनारभ्यवादो हि पात्रहारेण
क्रतुगामित्वादिप्रकृष्टतरस्तस्मात्सर्वार्थः तद्वर्जं चातिदेशः ।

चोदनार्थकात्स्न्यात्तु मुख्यवि- प्रतिषेधात् प्रकृत्यर्थः ॥८॥

प्रकृतौ वा विरुक्तत्वादित्येतदेव न्याय्यम् । यत्तु
तद्वर्जं यापयिष्यतीति तदयुक्तम् । कुतः ।

वर्त्तते यदि भेदेन प्रकृत्यङ्गेषु चोदकः ।

तत एवं भवेदेषु युगपत्तु प्रवर्त्तते ॥

पदार्थातिदेशपक्षे शास्त्रातिदेशपक्षे वा तद्वेदात्
कदा चिद्देदी भवेद्यागगतस्तु व्यापारो ऽतिदिश्यतइति
दशमे वक्ष्यामः स च निरवयवत्वाद्युगपदतिदिश्यते

अनेन चात्मसिद्ध्यर्थं युगपदेव प्रयाजाद्यपूर्वाणि गृह्यन्ते
 तैश्च प्रयाजादयः प्रयाजादिभिरपि स्वशास्त्राणि तेन
 प्रकृतिवदित्येवं ह्यपस्यतिदेशस्यैकत्वात्सर्वोङ्गेष्वविशि-
 ष्टस्य सर्वत्र प्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा नैकदेशेषु । शरैरपि कुशाः
 प्राप्ता एव बाध्यन्त इत्युक्तं बलाबलाधिकरणे । तद्यदि
 तावदनारभवादानुरोधेन खादिरत्वादिविषयो ऽतिदे-
 शः परित्यज्यते तत एवाङ्गान्तरेष्वपीति सर्वनिवृत्ति-
 प्रसङ्गः तत्र चोक्तम् । अथ केषां चित् प्राकृतानामनु-
 रोधेन तद्विषयो ऽतिदेशः प्रमाणं क्रियते ततः खादि-
 रत्वादिप्राप्तिरप्यविशिष्टेति स्फुटं विरुक्तत्वं प्राप्नोति ।
 यागगतव्यापारापेक्षित्वाच्च स्वप्रकरणास्मानमप्यतिक्रम्य
 विकृतयः प्राकृतं तावद् गृह्णन्तीति सर्वत्र स्थापयिष्या-
 मः । तेनाप्यनारभवादादतिदेशप्राप्तेः प्राथम्यमवश्यं
 च प्रकृतिषु सुवादिप्राप्तिरपेक्षितव्या । यावता च यत्र न
 सुवादयः प्राप्नुवन्ति तावता खादिरत्वादयो ऽपीति
 नोपदेशविषयत्वं घटते । न चैषां क्रतुसंबन्धो विस्पष्टः ।
 सो ऽप्यन्यथा ऽनुपपत्त्या सुवादिद्वारेण कल्पयितव्यः ।
 सर्वार्थत्ववादी च प्रकृतिसंबन्धं तावदभ्युपगच्छति । तेन
 च परिहृते अनर्थको विकृतिसंबन्धो निष्प्रमाणकः ।
 प्रमाणवत्तरो ह्यतिदेशेन क्रतुसंबन्धः येषां तु क्रतुसंबन्ध
 एव प्रत्यक्षस्ते ऽनारभ्यवादा अपि सर्वार्था एव । यद्येष
 वै प्रजापतिः सप्तदशो यज्ञे ऽन्वाद्यत्त इत्येवमादयस्त-
 स्मात् खादिरत्वादि प्रकृत्यर्थमिति सिद्धम् ।

प्रकरणविशेषात्तु विकृतौ वि-
 रोधि स्यात् ॥ ६ ॥

अपवादाधिकरणमेतत् । तत्र पूर्वाधिकरणेनैव सामिधेनीसाम्प्रदश्यानाभ्यवादस्य प्रकृत्यर्थत्वे प्रकरणाधीतेन पाञ्चदशयेन सह विकल्प इति विशेषाशङ्कां निवर्त्तयति । कथं पुनः प्राकरणिकेन विशेषविधिना सहातुल्यबलस्य विकल्पो ऽभिधीयते । आह ।

तत्र नाम विशेषेण सामान्यस्य निराक्रिया ।

प्रत्यक्षो यत्र संबन्धो विशेषेण प्रतीयते ॥

तुल्यप्रमाणको हि विशेषो बाधको भवति न दुर्बलप्रमाणकः । न च क्रतुप्रयोगादन्यत्र सामिधेन्यो विद्यन्ते तस्मात् क्रतुप्रयोगप्राप्तिस्तुल्या ततश्च किं प्रकरणमधिकं करिष्यति । द्वयोस्तुल्यबलयोः प्रमाणयोर्विरोधे सति बलवत्तरेण निर्णयः कर्त्तव्यो न च प्रकरणं वाक्याद्वलवत्तरमतो यावत्प्रकरणव्यापारो नैव भवति तावद्वाक्यद्वयेन तुल्यबलेन विकल्पो ऽवधार्यते । तेन न्यूनबलं यद्यपि प्रकरणसहस्रमपि च सहायीभवति तथा ऽपि न तदनुरोधः कर्त्तव्यः तस्मात्प्रकृत्यर्थं साम्प्रदश्यमिति प्राप्ते ब्रूमः ।

तुल्यो यद्यपि संबन्धः सामिधेनोः प्रतीयते ।

तथा ऽपि क्रतुसंबन्धवैषम्यान् विकल्पते ॥

सामिधेनीस्वरूपप्रयुक्तत्वे ऽनर्थिका संख्येत्यवश्यं यागापूर्वसाधनत्वकारितः संबन्धो ऽभ्युपगन्तव्यः । न च यागापूर्वसाधनत्वं प्रकरणादृते लक्षयितुं शक्यते इति नवमे वक्ष्यामः । तेन प्रकरणानुग्रहविशेषात्याञ्चदश्यमपूर्वसंबन्धप्रमाणप्रत्यासत्तेर्बलीयः । विधिरपि हि पूर्वं प्रयोजनवति पुरुषं नियुक्ते साम्प्रदश्याञ्च पाञ्चदश्यं शीघ्रतरं प्रयोजनवदवधार्यतइति विधिकाालवैषम्यादतुल्यबलत्वम्

अपि च क्रतुमविगुणं कर्त्तुं पुरुषः प्रवर्त्तते न सामिधेनीः । क्रत्वङ्गत्वे च साप्तदश्यस्य न किं चित् श्रुत्यादि प्रमाणमुपलभामहे । यथा पाञ्चदश्यस्य प्रकरणम् । तस्मादेतत्पाञ्चदश्यं सामिधेनीनां दर्शपूर्णमासयोश्च वाक्यप्रकरणाभ्यामवधार्यते । साप्तदश्यं तु केवलं सामिधेन्यर्थमेव तस्येदानीमानर्थश्चपरिहाराय खादिरत्वादिवत् क्रतुसंबन्धः कल्प्यते । यद्वत्त्वसौ प्रतीच्छेन्न त्वसौ संस्थान्तरावरुदः सन् प्रतीच्छति । तत्र सामिधेनीनामुभयथा ऽप्यवैगुण्यं भवति क्रतोः पुनः पाञ्चदश्येन । ततश्च कांस्यभोजिवदमुख्ये ऽप्यविरोधः स्यात् किमङ्ग पुनर्यत्वाङ्गगुणाविरोध एव स्पष्टः । तस्मात्क्रत्ववष्टम्भदर्पितेन पाञ्चदश्येनोत्कालितं साप्तदश्यं क्लिष्टेन यावदतिदेशेन पाञ्चदश्यं नैव विकृतौ प्राप्नोति तावदौपदेशिकेन साप्तदश्येन प्रथमतरावरुदत्वात्ताभ्यो निराकृतं केवलप्रकृतिविषयत्वेनैवावधार्यते इति व्यवस्थायामुक्तायामुच्यते ।

न साप्तदश्यं बलवद्विकृतिष्वौपदेशिकम् ।

अनारभ्यविधेस्तद्वि सामिधेन्यङ्गतां गतम् ॥

विकृतौनां तु नास्त्येवं प्रमाणं तत्परिग्रहे ।

अतिदेशेन हि प्राप्तिः पाञ्चदश्यस्य तास्यपि ॥

यथा प्रकरणप्राप्तं प्रकृतौ बलवत्तरम् ।

तथा ऽतिदेशविज्ञातं क्रत्वङ्गविकृतिष्वपि ॥

न च सामिधेनीष्वनतिदिष्टासु तद्द्वारेण साप्तदश्यं विकृतोरनुप्रवेष्टुं शक्नोति । यदा तु सामिधेन्यो ऽतिदेशेन प्राप्स्वन्त तदा पाञ्चदश्यमपि कृत्तौपकारसं-

बन्धं ताभिरेव सह पूर्वतरमाक्रम्य प्रकृताविव साप्तद-
श्यबाधकं भविष्यति । तस्माद्यास्त्रेव पशुमिषविन्दाध्व-
रकल्पादौ साप्तदश्यं प्रकरणविहितं तास्त्रेव तदतिदे-
शप्राप्तपाञ्चदश्यबाधेन निविशते ।

नोनारभ्यविधिप्राप्त्या सर्वास्त्रेव भविष्यति ।
पश्वादिव्यतिरिक्तासु पाञ्चदश्येन बाधनात् ॥
स्वाङ्गेन पाञ्चदश्येन व्याप्तास्ता ह्यतिदेशतः ।
विहितं सामिधेन्यङ्गं साप्तदश्यं न गृह्यते ॥
एवं च दशमे ऽप्येतद्विहितं स्थापयिष्यते ।
तेन नैतद्गृहीतव्यं सर्वत्र बलत्तरम् ॥
सूत्रकारो ऽपि विकृतौ विरोधीति यदब्रवीत् ।
प्रकृतौ नैतदस्तीति तदेतावद्विवक्षया ॥
सामिधेनोः प्रति प्राप्तिस्तुल्या वाक्येन यद्यपि ।
विशेषः पाञ्चदश्यस्य क्रतौ प्रकरणेन तु ॥
अतो यद्यपि दौर्बल्यं वाक्यात्प्रकरणस्य नः ।
तथा ऽपि विषयान्यत्वात्क्रतौ तद्विनियोजकम् ॥
समानविषयत्वे हि वाक्यात्तदुर्बलं मतम् ।
क्रतौ त्वप्रतिपक्षत्वान्न तद्वाक्येन बाध्यते ॥
विशेषश्चायमेवास्य यदसाधारणं क्रतोः ।
सामिधेनीषु तुल्यत्वे शेषत्वे वाक्यकल्पिते ॥
क्रतुं प्रत्यसमानत्वात्साप्तदश्यस्य बाधकम् ।
न श्रुत्याद्युपदेशेन नातिदेशेन तस्य तु ॥
एव च प्रकृतावेतत्पाञ्चदश्यं प्रतिष्ठितम् ।
विकृतौ च न यत्रास्ति साप्तदश्यपुनःश्रुतिः ॥

नैमित्तिकं तु प्रकृतौ तद्विकारः संयोगविशेषात् ॥१०॥

यद्वैश्यादिनिमित्ते न साप्तदश्यं विधीयते ।
तत्तु स्यात्प्रकृतावेव पाञ्चदश्यस्य बाधकम् ॥
तस्य प्रकरणां तुल्यं प्रकृतौ विनियोजकम् ।
निमित्ते न तु संबन्धान्नित्यात्तद्वलवत्तरम् ॥
पाञ्चदश्यमबाधित्वा ह्यात्मानं न लभेत तत् ।
रुद्धेषु तेन सर्वेषु प्रयोगेषु श्रुतं हि तत् ॥
साप्तदश्यविधानं तु प्रयोगे वैश्यकर्तृके ।
अबाधेनापि तस्यात्मा पाञ्चदश्येन लभ्यते ॥
प्रयोगाः सन्ति तस्यान्ये विप्रराजन्यकर्तृकाः ।
साप्तदश्यमबाधित्वा येष्वात्मा तेन लभ्यते ॥
अतश्च शक्तिवैषम्ये विकल्पो न मतस्तयोः ।
मसुच्चयो ऽपि नैकार्थ्यात्सामिधेनीषु युज्यते ॥
नेकत्रैकेन सङ्ख्याताः सङ्ख्यायन्ति परेण ताः ।
नित्यस्य बाधशक्तिर्हि नार्थापत्त्या ऽवकल्पते ॥
पौर्वापर्यं यथा पूर्वनिविष्टस्यैव बाधनम् ।
काम्यनैमित्तिकाभां हि तथा नित्यस्य बाधनम् ॥
असञ्जातविरोधं हि नित्यं सर्वं विधीयते ।
नैमित्तिकं तु तद्याप्तविषयत्वाद्विरुध्यते ॥
तेनैकविषयत्वेन विरोधस्यैकबाधनम् ।
विरोधाद्यौगपदात् न विकल्पप्रसञ्जनम् ॥
किंच प्रयोगसामान्ये नित्यं सर्वं विधीयते ।
नैमित्तिकं विशेषे तु तस्मात्तद्वलवत्तरम् ॥
नित्यमङ्गं च दूरस्यप्रधानापूर्वचोदितम् ।

क्रियते तत्प्रमाणं च परं प्रकरणं मतम् ॥
 काम्यनैमित्तिकानां तु वाक्योपाप्तं प्रयोजनम् ।
 अतः शीघ्रं प्रयुक्तत्वान्नित्यात्ते बलवत्तराः ॥
 आसन्नपुरुषार्थत्वादिप्रकृष्टफलात्तथा ।
 बलवच्छीघ्रकारित्वात्काम्यं नैमित्तिकादपि ॥
 श्रुत्यैव पुरुषार्थे हि शीघ्रं कर्त्ता प्रवर्त्तते ।
 नैमित्तिके हि दूरस्थे चिरेणासौ प्रवर्त्तते ॥
 नैमित्तिके श्रुते यच्च काम्यमेव विचारितम् ।
 तन्नित्यं प्रति तुल्यत्वादविरोधात्परस्परम् ॥
 पूर्वाधिकरणेनैव पूर्वपक्षो ऽत्र सूत्रितः ।
 नित्यस्यास्ति विशेषो हि काम्यात्प्रकरणे यतः ॥
 चमसः खादिरत्वं च क्रत्वर्थे हि विधीयते ।
 बैल्वगोदोहनादीनां काम्यत्वात्पुरुषार्थता ॥
 बाध्येत फललोभेन नित्यं काम्येन तत्र चेत् ।
 पश्यतो मधु दुर्बुद्धेर्विनिपातस्ततो भवेत् ॥
 क्रत्वर्थाङ्गप्रहाणे हि नश्येत्तस्य क्रतोः फलम् ।
 गुणाच्च न फलं सिध्येद्विगुणं क्रतुमाश्रितात् ॥
 आश्रयस्तादृशो ह्रीष्टो यादृशः प्रकृतः क्रतुः ।
 खादिरत्वादिभिर्नित्यैर्व्याप्तश्चासौ प्रतीयते ॥
 ततश्चानवरुद्धत्वात्काम्यस्य विकृतिर्गतिः ।
 अस्ति स्वार्थे विशेषो हि क्रतोः प्रकरणं प्रति ॥
 तेन गृह्णाति हि स्वार्थं न तु काम्यं कथं चन ।
 इतिकर्त्तव्यतार्थित्वात्संयुक्तं हि न गृह्यते ॥
 तेन प्रकरणप्राप्तं संयुक्ताद्बलवत्तरम् ।
 न हि प्रकरणं तस्य विनियोगक्षमं मतम् ॥

क्रत्वर्थोऽर्थोऽप्यस्य स्वार्थो न लभ्यते ।

पूर्वाधिकारान्यावस्तस्मान्नेमिस्तिकेष्वपि ॥

इति प्राप्तउच्यते ।

नेमिस्तिकं तु प्रकृतौ वर्तते नित्यबाधका ।

हेतवो ऽत्र त्वयः पूर्वा व्याख्याता एव सम्मताः ॥

असंयोगादबाधेन संयोगो ऽस्य विशिष्यते ।

पुनः कर्तृविशिष्टस्य प्रयोगस्य परिग्रहात् ॥

साक्षाच्च पुरुषार्थत्वादनन्याश्रयगामिनः ।

एवं सिद्धे बलीयस्त्वे निवेशः प्रकृतौ स्थितः ॥

न त्वतुल्यार्थयोर्बाधः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोः ।

न युक्तो न विरोधो ऽस्ति भिन्नगोचरयोस्तयोः ॥

अतश्च पुरुषार्थत्वात्पृथक् प्रणयनक्रिया ।

प्राप्नोति चमसेनैव क्रत्वपूर्वस्य साधनात् ॥

न साधयति पश्वादीन् क्रत्वर्थश्चमसो यथा ।

गोदोहनं तथा ऽन्यार्थं न क्रत्वर्थस्य साधनम् ॥

न चोभयार्थता तस्य वाक्यभेदप्रसञ्जनात् ।

विधिर्नास्त्येकवाक्यत्वे फलप्रणयने प्रति ॥

अन्या हि वचनव्यक्तिः फलोद्देशेन तद्विधौ ।

अन्या प्रणयनोद्देशे तस्मान्न द्वयसंभवः ॥

आसन्नासंभवे चेष्टा विप्रकृष्टेन संगतिः ।

युगपत्तेन न स्यातां संभवासंभावबुधौ ॥

अतः कमिपदाक्षेपान्नास्य प्रणयने विधिः ।

अविधानादशेषत्वान्न शेषान्तरबाधनम् ॥

अवाप्याश्चमसो ऽवश्यं कर्तव्यश्च क्रतुं प्रति ।

न चान्यस्यावकाशो ऽस्ति क्रत्वर्थे ऽन्येन साधिते ॥

तेन प्रणयनाभासः कार्यः काव्यगुणं प्रति ।

वयेन्द्रबाहुदेवत्ये प्रज्ञो मित्रादिसंनवात् ॥
 भिन्नं मित्रादिदेवत्यं ग्रहाभ्यासान्तरं विधिः ।
 एवं प्रणयनाभ्यासः पुरुषार्थवशाद्भवेत् ॥
 द्वयोरेवमवैगुण्यं क्रतोश्च स्वात्फलस्य च ।
 न हि स्वसाधनत्यागादन्यसाधनसाधितैः ॥
 कर्मभिः साध्यते स्वार्थश्चोदनाभिरलक्षितः ।
 उच्यते यो गुणः काम्यः क्रत्वर्थेन न गृह्यते ॥
 क्रत्वर्थं कर्म गृह्णाति स एव स्वार्थसिद्धये ।
 निर्व्यापारो गुणः कामं न साधयति कश्चन ॥
 करणत्वं न तस्यास्ति निष्क्रियस्य फलं प्रति ।
 तेनावश्यं क्रिया का चित् ग्राह्या या सप्रमाशिका ॥
 सा च प्रकरणेनास्मै दत्ता प्रणयनात्मिका ।
 तस्यां च चमसः पूर्वप्राप्तो ऽन्यो विद्यते गुणः ॥
 तदबाधादशक्यश्च विधिर्गोदोहनादिनः ।
 गोदोहनाद्यबाधित्वा यथा ऽसौ विहितस्तथा ॥
 तदबाधेन नैवेह तस्य कश्चिद्विधिः श्रुतः ।
 काम्येन गृह्यमाणा च क्रिया प्रणयनात्मिका ॥
 विप्रकृष्टफलं शक्ता स्वगुणं नोपजीवितुम् ।
 क्रियया वा गृहीतस्य गुणस्याकरणे गुणः ॥
 करणे तस्य दोषः स्यान्निषिद्धस्येव संगतौ ।
 भिन्नप्रयोजनो ऽपि हि काम्यो गुणो ऽवान्तरका-
 र्येकत्वाद्विरोधिगुणान्तरज्ञानमिथ्यात्वावधारणसमर्थः ।
 तथा हि ।

प्रासङ्गिकीं क्रतोः सिद्धिं काम्यो हि कुर्वते गुणः ।

गृह्णाति न च सिद्धार्थी क्रतवः स्वगुणं तदा ॥

सर्वस्यैव हि स्वार्थार्थः स्वगुणवद्विषयः ।

अन्वयार्थगुणसिद्धे तु कार्ये ऽस्य समुत्पेक्षेन किम् ॥

इति संशयनार्थानामपि प्रणयनं हि यत् ।

तद् गृहीत्वा गुणः काश्चः प्रयुक्ते न क्रियास्तरम् ॥

ततश्चास्य प्रयोगस्य नैवाङ्गं चमसो मतः ।

तदग्रहे कुतो ऽर्थेन वैगुण्येन क्रियेत सः ॥

तेन प्रणयनाभ्यासः क्रत्वर्थो ऽपि न विद्यते ।

निष्फलत्वादतो बाधः प्रयोगात्कर्मणः सकृत् ॥

तथा प्रणयनमपि निर्वर्त्यमानमेव गोदोहनाद्ययत्नं प्रतिपद्यते नान्यथेति । पशुकामप्रयोगे ऽन्यार्थेन सता गोदोहनेन निर्वर्त्तितत्त्वान्न चमसमुपसंगृह्णाति कार्यार्थं हि सर्वत्र साधनग्रहणम् न स्वरूपमावसम्भावनार्थम् । तत्र यथैव प्रसङ्गलक्षणे ऽन्यार्थैरेवाङ्गैरुपक्रियामाणाः पशुपुरोडाशान्नयो न स्वाङ्गान्युपसङ्गग्रहन्ति । न तद्धान्या किञ्चिद्वैगुण्यं भवति तथा ऽत्र चमसहान्या नेति द्रष्टव्यम् । उत्पत्तिप्राप्तमपि विध्यनुपसंगृहीतं नैवाङ्गं भवति न चानङ्गमगृह्णतो दोषः । सुतरां वा न तद्ग्रहणे वैगुण्यप्रसङ्गो न च सिद्धस्य प्रधानस्य प्रणयनस्य गुणानुरोधिनाष्टतिः न चैकान्तेन चमसः प्रणयनस्याङ्गम् । न चात्र चमसेन कृते गोदोहनेन पुनः करणमाशङ्क्यते । किं तर्हि गोदोहनेन कृते चमससंपादनार्था पृथक्करणशङ्का । कथं पुनर्गोदोहनप्राप्तिर्वर्त्तीयसौ न चमसप्राप्तिरिति । तदुच्यते ।

विशेषत्रिजितं ह्येतत्प्राप्ते चानवकाशकम् ।

पुरुषार्थसमीपे च चमसं तेन बाधते ॥

प्रयोगमात्रे हि चमसो गोदोहनं विशेषे पृथ्वप्राप्त-
वासौ तदकाशेन खज्जानमा नैव गोदोहनं सावकाश-

आसौ नेतरत्वात् । आसौ पुरुषार्थस्य गोदोहनं तु सं-
निकृष्टार्थं पुरुषार्थं च सर्वशास्त्रप्रवृत्तिः । यच्च ता-
दर्थ्यतादर्थ्यकृतो विशेषो नासौ तन्त्वमिति वक्ष्य-
ति अर्थस्याविकतत्वादिति । मन्दो ह्येष विशेषः
क्रत्वर्थेनैव क्रत्वर्थो विशेषादिविहितेन बाधितव्यो नान्या-
र्थेनेति । तेनोभयोः सन्निधिवशात्परस्परशक्तिविलो-
पान्नियमः । प्रणयनस्याप्यन्यत्र प्रयोगे सिद्धात्मकस्य
स्वसाधनोपसंहारशक्तिलोपः गोदोहनस्यापि प्रणय-
नान्तरकल्पनाशक्तिविघातः । पशुकामप्रयोगव्यतिरि-
क्तेष्वेव चमसस्य शास्त्रीयत्वं तस्मात्तद्विकारो गोदो-
हनम् । यथा तु विकृतौ चमस एव भविष्यति तथा
ऽष्टमे वक्ष्यति निवृत्तिर्वा कर्मभेदादिति । तेन प्रकृता-
वेवैतद्विकारकमिति ।

दृष्टार्थमग्न्याधेयं प्रकरणात् ॥११॥

अनारभ्यवादप्रस्तावेनाग्न्याधेयस्य प्रथमं तावद्-
नारभ्यवादत्वमेव प्रतिपाद्यते प्रकरणेन तावत्पवमाने-
ष्टार्थत्वं प्राप्नोति । श्रुत्या तु शुद्धान्यर्थत्वमतः प्रकरणा-
विशेषाद्वा तदुक्तस्य संस्कारो द्रव्यवदिति दृष्टार्थाग्नि-
संस्कारत्वात् श्रुतिवाक्यप्रकरणौ रविरुद्धैरिष्टार्थान्यर्थ-
त्वमवधार्यते । शुद्धान्यर्थत्वे च निष्प्रयोजनत्वात्सद्द्वारिणौ-
वाग्न्याधानग्रहणसामर्थ्यं तस्मादिष्टार्थं सामान्याभिधा-
नम् । अपि च प्रकरणादेव पवमानेष्टिविषयं द्रष्टव्यम् ।

न वा तासास्तदर्थत्वात् ॥ १२ ॥

नवासादुपकारकप्रधानं भवितुम् प्रकरणादिना

यमिति नख्येन वाक्यसंबोधात्, द्वितीयाभिहिष्टाग्निसं-
स्कारार्थमेतदेवं च सति अद्याग्नयः पवमानेष्टया भवि-
युस्ततस्तद्वारेणाधानमपि तदर्थं भवेत् । तास्तु निष्क-
लत्वादन्यथा इत्युक्तमतश्च गुणानां च परार्थत्वादि-
त्यनेनैव परस्परानङ्गत्वं न हि द्वितीयाश्रुतिः प्र-
करणेन बाध्यते ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १३ ॥

तेनैवं पुनर्नवं करोतीति चाग्निसंस्कारार्थतां दर्शयति ।

**तत्प्रकृत्यर्थं यथा ऽन्ये ऽनार-
भ्यवादाः ॥ १४ ॥**

सिद्धे ऽनारभ्यवादश्चे खादिरत्वादिवदेव प्रकृत्य-
र्थस्त्वमग्निहारेण प्रकृत्यनुप्रवेशात् ।

**सर्वार्थं वा ऽऽधानस्य स्वकाल-
त्वात् ॥ १५ ॥**

सूत्रास्तावदियं बुद्धिर्भवति यदि प्रकृतिकाला-
धानं क्रियेत ततः प्रकृत्यर्थं भवेत्स्वकाले तु वसन्तादौ
क्रियमाणमगृह्यमाणविशेषत्वात्सर्वार्थं विज्ञायते । तथा
चानुष्ठानसाधारण्यमस्यैकादशे वक्ष्यति द्रव्यस्याकर्म्म-
कालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थः स्यादिति । प्रकृत्यर्थत्वे
च दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमार्थमेतद् भवेत् । तच्च च
प्रधानवशवर्तितावसन्ते पूर्णमासमावास्यायोश्च क्रियेत
तथा च इति वसन्ते प्रौर्णमासकामनावास्यावामादयो-

तत्प्रेतानि वचनान्तर्यकानि भवेयुस्तस्मात्सर्वार्थत्वमिति ।
 न खेतदुक्तम् । न ह्याधानस्य प्रकृत्या विकृत्या वा सं-
 बन्धे किं चित्प्रमाणमस्ति प्रकरणे सति यत्पक्वमानेष्टार्थं
 न जातं तद्विनैव श्रुत्यादिषट्केनान्यकर्माद्यं भविष्यतीति
 कुत एतत् । नन्वेवं सति पूर्वाधिकरणेनैव गतमेतत् ।
 सत्यं गच्छेद्यदि पक्वमानेष्टिवद्दर्शपूर्णमासादीन्यपि नि-
 ष्फलानि भवेयुः । तेषां तु फलवत्त्वाद्गुणानां च परा-
 र्थत्वादित्येष न्यायो नास्तीति शक्यमग्निहारेण क-
 र्माङ्गत्वं कल्पयितुं निष्फलस्याधोनस्यावश्यकल्पनीये
 प्रयोजने ऽग्निहारेण खादिरत्त्वादिवत्कर्मार्यत्वमापद्य-
 ते । शक्नुवन्ति हि प्रयोगमध्यस्था वन्द्यः कर्माण्युप-
 स्थापयितुम् । यथैव प्रोक्षणादीनां ब्रौह्मादिस्वरूपमति-
 क्रम्य खादिरत्त्वादीनां च सुवादिस्वरूपं कर्मापूर्वप्रयु-
 क्तत्वं कल्पितं तथा ऽऽधानस्यापि अग्निस्वरूपातिक्रमेण
 कल्पयितव्यं यदि चाग्निस्वरूपमात्रप्रयुक्तमेवाधानं
 भवेत्ततः कर्माण्यनाहितेनाप्यग्निना सिध्येयुः । तैश्च पु-
 रुषस्य सगुणैः कार्यं नाग्निभिः । तेनावश्यं भाविनि
 कर्मसंबन्धे प्रकृत्यर्थत्वमद्विरुक्तत्वादुपन्यस्तम् । यत्तु स्व-
 कालत्वं तदुपदेशातिदेशप्राप्तस्य यूपच्छेदनवत्प्रयोगसा-
 धारण्यार्थमिति न सर्वार्थत्वं गमयति । यदपि वसन्ता-
 दिग्रहणं तदप्यप्राप्तविषयमर्थवद्भविष्यति । न हि दर्श-
 पूर्णमासार्थस्याधानस्य वसन्तकालत्वं प्राप्तं प्रत्यर्द्धमासं
 प्रयोगप्रसक्तैः । नाप्यग्निहोत्रेतरदर्विहोमार्थस्य पौर्णमा-
 स्यमावास्याकालप्रप्तिः । नच प्रयोगसाधारण्यं स्वकाल-
 वचनादुक्ते सिद्ध्यतीति नानर्थक्यत्वमत एव व्यक्तं । न
 कस्यचित्कर्माद्यो ऽङ्गप्रमाणं किं तर्हि द्वितीयासंबन्धा-

दम्यर्थमेव । ते त्वन्मयस्य स्वकालत्वादित्यनेन सर्वार्थी भविष्यन्तीति तद्वद्वारेण सर्वार्थत्वमित्युच्यते । स्वकालत्वादित्यपि स्वातन्त्र्यात्मनोऽदित्यर्थः । यत्स्वितरानारम्भवादवदिति तत्राभिधीयते ।

सिद्धे ऽङ्गत्वे ततस्तेषां किमर्थत्वं विचारितम् ।

न तु कर्मङ्गभावे हि प्रमाणां किं चिदस्ति ते ॥

खादिरत्त्वादौनि सुवादिभिः संयुक्तान्यपि तत्स्वरूपप्रयुक्तत्वं न प्रतिपद्यन्ते सुवादिशब्दानामाकृतिवचनत्वाद्भिना ऽपि खादिरत्त्वादिभिरुपपत्तेस्तु खादिरो ऽपि हि तदाकारयुक्तः सुवशब्दवाच्यो भवत्येव । तत्र प्राक्कर्मार्थत्वान्न जातिनियमस्य प्रयोजनमस्तीति युक्तं स्वरूपान्तिलङ्घनम् । इह त्वाहवनीयादिशब्दानां संस्कारनिमित्तत्वान्नाधानाद्भिना प्रवृत्तिरूपलभ्यतइति शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनैवार्थवत्ता विज्ञायते । यत्तु तेन विना ऽपि कर्माण्यविगुणान्येव भवेयुरिति । नैव तदभावेन तत्कृतं वैगुण्यं भवति किं तर्ह्यहवनीयाद्यसम्भवात् कृतं यदि ह्याधानमकुर्वतस्तावन्मात्रमेव न स्यात्ततो नैव वैगुण्यं भवेत्तदभावे त्वाहवनीयादयो ऽपि न भवन्ति । ते चैकान्तेन कर्मणामङ्गमतस्तत्कृता वैगुण्यप्रसक्तिः । यदि चाग्निमात्रेण कर्माणि संवध्येरस्तस्तत्स्वरूपस्यान्तरेणापि आधानं निष्पत्तेरतत्प्रयुक्तता भवेत् । यदाहवनीये जुह्वतीत्येवमादिचोदनार्थः पुनर्न कदा चिदाधानमन्तरेण संभाव्यते । तेन कर्माणि कुर्वता तदध्यवश्यं कर्त्तव्यम् । तस्मादन्यथम् । यत्तु द्वयस्याकर्माकालनिष्पत्तेरिति सा कृत्वा चिन्तेति तत्रैव वक्ष्यते । एतेन प्रकमानेष्टीनामप्यन्वयत्वं व्याख्यातम् ।

प्राग्भाषिणोत्तराधिकरणेन व्याख्येयम् ।

**तासामग्निः प्रकृतितः प्रयाज-
वत्स्यात् ॥१६॥**

तस्यां तु स्यात्प्रयाजवदित्येतदधिकरणेन्यायेन
पवमानहविःसंस्कृताग्निसाध्यत्वं तासामस्ति नास्तीति
विचारः । तत्रेष्टिषु दर्शपूर्णमासयोः प्रवृत्तिरित्येवं पव-
मानेष्टीनां दर्शपूर्णमासप्रकृतित्वे सिद्धे यथैव प्रयाजा-
दीन्यतिदिश्यन्ते तथैव पवमानेष्टिसंस्कृताग्निवर्तित्व-
मपि । ननु चाहवनीयादयः सर्वकर्मणां प्रत्यक्षश्रुता ए-
वाङ्गत्वं प्रतिपद्यन्त इति न वक्तव्यं प्रकृतित इति । नैष
दोषः । यत्रैव प्रत्यक्षश्रुत्या जुहोतिस्तत्र प्रकृतिसमका-
लमाहवनीयसंबन्धो ऽवकल्पते यत्र पुनर्द्रव्यदेवतासंब-
न्धाद्यजिमात्रे कल्पिते चतुरवत्तं जुहोतीति प्रकृतितो
होमः प्राप्नोति तत्र द्वारस्य प्राकृतत्वादाहवनीयेनापि
प्रकृतित एव भवितव्यमतः साधूक्तं प्रकृतित इति ।
ननु याः संस्कारार्थं क्रियन्ते तासामप्यन्याः प्राप्नुवन्ति
तासामप्यन्या इत्यनवस्था प्राप्नोति । नैष दोषः सर्वान-
वस्थानां सामर्थ्येन व्यवस्थानात् । यावत्सो ह्यग्निमालं
पौर्णमास्यमावास्यादिकं नातिक्रामन्ति तावत्स्यः क-
रिष्यन्ते ।

न वा तासां तदर्थत्वात् ॥१७॥

यन्नाम प्रयाजादि प्रकृतेरङ्गं भवति तदति-
दिश्यते । न तु पवमानेष्टयः कर्माङ्गसिद्ध्यापानस्यायेन

साधितम् । अतो रूपं वा शेषभूतत्वादित्याहवनीयादि-
स्वरूपमतिदिश्यते नेष्टयः । आरम्भणीया त्वङ्गमिति
कृत्वा ऽधिकरणान्तरमारप्स्यते । तदीयस्यैष न्यायो ऽत्रा-
पि भविष्यति । सत्यपि चाङ्गत्वे यावन्न विधीयन्ते ता-
वन्नैवेष्टयः प्रकृतौ दृश्यन्ते यावच्च किंकेनकथंभावे-
स्तद्भावना न पूर्यते तावद्विधिर्न प्रवर्त्तते । तेन पवमा-
नेष्टिरहितायां प्रकृतौ ताभिरितिकर्त्तव्यता गृह्यमाणा
तद्यतिरिक्तावाक्यविहितैव केवला ग्रहीतुं शक्यते । अन्यथा
ह्येकस्मिन्वाक्ये विहितवदपेक्षणमविहितवच्च विधान-
मिति स्वरूपविप्रतिषेधः स्यात्तस्मादाहुर्गाहवनीयः प्रा-
वपवमानेष्टिभ्यस्तादृगेव तासां प्राप्त इति निष्पन्नस्याह-
वनीयस्य प्रयोजनमपेक्षमाणस्योपदेशेनातिदेशेन वा-
ङ्मत्त्वं शक्यं कल्पयितुम् । एतास्तु तन्निष्पत्त्यर्था एवेति
न तत्कृतसुपकारमपेक्षन्ते न चानपेक्षितसुपदेष्टुमति-
देष्टुं वा शक्यते । तस्मादाधानमात्रसंस्कृतेनाग्निना सं-
वद्व्या इति सिद्धम् ।

**तुल्यः सर्वेषां पशुविधिः प्रकर-
णाविशेषात् ॥ १८ ॥**

इदानीं स्थानस्य प्रकरणेन सह पूर्वैश्च विरोधा-
विरोधौ चिन्तयेते । वयोतिष्ठोमे ऽग्निष्टोमसंस्थे वय-
पशव आस्ताताः अग्नीषोमीयः सवनीयो ऽनुबन्ध्यश्चेति ।
ते सर्वे कथंभावेर्द्धन्मानपेक्षन्ते । तथौपवसथ्ये ऽहनि अ-
ग्नीषोमीयप्रणयनोत्तरकालमुपाकरणादयः पशुधर्माः
पठ्यन्ते तेषु चतुर्णां संदेहः । किं वयाद्यामपि पशूनाः

सर्वेनात्मनोऽपि यथा सवनीयार्थेन यथा सवनीयार्थेन
 योमीयार्थेन यथा केवलान्गीषोमीयार्थेनैवेति । किं प्रा-
 मम् । तत्र स्थानाच्च पूर्वस्थेयवमादिसूचसंगत्यर्थमसूत्रं
 तावत्पूर्वपक्षं करोति सर्वार्था इति । यदि त्वयमेव पक्षः
 सूत्रेण परिगृह्यते तत उत्तरसूत्राण्यसंगतान्येव भवेयुः ।
 यदा पूर्वसूत्रेणैव सर्वार्थत्वं प्रतिज्ञायते तदा किमनेन
 स्थानाच्च पूर्वस्थेति । प्रकरणाविभागादेव हि पूर्वस्यापि
 सिद्धिः । श्रवस्त्वेकेषामित्यपि प्रकरणाभावकचनेनाप्रति-
 ज्ञातकेवलमवनीयार्थता व्यावर्त्यमाना कथं संबध्येत ।
 एवं तदनुसारित्वादुत्तरसूत्राणामप्यसंगतिः । अथ वा
 सौत्रेणैव पूर्वपक्षे केवलमवनीयार्थत्वमसूत्रितं द्वितीयं प-
 क्षं कृत्वा श्रवस्त्वेकेषामित्यादि संबन्धनीयम् । तच्च भा-
 ष्यकारेण नाश्रितं सर्वाद्याः पक्षः सुखमसूत्रः क्रियते
 सौत्रपक्षान्तराले तु तत्संगत्यर्थमसूत्रपक्षाश्रयणं सूत्रका-
 रस्य शून्यहृदयतामापादयति । तस्मादाद्य एव सक्तकः
 पक्षः । तस्योपपत्तिः पशुधर्मा हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे
 केन विदपि पशुविशेषेणासंयुक्ताः श्रूयन्ते । कथम् ।

एतद्देशे क्षुमुष्ठानं वाक्छाह्वस्य यद्यपि ।

तथा ऽप्युत्पत्तिदेशे ऽस्य प्रक्रिया क्रयसन्निधौ ॥

दोक्षासु हि सोमक्रयसमीपे चमनीषोमीयः समा-
 ज्ञायते । तस्य च यद्यपि वचनसामर्थ्यात्पशुधर्मस-
 मीपे क्षुमुष्ठानं भविष्यति तथा ऽपि प्रकरणेन नैव व्या-
 प्तं सर्वप्रकरणानामुत्पत्तिदेशानतिरेकात् । सवनीयार्था-
 नपि सुखाकालसुत्पत्तिवाक्यसौपवसस्ये तु सुखार्थेव
 कृतिः । न च तस्मात् प्रकरणं भवति । पशुधर्म्यासु दू-
 रस्थेन सोमागते क्रियमाणायास्तु तस्मात्प्राप्त्यप्यप्रकरणं

स्थानाच्च पूर्वस्य ॥ १६ ॥

कथं पुनरिदं श्रुतिलिङ्गाधिकरणविपरीतमभि-
धीयते । न हि तत्रैवमिष्टं प्रकरणाद्विदेवनादयो रा-
जमूयायार्थः स्थानाच्चाभिषेचनीयार्था इति । तथा श्रुत्ये-
न्द्री महर्षपठयार्था लिङ्गेनेन्द्रार्थेति । युक्तं तत्र प्रकरणा-
ज्ज्ञानेन वक्ष्यता प्रमाणेन निराकाङ्क्षीकृते जवन्यप्र-
माणासुत्थानात्समुच्चयानाश्रयणम् । न हि यत् पुनः
कल्पनस्य किञ्चिदप्यस्य न किञ्चित्तिच्छ्रुतिं नापि श्रु-
तिश्चासिन्मन्त्राद्रीनामुपायान्तरेणमपि स्मृतिसिद्धिः । इ-
ह पुनः सत्यपि सवनीयसंख्याहर्माणां नैराकाङ्क्षा
स्मृतिप्रसिद्धा यश्चुचमर्षिना सिद्धभावात्प्रत्यक्षरमवश्यं
प्राप्तनीयमवश्यं विद्यमानम् । न सैतस्य तत्राद्यर्थः

गुणमासप्रकृतित्वं भवेत् । यो हि प्रकृतिभूतः पशूनां स
दर्शपूर्णमासविकारो भवति इतरे तु प्राणिद्रव्यकत्वसा-
मान्यात्तद्विकारास्तत्र किं सवनीयार्थात्ततः साहचर्या-
रप्रभवेनातिदेशेनाग्नीषोमीयो गृह्णात्यथोपदेशगन्धेन
केन चिदित्युपदेशान्तर्गतत्वात्क्रमेण विनियोगो युक्तः
षड्विधोपदेशप्रत्यस्तमये ह्यतिदेशः कल्प्यते । तस्माद्यथै-
वान्यत्रोपदेशातिदेशाभ्यां प्रकृतिविकृत्यर्थत्वं यागगतस्य
व्यापारस्य तथैवेह स्थानप्रकरणाभ्यामुभयार्थत्वमनू-
बन्ध्यायास्तु सर्वोपदेशाभावादतिदेशेनैव प्राप्तिर्भविष्यति ।
तस्मादनुपालम्भः सूत्रस्य ।

श्वस्त्वेषां तत्र प्राक् श्रुति-
गुणार्था ॥ २० ॥

यदुक्तं स्थानादग्नीषोमीयार्था इत्येतद् गृह्णोमः ।
यत्तु प्रकरणात्सवनीयार्था इत्येतन्न स्पष्टमहं कुतः ।

गुणार्थोपवसथ्ये ऽहि सवनीयपुनःश्रुतिः ।

उत्पत्तिः प्रक्रिया चैषामाश्विनग्रहणोत्तरा ॥

आश्विनं ग्रहं गृहीत्वा त्रिवृता यूपं परिवर्त्तमानेयं
सवनीयं पशुमुपाकरोतीति हि सवनीयानामुत्पत्तिः ।
श्व इति चौपवसथ्ये ऽहिनि स्थितः सुत्यां ब्रवीति कः पु-
नर्गुण इति स्ववाक्ये संयोगाभावात्पृच्छति । तद्वर्णयति ।
सर्वान्सवनीयाननुक्रम्य निन्दा श्रूयते । यथा वै मत्स्य
इति । यथा वै किल मत्स्यो जले विचरन् अ-
नवधारितमतिः प्रेक्षकजनमवधूनुते किमिति गतः
किमसुत इति एवमेवेति पशवः का क्रियन्तामित्ये-

वमप्रज्ञायमानाः कर्तृजनमवधुन्वते तेन पशुकी-
र्त्तनं तावदेवमर्थं न विधानार्थमिति गम्यते । सा
ऽपि निन्दा परतः प्रश्नशेषत्वेन नीता । तदेभिः पशुभिः
सवनौयसमाख्यातैः कथं सवनानि पशुमन्ति कर्त्तव्या-
नीति सो ऽपि प्रतिप्रश्नरूपविध्यन्तरशेषत्वं प्रतिपद्यते
वपया प्रातःसवने चरन्तीति । तस्मादेतद्गुणार्थेयं पुनः
श्रुतिर्न च सा प्रकरणबुद्धिं करोतीति । किं पुनस्तच्छ्रुत्या-
ज्ञानमिति आश्विनग्रहणानन्तर्यगुणार्थत्वात्तदपि नोत्प-
त्तिसमर्थमिति मन्यते । भाष्यकारेण केवलम्याग्नेयस्य
श्रुत्याज्ञानं दर्शितं नेतरेषां तत्र केचिदाहुः । प्रदर्श-
नार्थत्वादस्याग्नेयग्रहणमविवक्षितत्वात्सर्वार्थमिति मन्य-
मानेनेति । वाक्यान्तरागयेवंहपाणि द्रष्टव्यानीत्यपरे । स-
र्वथा तु केवलान्नेयप्रदर्शनमेवोपयुज्यते । यद्यपि ह्येन्द्रा-
ग्नादीनामौपवसथ्यएवोत्पत्तिस्तथा ऽपि तेषामनित्यो-
त्तरसंस्थार्थत्वाद्नैव शक्तिर्नित्यवदाम्नातान्पशुधर्मान् य-
हीतुमित्यग्नीषोमीयस्थानमेव बलीयः स्यात् । यस्तु नि-
त्यत्वेन ग्रहणसमर्थस्तस्य प्रकरणाभाव उक्त एव । त-
स्मान्न सवनौयार्था इति ।

तेनोत्कृष्टस्य कालविधिरिति

चेत् ॥२१॥

इदानीं कतरत्सवनौयानामुत्पत्तिवाक्यमित्येत-
त्परिज्ञानाधीना ऽधिकरणसिद्धिः । तत्र पूर्वपक्षवादी
आहेति चेत्सवनौयप्रकरणाभावं मन्यसे तदयुक्तम् । कुतः

सवनौयान्पुरोत्पाद्य वपामुत्कृष्ट्य वाक्यतः ।

तथाप्यनियमे प्राप्ते तद्विशेषो विधीयते ॥

वपसा प्रातःसवने प्रचरन्तीति अनेवेव वपनेषोक्तं
 प्रधाने प्रधानदेशत्वादङ्गानामुपाकरण्यादिव्यप्युत्कृष्टेषु
 कालानियमे प्राप्ते सत्याश्विनग्रहणानन्तर्यं विधीयते ।
 तेन तदेव गुणार्थं श्रवणमितरथा हि वाक्यं भिद्येत । प-
 रिव्याणोपाकरणयोः कालविधानाद्व्यदेवतायुक्तस्य च
 यागस्य विधेः । ननु चातिदेशप्राप्तमेव परिव्याणं त-
 स्मिन्नेव काले यागे विधीयमाने ऽनूद्येत । सत्यमतिदे-
 शेन प्राप्तं न तु तदिदानीं क्रियते यूपसाधारण्येन तत्का-
 लास्त्वित्येवमनीषोमौयकालकृतादेवोपकारसिद्धेः । एवं
 तर्हि साधारण्यादेव प्राप्तं विद्यमानमनूद्येत न शक्यं त-
 दनुवदितुमप्रत्यभिज्ञानात् । तन्नामान्यतः प्राप्तमनूद्यते
 यत्तादृध्येण प्राप्तं प्रत्यभिज्ञायते । न च पूर्वद्युः कृतस्या-
 श्विनग्रहणोत्तरकालं वर्त्तमानत्वेनानुवादो भवति ।
 नहि तदा ऽसौ परिव्ययति । न च पूर्वकृतस्य पर्यग्निकृ-
 तादिशब्दवदौदृशेन शब्देनानुवादः पूर्वोत्तरकालक-
 र्मावधिद्वयपरिच्छिन्नत्वात् । एवं तर्ह्यस्मादास्यात्प्राप्त-
 मनूद्यतां स आश्विनं ग्रहं गृहीत्वोपनिष्कृत्य यूपं परि-
 व्ययतीति । तदपि नास्ति प्रत्यभिज्ञानाभावादेव । य-
 देतदप्राकृतं सवनीयपरिव्याणमेतस्य शुद्धस्य श्रवणाद-
 शनायाश्च प्राकृतपरिव्याणनिवन्धनत्वाद्येन केन चिहा-
 सःप्रभृतिना करणे सति त्रिदृष्ट्वानुवादो न प्राप्नोति
 तत्रानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदः । तदा चैवं भाष्ययमर्थः । इ-
 तरथा हि परिव्याणस्य किं चिद्विधीयत यत्संबन्धित्वेनो-
 प्राप्तं विदुदृष्ट्यं कालो विधीयतोपाकरणस्य चित्वाकार-
 णकालो द्रव्यदेवतविशिष्टं च कार्यं विधीयेतेत्यर्थः । तस्मा-
 दस्य गुणार्थत्वादिति पूर्वद्युः सवनीयतां प्रचरन्तीति ।

नैकदेशत्वात् ॥२२॥

यदा हि पूर्वद्युः साक्षात् सवनौयानामाकाशं
तदा तत्रैव सर्वानुष्ठाने प्राप्ते वचनाद्वपाप्रचारादिसा-
त्वमुत्कृष्येत नोपाकरणादीनि तदादि वा ऽभिसंबन्धा-
दिति । ये वपाहीमोत्तरकालाः पदार्थास्तत्स्थानिपातिनो
वा तन्मात्रस्योत्कर्षो भवेन्न प्राग्भाविनामुपाकरणादीनां
यानि चाज्ञातकालान्यङ्गानि तेषां प्रधानकालत्वं वक्ष्य-
ते । पञ्चङ्गानि त्ववधारितपूर्वेद्युःकालत्वान्न प्रधान-
कालं गच्छति । तस्माद्वपाप्रचारेणानुत्कृष्टस्थानेनैव वा-
क्येनोत्कर्षः कर्त्तव्यस्ततश्च गुणवाक्ये सति अनेकार्थवि-
धानाद्वाक्यं भिद्येत । उत्पत्तिवाक्ये न दोषः तस्मादेत-
द्रूपच्यर्थमिति । न त्विह भाष्यकारेण विधेयानेकार्थत्वं
दर्शितम् । एवमेव तु गुणार्थएतच्चिन्वाकाशं भिद्येतत्य-
भिहितम् । शक्यस्त्विह पूर्वद्युः प्राप्तोपाकरणोत्कर्षमात्रवि-
धानाद्वाक्यभेदः परिहर्तुम् । तत्र के चिदेवं समर्थयन्ते
यथा किलाम्नेय्या ऽऽग्नीध्रमिति ज्योतिष्टोमसंबन्धे तद्वि-
शेषे च विधीयमाने ऽनेकार्थत्वमुक्तमेवमिह वपाप्रचारे-
णानुत्कृष्टस्योपाकरणास्थोत्कर्षश्च कर्त्तव्यः तद्विशेषश्चेत्यने-
कार्थत्वमिति । न त्विदमाग्नेयीवाक्यसदृशम् । तच्च हि
संबन्धविशेषपरे विधौ सामान्यसंबन्धप्राप्तिमन्यतो ऽपे-
क्षमाणे कासु चिदाग्नेयीषु तत्सद्भावादितरविषयसामा-
न्यसंबन्धं प्रत्यन्यथाऽनुपपत्तिः क्षीयते । अतस्तु वेदेना-
नभ्युपेतं तद्विधिं कल्पयतो वाक्यभेदो भवति न त्विह
तादृक् प्रतिपक्षी उस्ति । यतः सामान्योत्कर्षप्राप्तिं
इहानिर्दिष्टवद्व्याप्यप्राप्तिरूपः कल्प्येत । तत्रापि चक-

दर्थापत्तिबाधिनी प्रतिपक्षभूता सामान्यप्राप्तिर्नाभवि-
 ष्यन्नाग्नेयीमात्रप्रमाणं निराकरिष्यत । प्राप्ते ऽपि कर्म-
 ण्येकपदोपात्तानेकार्थविधिः शोणाद्युदाहरणैस्तत्र तत्र
 प्रतिपादितः । तेन यद्यपि आश्विनं गृहं गृहीत्वेत्यनेन ह-
 यमपि प्रातःसवनमाश्विनगृहोत्तरकालत्वं च विधीयेत
 तथा ऽपि विधायकस्यैकपदानुसारात्तस्य तस्योपदिश्यते-
 त्येतदापत्तिर्नास्ति किमुताचैकविधाने ऽर्थादेवेतरसिद्धेः ।
 अत एव भाष्यकारेणानेकविधिदूषणे ऽभिहितं न चानेको
 ऽर्थः परस्परसंबन्धे सति शक्यो विधातुमिति । जानाति
 ह्यसौ यथा संबद्धानामर्थानामेकस्मिन्विहिते ऽन्ये विनैवा-
 यासेन प्राप्नुवन्ति । तेन यद्येकस्मिन्विहिते ऽर्थादर्थसङ्ग-
 स्रमपरमापद्यते न कश्चिद्विरोधो विधेरायासो वा दृ-
 श्यते इत्याश्रीयते । तस्य त्वन्यथा ऽप्युपपद्यमानत्वमेवैको
 निराकरणोपायः । न चेहास्ति स पक्षो यत्रैष विधिः
 सुत्याप्रातःसवनसंबन्धावकृत्वा आश्विनगृहणानन्तर्यं
 विदध्यात्तस्माददोषः । नचैव त्वेष दोषः यस्यानेकद्वय-
 देवताविशिष्टकर्मविधानम् । अपि च ज्योतिष्टोमसुत्या-
 प्रातःसवनविशेषकालसंयोगो ऽपरः कल्पनीयः । सर्वेषु
 चोत्कर्षापकर्षेषु सामान्यविशेषरूपो ऽनेकविधिदोषो-
 स्तीति प्राप्तकर्मगुणविध्यसंभवात्कर्मान्तरविधित्वप्रस-
 ङ्गः । तद्यथा माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रत्यभिषिच्यत इत्यत्रा-
 भिषेचनीयस्य माध्यन्दिनसवनमाहेन्द्रस्तोत्रकालविधेर-
 नेकार्थत्वमेवं तिष्ठन्तं पशुं प्रति प्रयजन्तीत्यादिष्वपि यो-
 जननीयम् । अपि चैकस्मिन्पदार्थे ऽनुष्ठीयमाने विधी-
 यमाने चार्थान्तरं द्वेधा ऽपद्यते । किं चित्प्रयत्नान्तर-
 साध्यं किं चित्तदनुनिष्याद्यम् । यथा भक्षविधौ गृहणा-

दयः तृप्तिश्च । तत्र यत्प्रयत्नान्तरसाध्यं न च तस्मिन्-
कृते विहितकरणं शक्यमित्यवधार्यते तत्कार्योपत्तित्वं
विधिशक्नोन्तरं कल्प्यते । या च यावती च यावतीया
सा ऽवगतिर्भवति । यत्त्वनिष्पादि बह्वपि पुरुषस्य शा-
स्त्रस्य च व्यापारान्तरमन्तरेणैव सिध्यति न तेन क-
श्चिदायासो भवति । न चेहाश्विनग्रहगानन्तर्यं विधी-
यमाने ऽनुष्ठेयमाने वा सुत्याप्रातःसवनादिसंबन्धे
भेदेन व्यापरितव्यम् । तेन नात्र कश्चिदुत्कर्षसामान्यं
विधत्ते । श्रुतमात्राश्विनग्रहगानन्तर्यभावे विहिते
यदि तदन्तर्गतत्वात्सुत्याप्रातःसवनाऽहर्भागविशेषमुद्ग-
र्त्तनाडिकाक्षणालवनिमेषकालत्वद्रव्यसत्त्वादयः प्रसज्य-
न्ते किं क्रियताम् । अपि च शिंशपामानयेत्यत्रापि
वृक्षत्वद्रव्यत्वसत्ताद्याक्षेपाद्वाक्यभेदः स्यात् । अतः पूर्वदुः
प्राप्तस्योपाकरणस्य कालान्तरमात्रमाश्विनग्रहगानन्तर्यं
विधीयत इत्यदोषः । अन्ये तु द्वयोः परिव्याणोपाकरण-
योक्तृत्वाद्वाक्यभेदं समर्थयन्ते । तदपि तु सुपरिहरं के-
वलपरिव्याणोत्कर्षादेव तदादि वा ऽभिसंबन्धादित्येव-
मुपाकरणोत्कर्षसिद्धेः । तत्रैतत्स्योत्पत्तिप्राप्तो धर्म उ-
त्कृष्यमाणस्तदाद्युत्कर्षं करोति नापूर्वं इति । तदयुक्तं
कृतदेशात् पूर्वेषामित्यत्राप्राकृतानामपि विदेवनादी-
नामपकर्षवर्णनेन तथा ऽपूर्वमित्यस्य विशिष्टविषयत्व-
व्याख्यानात् । अथ वा स आश्विनं ग्रहमित्येतद्वाक्यप्रा-
प्तपरिव्याणान्तरानुवादादवाक्यभेद इति । अथोच्येता-
विशेषितसाधनकत्वात्तत्र चिद्वृत्तानुवादो न संभवतीति
तदयुक्तम् । एवं हि सिद्धान्तवाद्यापि पूर्वपक्षवादिना
भोदितः स्वयं परिहारं वक्ष्यति सो ऽस्यापि भविष्य-

तीति । ननु च तस्यापूर्वकर्मविधानादनेकार्थविधिरूप-
 पद्यते नास्येति नैष विशेषो यत्र ह्येकक्रियाविशेषणम-
 नेकमुपादौयते तत्र तद्वारेण तद्विधिः सुलभ इति विशि-
 ष्टविधानन्यायो यत्र पुनः स्वविशेषणाविशिष्टा क्रिया वि-
 धीयते वाक्यान्तरप्राप्तस्य क्रियान्तरस्य विशेषणं तत्रा-
 वश्यावर्त्तनीयो विधिप्रत्ययो देवतादिविशिष्टो हि यागो
 विधीयमानः स्वविशेषणमेवाक्षेप्तुं समर्थो नाविधीयमान-
 परिव्याणविशेषणम् । तेनापूर्वकर्मविधिष्वेतद्विवेक्तव्य-
 म् । कतरत्तद्विशेषणं कतरदन्यविशेषणमिति । तस्माद-
 यमुभयपक्षभात्कान्तैकस्य चोदयितव्यः । तत्रावश्यं सिद्धान्त-
 वादिनोभयोः परिव्याणयोः साधारणौ रशनेति परिहृ-
 रो वक्तव्यः । वक्ष्यति हि रशनाच्च लिङ्गदर्शनादिति । यद्य-
 देतस्य यूपस्य परिव्याणं तस्य तस्यैषा वाक्येन विज्ञायते ।
 तथा प्राप्तानुवादान् वाक्यभेदः । अथ वा यत्त्रिष्टता यूपं
 परिवीयोपाकरोतीति पूर्वदुः प्राप्तमुपाकरणस्य परिव्या-
 णानन्तर्यमनूद्याश्विनग्रहणानन्तर्यं विधीयते । वरं च
 वाक्यभेदाद्यवहितकल्पनाश्रयणम् । तस्मादेवं वर्यते
 अवश्यं तावत्सवनौयानामेकेनोत्पत्तिरेकेन च गुणो वि-
 धातव्यः । तत्र पूर्वदुस्तनस्य तावन्तं कश्चिदुत्पत्तिवाक्य-
 त्वे हेतुरस्ति । नन्वितरस्यापि नास्ति यद्यप्येवं तथा ऽपि
 विकल्पसमुच्चयासंभवात्केन चिद्विशेषेणान्यतरस्मिन्नाश्र-
 यितव्ये विशेषो ऽभिधीयते । पुरस्तादेतदेव स्थितं यथो-
 पादेयो गुणस्तिरोहितकर्मानुवादेन शक्यो विधातुं
 नानुपादेयः स हि कुण्डपायिनामयने होमस्येव बला-
 त्कर्मान्तरत्वमापादयति । तदिह वपाप्रचार उपादेयः
 सूत्याकालस्यसवनौयानुवादेन शक्यो विधातुं किं पुनः

प्रातःसवनञ्चुत्या तद्देशसवनौद्यप्रत्यभिज्ञाने सति श्व-
सने पुनरस्नाने निज्ञातप्रयोजनत्वादाश्विनग्रहणो न स-
हाङ्गाङ्गिसंबन्धाभावात्कालार्थं संयोगे तस्मानुपादेय-
त्वात्कर्माद्देशेन विध्यनुपपत्तेरवश्यं कालोद्देशेन कर्म
विधेयम् । अथाप्याश्विनं प्रत्यङ्गत्वेन विधिस्तथा ऽप्यङ्कि-
नो ऽनुपादेयत्वादेषैव वचनव्यक्तिरतश्च गुणविध्यनुपप-
त्तेरवश्यं प्रकरणान्तरन्यायेनोत्पत्तिविधेरन्येनान्तरेणा-
प्रतिबन्धादुत्पत्तावधार्यमाणायां कर्मान्तरं स्यात् ।
तेनास्य तावत्कालापेक्षयोत्पादकत्वं सिद्धम् । अतश्चे-
तरस्य परिशेषसिद्धं गुणविधित्वं न हि तस्य किं चिद्दे-
दकारणम् । अत एव वपाप्रचारेणोत्कर्षो ऽस्ति नास्तीति
विचारितम् । सति हि वपाप्रचारेणोत्कर्षे पूर्वस्यैव
प्रातःसवने विपरिहृत्तेः कालं प्रत्युपादानं प्रत्यभिज्ञा-
नात्कल्पेत । यद्योक्तं सन्निधौ त्वविभागादिति । काले
च कर्मणि विधीयमाने प्रत्ययस्य सन्निकृष्टे ऽर्थे व्यापारो
भविष्यति वपाप्रचारकालस्य पुनः सवनौद्योत्पत्तिक्रि-
यातः क्रियान्तरविशेषणत्वाद्दुष्प्रतिपादो विशिष्टविधि-
रिति वाक्यभेदः स्यात् । अस्त्यप्येते पुनर्यथैकवाक्यत्वं
भवति तथोक्तम् । एवं च परिव्याणस्यापि प्रकरणल-
भ्यो ऽङ्गभाव इहानुवदिष्यते अन्यथा पुनर्विप्रकृष्टतरे-
ण क्रमेण प्राप्तिमपेक्ष्यानूद्येत तस्मादयमेवोत्पत्तिवि-
धिः । कथं पुनरस्मिन्पक्षे भाष्यकारस्य वाक्यभेदो-
पन्यासः । उच्यते ।

कर्मणो भेद एवायं वाक्यभेदो ऽभिधीयते ।

संबन्धे त्वेकवाक्यत्वमर्थान्यत्वे ऽपि गम्यते ॥

वाक्यं भिद्येत न तेनैकवाक्यतामियात् यथा कर्तृ-

गुणे तु साक्षात्सम्बन्धाभावेऽपि साहित्यमात्रतत्त्वपि
लक्षणतो वाक्यभेदे परस्परसंबन्धाभिप्रायस्तत्त्वः । सा-
क्षात् त्वेकवाक्यमित्यत्र च संबन्धमात्राभिप्रायं तथेष्टोक्त-
त्यर्थत्वे सति तदेकवाक्यता यदि न गुणार्थं इत्युच्यते ।

अर्थेनेति चेत् ॥ २३ ॥

न श्रुतिविप्रतिषेधात् ॥ २४ ॥

स्थानात्तु पूर्वस्य संस्कारस्य त-
दर्थत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वं सवनौयप्रकरणं निराकृत्य पूर्वोक्तेनैव हेतुना
सिद्धान्तं निगमयति । यद्वा ऽवान्तरप्रकरणेनाबाध्यमानं
स्थानबाधेनैव महाप्रकरणं सर्वार्थत्वप्रतिपादनया ऽव-
स्थितं तन्निवृत्त्यर्थस्तुशब्दः । यद्यपि प्रकरणं स्थानादल-
वत्तथा ऽप्युपांशुयाजानुमन्त्रणन्यायेन लिङ्गानुगृहीत-
क्रम एवात्र बलीयान्विज्ञायते । योग्यतया हि पशुधर्माः
पशुयागमपेक्षन्ते न सोमयागं न चानपेक्षिताः प्रकरणेन
गृहीतुं शक्यन्ते तदङ्गावतरणेन चात्र विप्रकृततरः श्रुत्यो-
र्ग्रो न च प्रही प्रतिपाद्यात्संबन्धादिना ऽनर्थक्यतदङ्गत्वाय
ऽस्तीत्युक्तम् । ननु चाविहितधर्मान्तरः साक्षाद् एवा-
न्नीषोमीयः प्रदेशान्तरादिहानौयमानः संनिहितान् ध-
र्मान् प्रकरणेनैव गृह्णातीति न वक्तव्यं स्थानाच्चेति । नैष
दोषो यत्र हि प्राकृतैरङ्गैः पूर्वमाख्यायां विवृतौ तत्त्वार्थे
ऽप्यपूर्वाणि कानि नित्यविद्यमाने तत्र विवृतौ प्रक-

रयश्चकं भवति । सन्न प्रदेशान्तरस्यस्योऽस्मी-
षोमीयः प्रकृतैस्तान्निष्पृतिहन्दैः कृत्वापकारैश्च नि-
राकाङ्क्षीकृतः ततः इहानीतः सन्ननन्दप्रयोजनाच्च
धर्मासाकाङ्क्षान्पश्यन्नुमितकथंभावः संबध्यते स्थानस्य
चैतदेव लक्षणं यदुत धर्माणां साकाङ्क्षत्वेन प्रधानस्यो-
त्पाद्य कथंभावं संबन्धस्तस्मात्सूक्तं स्थानात्त्विति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २६ ॥

सर्वेषां इयोर्वा समानविधानत्वे सवनौये पशुपु-
रोडाशदर्शनं नोपपद्यते । पुरोडाशयागस्य हि देवतासं-
स्कारार्थत्वं वक्ष्यति स च लिङ्गादग्नीषोमावेव संस्कर्तुं
शक्नोति नाग्निं न च समानविधानतवेनोहः सिद्धान्त-
वत्संभवति तस्मात्पुरोडाशदर्शनादातिदेशिकाः सवनौ-
यस्य धर्मा इति ।

अचोदना वा गुणार्थेन ॥ २७ ॥

सत्यं देवतासंस्कारार्थः सन्न प्राप्नोति न त्वयं केवल-
स्तदर्थः किं तर्हि सुषिरो वा एतर्हि पशुरित्युपक्रमस्य
च्छिद्रापिधानार्थोऽध्यतश्च विनाऽपि देवतां सवनौयस्य
च्छिद्रं पिधानं पुरोडाशः करिष्यते । तेन समानविधा-
नतवेऽध्यदोष इत्युक्ते सूत्रेणोत्तरमाह न च्छिद्रापिधा-
नार्थेनास्य अचोदना विधिवन्निगदानां हेतुवन्निगदानां
चैवजातीयानामर्थवादत्वोक्तत्वान्न हि च्छिद्रापिधानं
क्रतुनाऽपेक्षितं नापि पुरोडाशयागे कृते दृश्यते । तस्मा-
न्मैतत्प्रयोजनमिति यथोक्तमेव लिङ्गदर्शनं सिद्धम् ।

दोहयोः कालभेदादसंयुक्तं शृतं
स्यात् ॥ २८ ॥

एवं क्रमस्याविरोधं दर्शयित्वेदानीं विरोधं दर्शय-
ति । शाखाहरणादीनामौपवसथ्ये देशसामान्यादवा-
न्तरप्रकरणाद्वा दध्यर्थत्वं प्राप्नोति ।

प्रकरणाविभागाद्वा तत्संयुक्त-
स्य कालशास्त्रम् ॥ २९ ॥

प्रधानं धर्मदेशे क्रियमाणं क्रमं प्रतिपद्यते । प-
ठ्यमानं च अवान्तरप्रकरणं दधियागस्त्वमावास्यायां
पठ्यते क्रियते च । तस्मात्तुल्यं पयसा । दधित्वमिद्वयार्था-
स्तु केचित्तस्य धर्माः पूर्वद्वयः क्रियन्ते । न च ते शाखा-
हरणादीनां ग्राहका गुणानां च परार्थत्वादसंबन्ध इति
स्थितत्वात् । तस्मादुभयसंयुक्तस्य शाखाहरणादेर्वचना-
त्पूर्वद्वयः करणं न दध्यर्थत्वादित्यदोषः ।

तद्वत्सवनान्तरे ग्रहाम्नानम् ॥ ३० ॥

ग्रहधर्माणां प्रातःसवनस्य च समानदेशे समा-
म्नानमनुष्ठानं चेत्यनेनातुल्याशङ्कायां तुल्यत्वमापाद्यते ।
प्रकरणं तावत्सवनत्रयोपेतस्य ज्येतिष्टोमस्य समानम् ।
न च प्रातःसवनस्य निष्फलस्यावान्तरप्रकरणं न च प्र-
करणविरोधि स्थानं विनियोजकं भवति । तस्मात्सवना-
न्तरग्रहाणामपि धर्माः स्युरिति । एतेनाग्नेयाम्नीषोमी-
यादिपुरोडाशधर्मसाधारणमुक्तम् ।

रशना च लिङ्गदर्शनात् ॥ ३१ ॥

अग्नीषोमीये यूपपरिव्याणमास्नाय पुनः सवनौये
स अश्विनं गृहं गृहीत्वेत्यास्नातं तच्च निर्गुणपुनःश्र-
वणात्कस्मान्तरमुभयोश्च केन चिद् द्रव्येण भवितव्यम् ।
यच्च परिव्याणद्रव्यं सा रशना लोके वेदे च प्रसिद्धा । ते-
नोभयत्र तादर्थ्यादेव रशना प्राप्ता । सा च किमयी किं-
धर्मा चेत्यपेक्षिते ऽग्नीषोमीयस्य स्थानानुमिते प्रकरणे
विद्वद्भूमयो प्रपिष्टानां कर्तव्येत्यास्नानाद्विशेषः प्रतीयते
न सवनौयपरिव्याणस्य । तस्मादितरपशुधर्मवदेव
रशनेतिकर्त्तव्यता ऽग्नीषोमीयार्थैवेति । तथा प्राप्ते
लिङ्गदर्शनात्साधारणीत्याह । न हि सवनौयात्प-
त्तिवाक्ये विद्वत्त्वानुवादो रशनाधर्मसाधारण्याद्विनो-
पपद्यते । का प्राप्तिरिति चेत्तमाह वाक्यमयोगाद्रशना-
मात्रस्य स्थानादग्नीषोमीयस्य वाक्यं च तस्माद्वलवत्तर-
मिति । ननु न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वादित्युत्तरं वक्ष्यति
तेनाग्नीषोमीयापूर्वयुक्तत्वाद्यवस्था स्यादिति । नैतदेवं
न ह्येषा साक्षात्पशुसंबन्धिनी किं तर्हि यूपान्द्र्यं व-
तत्संस्कारादिति वक्ष्यति तेनेदृशमेकवाक्यत्वमेतत् ।
यूपपरिव्याणसाधारणसाधनस्यैते धर्मा इति यथा चा-
ग्नीषोमीयस्यमेतद् यूपपरिव्याणमेवं च यूपैकत्वात्सवनौ-
यस्यं यूपपरिव्याणम् । इयमपि चापूर्वसाधनमिह प्रती-
यते न तु दर्शपूर्णमासबर्हिरिव पिण्डपिष्टयज्ञे भवि-
ष्यति । तस्माद्विद्वद्भूमवैषम्यात्साधारणा रशनाधर्माः ।

आराच्छिष्टमसंयुक्तमितरैरस-
न्निधानात् ॥ ३२ ॥

प्रसङ्गाद्वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधौ विचार्येते ।
तत्र स्थानं बाधित्वा प्राकरणिकगृहार्था गृहधर्मा
इति प्रतीतेरनारब्धाधीतार्थत्वमशक्यं प्रत्येतुं तेनासं-
युक्तमित्याह ।

संयुक्तं वा तदर्थत्वाच्चेष्टस्य त-
न्निमित्तत्वात् ॥ ३३ ॥

प्रकरणस्याविशेषकत्वात् ज्योतिष्टोमापूर्वसाधन-
स्यैवेते इत्येवं सुरागृहादिभ्यो निवर्त्तमानाः प्रकरणे
व्यवतिष्ठन्ते । येषां त्वप्रकरणाधीतानामपि तदस्ति ते पू-
र्वेणैव न्यायेन वाक्यसंयोगाद्धर्मवन्तो भवितुमर्हन्ति अश्व-
दाभ्यादीनामपि धर्मवत्ता ।

निर्देशाद्वावतिष्ठेत ॥ ३४ ॥

मैत्रावरुणादिष्वपणादीनां प्राकरणिकसर्वार्थत्वा
बाधेन वाक्याद्यवस्था । अत्र तु प्राकरणिकव्यवस्थावा-
धेन वाक्यात्सर्वार्थत्वमित्यदृष्टान्तः ।

अग्न्यङ्गमप्रकरणे तद्वत् ॥ ३५ ॥

नैमित्तकमतुल्यत्वादसमानवि-
धानं स्यात् ॥ ३६ ॥

अधिकरणादयेन कार्यप्रयुक्तत्वाद्धर्माणां साधारण्य-
सुक्तं फलव्रमसो ऽपि चेष्ट्यविकारत्वात्सोमकार्ये वर्त्त-
ते । तस्मात्तस्यापि सोमधर्मेविधिः साधारण्यो यथा

ब्रीह्यग्नौक्षतीत्येवमादिर्यवानामिति प्राप्ते ऽभिधीयते ।
युक्तं यद्वीहिधर्मा यवेषु क्रियन्ते हयोरपि वैकल्पिकत्वेना-
नित्ययोस्तुल्यद्वयत्वात् । सोमधर्माः पुनः नित्यवज्ज्यो-
तिष्ठोमापूर्वेण गृहीतास्ते नित्यमेव द्वारमाश्रयितुमर्हन्ति ।
सोमश्च नित्यो न फलचमसः ब्राह्मणपक्षे विधानाभा-
वात् । यदि सर्वसोमोपमर्देन फलचमसो भवेत्ततो रा-
जन्यवैश्वपक्षयोरभावात्सोमां ऽप्यनित्य इति तुल्यता
स्थात्स तु यजमानचमसमात्राग्निराकृतो ऽपि गृहच-
मसान्तरेषु संभवान्नित्यः । तेन धर्मास्तं न व्यभिचरन्ति
तत्प्रयुक्ताः फलचमसस्येदानीं कथं भविष्यन्तीति कार्या-
पत्त्येति ब्रूमः । आह किं कार्यापत्तिरुपदेशातिदेशाभ्या-
मन्या एतयोरिवान्तर्गता वा । अतिरिक्तेति के चिन्मन्य-
न्ते । न तु तथा सति प्रमाणत्वाध्ववसानमतो ऽतिदेशा-
न्तर्गतिरेव वक्तव्या । कथं पुनः प्रकृतावेवातिदेशः
कलयतइति चेत्यतः नावकल्पते यत्र कर्मधर्मातिदेशो
भवति । न ह्येकस्य कर्मणः स्वत एव प्रकृतिविकारभाव
उपपद्यते । द्रव्यधर्मातिदेशस्त्ययं समाने ऽपि च क-
र्मणि द्रव्यभेदः प्रत्यक्षः । यथा च कर्म साक्षाद्
कर्मन्तराहर्मान्गृह्णाति तथा द्रव्यमपि तस्मात्फल-
चमसेनेज्यां भावयत्कथमनन्तरविपरिष्टत्तेर्द्रव्यसाक्षा-
त्सोमवदित्यवगतेरतिदेशसिद्धिः । किं भवति प्रयो-
जनं यदोभयोरपि पक्षयोः सोमधर्माः क्रियन्ते सत्य-
प्युभयत्र करणे यथैवान्यत्रौपदेशिकातिदेशिकयोः गुण-
कामप्रवृत्त्यप्रवृत्तौ प्रयोजनं भवतः तथेहापि द्रष्टव्यम् ।
निवृत्तिवद्द्रव्यभेदादित्यपि हि शक्यं वक्तुं ये हि सोमस्या-
भिषवमानादिष्वाश्रिताः फलसाधनत्वेनावगताः ते कथं

फलचमसस्थाः साधयिष्यन्ति । क्रतुसाधनत्वेन फल-
चमसः प्रवर्त्तमानो यएव तदङ्गपातिनः क्रत्वर्थेन क्रि-
यन्ते तानेव शक्नोति ग्रहीतुं न फलार्थानतः सिद्धा
तन्निष्ठस्तिरनेनैवोहो ऽपि कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति । समाने
ऽपि हि कर्मप्रकरणे द्रव्यसामान्यविध्यभावात्कार्योप-
त्तिपुरःसरं प्राप्नुवतः सोमपदस्याशक्तेर्विक्रिया विज्ञायते ।

प्रतिनिधिश्च तद्वत् ॥ ३७ ॥

प्रतिनिधावययमेव न्यायः प्राप्नोति ।

न तद्वत्प्रयोजनैकत्वात् ॥ ३८ ॥

यदि नीवाराः स्वेनैव महिम्ना कर्मसाधनं भवे-
युस्ततः कार्योपपत्त्या धर्मैः संबध्येरन् । न तु तेषां सा-
धनत्वे किं चित्प्रमाणास्ति ये हि तावद्व्रीहिधर्माः क-
तिपथा दृश्यन्ते तदुपादितसया पुरुषः प्रवर्त्तमानो ना-
न्तरौयकत्वान्नीवारत्वमुपादत्ते न कर्म्मोद्गतया । व्रीहि-
धर्माः पुनर्व्रीहिशब्देन प्रत्यक्षेणैव चोदिता इति समा-
नविधानाः । न हि नीवारेभ्यो व्रीहिवृद्धिर्यावर्त्ततद्वति
वक्ष्यति । समान्यं तच्चिकीर्षा हीति तनाह तद्वदेवासौ
प्रवर्त्तते इति ।

अशास्त्रलक्षणात्वाच्च ॥ ३९ ॥

अशास्त्रचोदितश्च प्रतिनिधिरर्थीक्रियते तस्मा-
दपि निष्प्रमाणाकमस्य कार्योपपन्नत्वमिति के चित् । न
तु प्रतिनिधिरशास्त्रलक्षणाः प्रधानसमाप्तिचोदितत्वात् ।
यदि वा शास्त्रलक्षणाः स्यान्मैव क्रियेत न च तदकरणा-

लक्ष्मिहोषः स्यात् । अत एवं वर्णयितव्यं सूत्रमशास्त्र-
लक्षणत्वान्नीवारणस्य कार्यापत्तिर्नास्ति ये तु ब्रौहिध-
र्माः प्रधानचोदनया सकलधर्मासंभवाच्च ब्रौहिचोदनया
विकला आश्रितास्तेऽर्थान्तरत्वाभावात् कार्यापन्नाः ।

नियमार्था गुणश्रुतिः ॥ ४० ॥

यद्यपि शास्त्रलक्षणत्वान्नीवाराणां कार्यापत्तिर्ना-
स्ति पूतीकानां तर्हि शास्त्रलक्षणत्वादनित्यत्वाच्च फ-
लचमसवत्कार्यापत्तिप्रसङ्ग इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

यागसाधनतां कुर्यात्पूतीकानां यदि श्रुतिः ।

ततः स्यात्कार्यवर्तित्वं न त्वेवं सा प्रवर्तते ॥

सोमनाशे हि प्रतिनिध्यपेक्षायां सत्यां पूतीका वि-
धीयन्ते न यागसाधनापेक्षायाम् । अतो ऽयं प्रतिनिधि-
नियम एव भवति यत्सकलसोमधर्मासंभवे विकला-
न्सोमधर्मानुत्पादयेत्तत्पूतीकगतानिति । वक्ष्यति हि
नियमार्थः क्व चिद्विधिः । तन्नित्यं तच्चिकीर्षा हीति
च । अतश्च नैवात्र पूतीकत्वं कर्माङ्गं किं तर्हि सोम-
धर्मापलक्षणार्थं तेन श्रुतिलक्षणास्यापि पूर्वेणाविशिष्ट-
त्वमिति । तेनेहापि तदेव चिन्तायाः प्रयोजनम् । अतश्च
तदाश्रयस्य तद्बुद्धानपायाद्गुणकामैः प्रवर्तितव्यम् । अन्ये
त्वाहुः सकलव्यक्त्याश्रयिणो हि गुणकामा वैकल्यादिह
न प्रवर्तन्ते । नित्यस्य हि कर्मणो ऽवश्यं प्रक्रममात्मक्रा-
न्तस्य च सर्वस्यावश्यसमापनीयत्वात्किंचिद्वर्त्मवैकल्ये
ऽप्यवैगुण्याभ्यनुज्ञा युज्यते यथा तु काम्यानां प्रतिनि-
धिभिः प्रक्रमो नास्ति तथा गुणकामैर्न प्रवर्तितव्यम् ।
यदि तु प्रक्रान्ते कस्मिंश्चिद्गुणकामकल्पे द्रव्यनाशे सति

प्रतिनिधीयते ततस्तस्यावश्यसमापनौयत्वाद्विकारेण प्र-
तिनिधिना वा तुल्यं समापनमित्यूहानूहावेव प्रयोजनम्

**संस्थास्तु समानविधानाः प्रक-
रणाविशेषात् ॥४१॥**

अनेकग्रहचमसयागाभ्यासात्मकशतःसंस्थो ज्यो-
तिष्टोमो ऽवधारितः सर्वसंस्थासु तु ज्योतिष्टोमरूपम-
नुस्यूतम् । यद्यैव देवदत्तस्य स्थानोपवेशनगमनशयना-
द्यावस्थाभेदे ऽपि देवदत्तत्वं नापैति तथा ज्योतिष्टोमा-
त्मनः संस्थान्तरोपजनापाये तत्त्वं नापैति । संस्थानां
च विरोधादन्योन्यं समावेशो नास्ति ज्योतिष्टोमरूपं
तु सर्वत्राविरुद्धमनुवर्त्तते । स च ज्योतिष्टोमः फलाय
चोदितः ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजतेति । तथो-
क्त्यादिसंस्थानामपि पशुकाम उक्त्यां गृह्णीयादित्यादि
फले विधानम् । तमेवंविधं ज्योतिष्टोमं प्रकृत्य दीक्ष-
णीयादयो धर्माः समाम्नातास्ते संदिह्यन्ते किं सर्वसं-
स्थज्योतिष्टोमोद्देशेनाम्नाता उत केवलाग्निष्टोमसंस्थो-
द्देशेनेति । न त्वयमुपन्यासो युक्तः न हि धर्मसंवत्स-
वेलायामुद्दिश्यमानस्य ज्योतिष्टोमस्य का चित्संस्था वि-
शेषणाच्चेन श्रूयते । यद्यपि कथं चिच्छ्रूयेत तथा ऽप्युद्दि-
श्यमानविशेषणत्वात् न चोक्त्यादिग्रहणां-
शेन ज्योतिष्टोमस्य ग्राहकत्वं फलसाधनभावाच्च ततो-
क्त्यादय एवेतिकर्तव्यतावन्तो भवन्ति ज्योतिष्टोमस्त-
त्वाश्रयत्वेनोपसर्जनभावान्न धर्मग्रहणयोग्यो विज्ञा-
यते । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम इति चैतदाक्रमगतस्य

उद्योतिष्टोमस्य धर्मसंबन्धः सर्वसंस्थास्वविशिष्ट इत्यग्नि-
ष्टोमसंस्थमेवेत्युक्तम् अत एव वक्तव्यम् । किं उद्योति-
ष्टोमस्यैवैतद्दर्शनामानसुतोकथ्यादीनामपि संस्थानामि-
ति । तच्च एवं समर्थनीयमेतदेव ग्रन्थेनोक्तमिति । य-
द्यपि संस्थाभिर्द्दर्शना गृह्यन्ते तथा ऽपि तासां स्वयम-
क्रियात्मकत्वात् ज्योतिष्टोम एवाश्रयत्वाद् द्वारम्भवती-
ति किं सर्वसंस्थं प्रकृत्येत्याह । किं द्वारभूतं फलवन्तं च
प्रकृत्येत फलवन्तमेवेत्यर्थः । यदा च केवलज्योतिष्टो-
मार्थत्वं तदा तदसाधारणत्वात्परिशेषाद्वा ऽग्निष्टोमसं-
स्थस्यैव जायतइति तत्संस्थस्य व्यपदेशः । उक्त्यादिषु
हि यद्यपि उद्योतिष्टोमस्यापि ग्राहकत्वमस्ति तथा ऽपि
तन्न व्यव्यते किमुक्त्यादिगृहीता धर्मा एतस्य द्वारत्वाद्भव-
न्त्युतात्मीयफलसाधनत्वादिति अग्निष्टोमसंस्था चास्य
निजमङ्गमतस्तत्संस्थो गृह्यन्तयं गृह्णातीति शक्यते व-
क्तम् । तस्मात्सम्यगुपन्यस्तं धर्मसाधारण्यं चोपदेशाति-
देशाभ्यां पक्षद्वये ऽप्यभ्युपगम्यतएवेति विधानग्रहणम् ।
किं प्राप्तं उद्योतिष्टोमेन सह समानं संस्थानां धर्मविधा-
नम् । कुतः प्रकरणाविशेषात् उद्योतिष्टोमो हि फलव-
त्त्वादुपजातकथंभावस्तदनुवृत्तिसन्निधौ समाम्नातान् ध-
र्मान् गृह्णाति न उद्योतिष्टोमत्वेन तच्चोकथ्यादीनामे-
तेष्वेव धर्मेषु सर्वमविशिष्टमुपदेशाभंभवे चातिदेशो भ-
वति तस्मादुपदेश एव साधारण इति ।

व्यपदेशश्च तुल्यवत् ॥४२॥

आज्यशेषस्य प्रतिपत्तिं विदधत्तुल्यवत्संस्थाक्रतु-
प्रकरणसंबन्धित्वेन कौत्सयति । यद्याग्निष्टोमो जुहोति

यदुक्थ्यस्तेनैव शेषेण परिधिमनक्ति यद्यतिरावः एतदेव
 होमयजुर्यमग्ने पृथु मर्त्यमिति जपन् हविर्हीनं प्रति-
 पद्येतेति अतो विज्ञायते सर्वो ऽङ्गविधिः साधारण
 इति । सामान्यतो दृष्टमिवायुक्तमुक्तं यदि हि वाक्य-
 वशेन किं चित्यकरणास्मात् संस्थाभिः संबध्यते ततः
 किमसंयुक्तसंबन्धेनापि युक्तं भवितुम् । न हि द्वादशाहो-
 नस्येत्यादिषु शेषधर्माणामप्यहो नार्थत्वमाशङ्कितम् ।
 यावद्वचनं क्षयित्वाद्वचनानामित्येवं व्याचष्टे यदि हि
 सामान्यविहितमग्निष्टोमसंस्थस्यैव स्याद्विना ऽपि त-
 दुपादानेन तदङ्गत्वसिद्धेर्नार्त्वाग्निष्टोमं संकीर्त्तयेद्यतस्तु
 संकीर्त्तयति अतो मन्यामहे नूनमविशेषितमग्निष्टो-
 मस्य न लभ्यते । तच्चैवं न लभ्यते यदि संस्थानामपि
 साधारणं प्रकरणम् । केवलज्योतिष्टोमप्रकरणपक्षे तु
 पुनःश्रुतिरनर्थिका स्यात् । तथोक्त्यादीनामपि यदि प्र-
 करणमस्ति ततो ऽन्यतरनिर्द्धारणार्थं यदिशब्दोपबन्धं
 ग्रहणं युक्तमप्रकृतत्वे तु द्वादशाहो नस्येतिवद्विनैव य-
 दिशब्देन संबन्धः स्यात् । न हि ज्योतिष्टोमप्रकरणे
 स्थितस्यैवं वादो युज्यते । यदि ज्योतिष्टोमस्तत एत-
 द्वादि द्वादशाहस्ततो ऽमुकमिति । अनेकसन्निहितापेक्षं
 ह्येतद्वचनं भवत्यतो ऽपि समानं प्रकरणम् । इदमपरं
 लिङ्गम् । आग्नेयमजमग्निष्टोमश्चालभेतैन्द्राग्नमुक्थ्ये हि-
 तीयमैन्द्रं दृष्टिं षोडशिनि तृतीयमिति । समानविधा-
 नत्वे पूर्वपूर्वो ह्युत्तरोत्तरव प्रत्यक्षश्रुतत्वात् क्रियतइति
 द्वितीयतृतीयदर्शनमुपपद्यते । त्रिकारपक्षे तु प्रत्यक्षश्रु-
 तैरैन्द्राग्नादिभिराग्नेये बाधिते सर्ववैक एव स्यात् ।
 ननु च प्रत्यक्षश्रुतत्वे ऽपि संस्थान्तरे संस्थान्तरासंभवा-

त्रिनिमित्तः पूर्वः पूर्वो न प्राप्नोति । यो ह्यग्निष्टोमस्तोत्रे
समाप्यते सो ऽग्निष्टोमो न तद्वन्मात्रं यश्चोक्थ्यादिषु
समाप्यते नासौ पूर्वत्र समाप्तो भवति । तेन द्वितीयद-
र्शनादाप्रमङ्गः पक्षद्वये ऽपि तुल्यः । सत्यं संस्थानि-
मित्तत्वे तुल्यः स्तोत्रनिमित्तत्वे तु समुच्चयः । तथा च
भाष्यकार आह द्वे हि तत्र निमित्ते अग्निष्टोमस्तो-
त्रमुक्थ्यस्तोत्रं चेति सिद्धवदेतद्ववौति । कथं पुनः संस्था-
स्तोत्रसाधारणाग्निष्टोमादिममभिहारे तुल्ये स्तोत्र-
निमित्तत्वमेवाङ्गीक्रियते न संस्थानिमित्तत्वम् । तासां
हि फलवत्त्वेन प्रयोजनवत्त्वादक्लेशेनैव निमित्तत्वमाप-
द्यते । तत्र के चिदाहुः । सत्यपि शब्दसाधारण्ये शा-
स्त्रस्य महाविषयत्वानुग्रहार्थं स्तोत्रनिमित्तत्वाश्रयणमि-
त्यथवा स्तोत्रविशेषिताया एव संस्थाया एवंशब्द-
कत्वात्पूर्वतरप्रतीतविशेषणानिमित्तत्वसंभवे जघन्यवि-
शेष्यनिमित्तत्वकल्पना न युक्ता । यद्वा ऽऽकृत्यधिकरणा-
व्यायेनैव स्तोत्रेषु मुख्यः शब्दः संस्थायां लार्त्तणिकः । श्रु-
त्यसंभवे च लक्षणा आश्रयितव्या । शक्नाति च स्तोत्र-
मपि सप्तमौनिर्द्देशान्निमित्तत्वं प्रतिपत्तुम् । निष्फला-
नामपि च भेदनादौनां वचनसामर्थ्यान्निमित्तत्वमिष्टम् ।
अथ वा संदिग्धेषु वाक्यशेषादित्येव स्तोत्राश्रयणम् । स-
त्यपि वा संस्थानां मुख्यत्वे व्यवधारणकल्पनया वा-
क्यशेषेण स्तोत्रपरिग्रहः । एवं हि श्रूयते । आग्नेयम-
जमग्निष्टोमश्चालमेत आग्नेयो ह्यग्निष्टोम इति । कतर-
स्मिन्नग्निष्टोमे य आग्नेयः स्तोत्रस्य च स्तुतिभागग्नि-
देवता विद्यते न संस्थायाः । सा हि व्यापारपरित्यागा-
त्मकत्वादभावभूता न चाभावस्य देवतया कार्य्यमस्ति ।

यागाभ्यासे ऽपि हि या देवता सा तस्मैवाग्नेयत्वं करोति न संस्थायाः । न च स एव संस्था । तदुत्तर-कालौदासीन्यवचनत्वात्संपूर्वस्य तिष्ठते । न चाभ्यगतया देवतया ऽन्यस्य व्यपदेशो भवति । तथोक्त्यष्टो-
 षिणोरपि दर्शयितव्यम् । अपि चैन्द्राग्नानि उक्त्यानी-
 ति स्फुटमेव स्तोत्रग्रहणम् । न हि संस्थोक्त्यानीत्यनेन शब्देनोच्यते । तस्मात्सति स्तोत्रनिमित्तत्वे युक्तः समुच्चय इति । ननु विकारपक्षे ऽप्यदृष्टार्थत्वात्पशुयागानामन्यो-
 न्यकार्य्यापत्यसंभवादुपपत्त्यतएव समुच्चयस्तथा हि ।

नानुमानिकमात्रं यत्तत्प्रत्यक्षेण बाध्यते ।

विरोधे सति बाधो हि विरोधश्चैकगोचरः ॥

यदि हि प्रत्यक्षश्रुतत्वमेव केवलं विरोधनिरपेक्षं बा-
 धकारणं स्यात्ततो न किं चिन्न बाध्यते क्रत्वन्तरगतं
 दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा तुल्यकल्पमतुल्यकल्पं वा । न चैत-
 दिष्टमत उभयोः पक्षयोः समुच्चयदर्शनमुपपन्नम् । तथा
 च वक्ष्यति प्रकृतिलिङ्गसंयोगादिति । तथा प्राजाप-
 त्येषु वाग्नानादित्यादाविवंजातीयकानां तत्र तत्राविरो-
 धात्समुच्चयं वक्ष्यति । तत्रैवं समाधिमाहुः । अस्त्येवाव
 प्रकृतिलिङ्गसंयोगः सवनोयसमाख्यानिमित्तः । सर्वे ह्येते
 सवनोयशब्देनोक्तास्तस्मात्समाख्यानात्तुल्यकार्य्यत्वे स-
 त्वस्ति विरोध इति प्राप्नोति बाधः । यद्येवं ततः समा-
 नविधानत्वे ऽपि सामान्यविशेषलक्षणबाधप्रसङ्गः पूर्वं
 पूर्वो हि पशुर्मेहाविषयत्वात्सामान्यविहितो भवत्युत्तर
 उत्तरो ऽप्यावकाशत्वाद्विशेषविहितो बाध्यते च सामा-
 न्यं सावकाशं वा विशेषेण निरवकाशेन वा । के चि-
 त्वाहुः सर्वान्व्यस्य केवलस्य निरवकाशत्वादत्यन्तविशे-

प्रत्यक्षाद्वाधकत्वं भवेन्न मध्यमयोः । सत्यपि वक्तृत्वविष-
यत्वे प्रमाणागतिस्तुल्या । यथैवाग्नेयः संस्थापतुष्टयवि-
षयत्वात्साधारणो भवत्येवमैन्द्राग्नो ऽपि संस्थाचयसा-
धारणो यावता च यत्नेनासौ प्राप्नोति तावता च पूर्वं
ऽपि । मेष्ट्यास्तु संस्थानिमित्तत्वे ऽप्यदोषो न हि तद-
धिका उयोतिष्ठोमे संस्था ऽस्ति तस्माद्बाध इति । उ-
च्यते । यद्यपि न बाधस्तथा ऽपि विकल्पस्तावत्प्राप्नोति
न हि तुल्यार्थानां क चित्समुच्चयो दृष्टः सेयसुभयतः-
पाशा रज्जुर्न तावत्किं चिदपि कार्यान्यत्वं समुच्च-
यसिद्ध्यर्थमभ्युपगम्यते ततो विकारपक्षे ऽपि समुच्चयो
ऽयं तत्र बाधं समर्थयितुं कार्यैकत्वं कल्प्यते ततः सा-
मानविध्योरपि ब्रीहियवादिबदसमुच्चय इति । न चै-
तत्पूर्वपक्षवचनमात्रं सिद्धान्ते ऽपि दर्शनमेवागत्या वच-
नीकृत्य समुच्चयं वक्ष्यति । वचनात्तु समुच्चय इति ।
तदवश्यं वक्तव्यो विशेषः स उच्यते ।

समानविधिपक्षे हि सर्वे सर्वाङ्गभाविनः ।

तान्निमित्तवशप्राप्तान्न समाख्या निवर्त्तयेत् ॥

सर्वे हि पशवः सर्वत्र प्राप्नुवन्तो यत्पूर्वसंस्थासु परे
न भवन्ति तन्निमित्ताभावात्प्रत्यक्षेण तु निमित्तेन पूर्वः
पूर्वः परत्र वाक्यात्प्राप्नोति । तत्र किं समाख्यैकका-
र्यत्वं कल्पयित्वा बाधविकल्पयोरन्यतर आश्रीयता-
सुत वाक्यप्राप्तसमुच्चयानुरोधेन कार्यान्यत्वं कल्प्यता-
मिति बाह्यबलीयस्त्वात्समुच्चयेन भवितव्यम् । यथा प्र-
बाजानुयाजादीनां सत्यपि समाख्यैकत्वे वाक्यसाम-
र्थ्यात्कार्यान्यत्वं समुच्चयश्च । अतिदेशे पुनः समाख्यया
कार्यैकत्वम् अतिदेशेन कार्यान्यत्वं तेनापि समु-

चक्षुः । तस्माच्चोपदेशान्तर्गता समाख्यैव बलीयसीति
 तत्कृतं कार्यैकत्वमाश्रित्य विरोधाद्वाधः परिगृह्येत ।
 विकारे च प्रकृतिलिङ्गसंयोगापेक्षा विद्यतइति का-
 र्यापत्तिर्विज्ञायते । न तु समानविधिपक्षे प्रकृतिलि-
 ङ्गसंयोगः कश्चिद्येन कार्यापत्तिरवधार्येत । के चित्वा-
 हः । समानविधित्वे परस्परानपेक्षैर्द्रव्यदेवतासंयोगैः
 कर्मभेदो ऽवसीयते विकारे पुनरतिदेशप्राप्तयागानुवा-
 देन गुणमात्रं विधीयते ततश्चैक एव यागः स्यात् न
 द्वितीयादय इति । स त्वयं गुणविधिरैन्द्राग्ने संभवे-
 न्नेन्द्रसरस्वत्योरनेकद्रव्यदेवताविधानेन वाक्यभेदप्रस-
 ङ्गादेकान्तेन कर्मान्तरता । तेनैवं समर्थनीयं कर्मा-
 न्तरमेवेदं विधीयमानं किमपूर्वान्तरसाधनत्वं प्रतिप-
 द्यतामुत प्राकृतसवनीयापूर्वमेव साधयत्विति पूर्वकृप्ता-
 पूर्वविनियोगमात्रे संभवति नापूर्वान्तरं कल्पयित्वा त-
 त्साधनत्वाध्यवसानं युक्तम् । तथा ऽतिदेशप्राप्तसवनीया-
 पूर्वमपि साधनापेक्षावेलायां प्रत्यक्षश्रुतसवनीयपरित्या-
 गेन न सवनीयान्तरं गृह्णाति सर्वापेक्षासु प्रकृतासं-
 भवेनाप्रकृतग्रहणाद्यागगतो ऽपि व्यापारः प्राकृतेनैवा-
 पूर्वेण कृप्तसंबन्धो न शक्नोत्यपूर्वान्तरसंबन्धं प्रतिपत्तु-
 म् । कथमकृप्तसामर्थ्यं सवनीयान्तरं प्राकृतमपूर्वं सा-
 धयतीति चेत् यद्येतरास्त्रिपक्षे ऽपूर्वान्तरं यागगतं
 व्यापारमित्यदं कः । कस्तु नयोर्विशेषः । उच्यते । यदा
 यागगतव्यापारेणापूर्वाण्यपेक्ष्यन्ते न तदा वैकृतसवनी-
 यापूर्वं कृप्तं यत्तन्निर्गमं निपतद्यदा पुनरपूर्वेण कर्मा-
 पेक्ष्यते तदा सवनीयत्वप्रकृतिलिङ्गसंयुक्तं कर्मान्तरं
 विद्यमानमवबुद्धं प्राकृतं निराकरोति । प्रकृतौ

चापूर्वकल्पनावसराद्विधौयमानसवनीयचतुष्टयानुकिञ्चा-
द्यपूर्वचतुष्टयं कल्प्यते । न हि तत्र ज्ञायते कतवत्पू-
र्वतरक्लृप्तं यस्य साधनान्तरसंबन्धः स्यात् । कर्मणी-
जनवेलायां हि कर्मरूपाण्येव दृश्यन्ते अपूर्वकल्पना
ऽपि युगपद्भवतीति न ज्ञायते विशेषः । विकारपक्षे तु ज्ञा-
यते प्राक्तनस्य पूर्वतरं क्लृप्तिरित्यवश्यावहेयेऽन्यतरन्नि-
ष्कर्मणि विप्रकृष्टं प्राक्तनं ज्ञातव्यं भवतीति बाधप्रस-
ङ्गः । ननु च विकारपक्षे ऽग्निष्टोमसंस्थाया एव वि-
कारभूताः पराः संस्था भवन्ति न परस्परेणेति केवल-
स्याग्नेयस्य प्राप्तस्य परैर्बाधात्सर्वत्र द्वितीयस्य दर्शनं
न स्यादित्येतावन्मात्रं वक्तव्यं किमुच्यते तृतीयस्य दर्शनं
न प्राप्नोतीति । नैष दोषो यदि त्वयमैन्द्राग्नादीनां
परत्र प्राप्तानां बाधादर्शनं ब्रूयात्ततो निष्प्रमाणकं व-
देदयं त्वदर्शनमात्रं वदति । तच्चाग्नेयस्य बाधान्म-
ध्यमयोश्चाप्राप्तेरुपपन्नमेव तेनैव चाग्नेयो बाध्येतेत्याह
न पूर्वः पूर्वः परेणेति । तस्मात्समानविधानाः ।

**विकारास्तु कामसंयोगे नित्य-
स्य समत्वात् ॥४३॥**

उक्त्यादयः समाप्तिविशेषाः फलसाधनत्वेन चो-
द्यमानाः समाप्तिमन्तमाश्रयमपेक्षमाणाः प्रकृतं ज्यो-
तिष्टोमं समाश्रयन्तस्तस्य निजामग्निष्टोमसंस्कां वि-
कृत्य निविद्यन्त इति विकारशब्देनोच्यन्ते । ननु चो-
क्त्यादौनां समाप्तिरित्ये सिद्धे समाप्तिमदपेक्षा भव-
ति । न वैष्णं प्राक् ज्योतिष्टोमसंबन्धात्समाप्तिरित्य-

सिद्धिरारम्भमध्यापि चत्वात्समाप्तिशब्दप्रवृत्तेः । अथ प्र-
थमं तत्संबन्धस्ततः प्रथमं क्रत्वर्थत्वे ऽवधारिते फलसंब-
न्धाभावात्स नित्यस्य समत्वादित्येवमविकारत्वप्रस-
ङ्गः । किञ्च ।

ग्रहणादौ च विस्पष्टे चोद्यमाले फलं प्रति ।

संस्थानां फलसंबन्धः कथमध्यवसीयते ॥

तत्र के चिदाहुः । ग्रहणादीनामपि फलसंबन्धे ऽधि-
करणं गच्छत्येव किं जगोतिष्टोमार्थो धर्मविधिरुत ग्र-
हणाद्यर्थो ऽपीति । संस्थाशब्दः कथमिति चेत्तेषां ग्रह-
णादीनामन्ते विधानात्समाप्तिप्रसंबन्धो ऽस्तीति तच्छ-
ब्दलाभः । पशुकाम उक्त्यं गृह्णीयात्षोडशिना वीर्यका-
मः स्तुवीतेति पूर्वसमाप्त्युत्तरकालं चोद्यमानानां स-
माप्त्यन्तरव्यपदेशभाक्त्वं भवति । अन्ये त्वाहुर्ग्रहणादयो
ऽप्यत्र फलवत्समाप्त्यङ्गत्वेन प्राप्ता एव साध्यसाधनसं-
बन्धविधिपरे वाक्ये निर्वपत्यालभतिवदनूद्यन्तइति कुतः ।

संक्रान्तविधिसामर्थ्ये प्रत्यये धातुरुच्यते ।

तस्मान्नास्तः फलं ह्येतद्भवेदिन्द्रियकामवत् ॥

ननु चोक्त्यं गृह्णीयादिति सामानाधिकरण्यप्रयो-
गानामपि ग्रहणादीनामेव स्यात् । नैतदेवम् । उक्त्यस्तो-
त्रसंबन्धादि समाप्तिरेवोक्त्यशब्देनोच्यते तत्संबन्धाद्ग्रहणा-
उपचर्यते । न च मुख्यसंभवे गौणः परिगृह्यते नित्यं तु
यज्ञसामानाधिकरण्येनोक्त्यादीनां प्रयोगो दृश्यते ।
उक्त्येन यजितोक्त्यो यज्ञ इति । तथा षोडशीना यजते
षोडशी यज्ञः । न वै षोडशी नाम यज्ञो ऽस्तीति स चा-
न्यन्ताव्यतिरिक्तसमाप्तिवचनत्वे ऽवकाशते न ग्रहस्तो-
त्रवचनत्वे । षोडशीति च पुष्पिङ्गः समाप्तिवचन ए-

वोपपद्यते । नपुंसकलिङ्गस्य स्तोत्रवचनत्वात् । यस्तु
पुंलिङ्गप्रयोगः स्तोत्रे क्व चिदृश्यते, यद्यैकविंशः षोड-
शीति, स गौण इति प्रतिपत्तव्यम् । इह वाक्यशेषे
पुंलिङ्गः षोडशी प्रतीयते इति संस्थावचनः ।
अतिरात्रेण प्रजाकामम् इति विस्पष्टमेव संस्थावचन-
त्वं न हि तत्र क्रियान्तरमुपात्तं यजिरपि च एतयोप-
सर्जनत्वेन श्रुतः क्लेशेन प्रधानीकर्त्तव्यः । तस्माद्रात्रि-
मतीत्य या समाप्तिः सा फलेन संबध्यते । यदि च ग्र-
हणस्तोत्रयोः फलसंबन्धः स्यात्ततस्तयोः क्रियात्त्वादा-
श्रयापेक्षा नास्तीति स्वतन्त्रयोरेव प्रयोगः प्राप्नोति तत्र
च प्रकरणान्नानप्रयोजनमुक्त्यादिशब्दप्रयोगश्च न ज्ञा-
येत । तस्मादपि समाप्तयः फलवत्यः । कथं तु प्राक्-
क्रतुसंबन्धात्समाप्तित्वमिति । के चित्तावदाहुः । सप्त सो-
मसंस्था अग्निष्टोमो ऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः षोडश्यति-
रात्रो वाजपेयो ऽप्तोर्य्याम इति स्मरणात्सोममात्रस-
माप्तिवचनत्वे मिद्धे कर्मान्तराण्यनादृत्य सोमयागमा-
चे ऽपेक्षिते प्रकरणात् ज्योतिष्टोमस्याश्रयत्वसिद्धिरिति ।
अन्ये तु मन्यन्ते ज्योतिष्टोमस्य क्व चिदभ्यासविशेषे स-
माप्त्यन्तरं विज्ञायते यदुत्पद्यमानमेवोक्त्यादिव्यपदेशं ल-
भते फलसंबन्धश्च तत्र श्रुतिबलीयस्त्वात्प्रकरणालभ्यं क्र-
त्वर्थत्वं बाध्यते । यस्त्वाश्रयाश्रयिसंबन्धः सो ऽनुगुण-
त्वादाश्रीयते ।

अपरं दर्शनम् उक्त्यादिशब्दवाच्यं किमपि प्रथममेव
फलेन संबध्यते किं पुनस्तदित्यपेक्षायां वचनान्तरेण ज्यो-
तिष्टोमस्य समाप्त्यन्तरं विज्ञायते । यद्वा ऽभ्यासविशेष ए-
वायं वचनान्तरात् ज्योतिष्टोमस्यान्ते निविशमानः फ-

ज्ञातव्योद्यते तेन वा तच्चिन्ता क्रतुः संतिष्ठतइति सं-
 स्थाप्येनाभिधीयते । केचित्पुनर्मन्वन्ते । संस्था नामा-
 न्वयागाध्यासानन्तरं या क्रियोपरतिः सा ऽभिधीयते
 न चाक्रियात्मकत्वात्तस्याः फलसाधनत्वं युक्तमतस्तदुप-
 लक्षितो ऽभ्यासस्योद्यतइति । अन्ये त्वाहुः । वचनस्यार्ति-
 भाराभावादभावो ऽपि चोद्यमानः फलसाधत्वेन नैव
 विरुध्यतइति । यथा ऽकुर्वन्विहितं कर्मैत्यत्राकरण-
 स्यासतः प्रत्यवायहेतुत्वम् । अथ वा ऽस्त्येवात्रौदा-
 सौन्यप्रतिपत्तिरूपः संकल्प इत्यविरोधः । इह च यथा
 गुणात्फलं भवति यथा च काम्यो गुणो नित्यमर्थं विक-
 रोति तदिन्द्रियकामाधिकरणगोदोहनाधिकरणाभ्या-
 सुपसंहर्तव्यम् । तद्दर्शयति । गुणादेवंजातीयके फला-
 निष्पत्तिः । एवं हि श्रूयते । पशुकाम उक्त्यं गृह्णीयान्न
 ज्योतिष्टोमकाम उक्त्यागृह्णकामो वेत्यनेन क्रत्वर्थत्वं
 निराकरोति । क्रत्वर्थत्वे हि सत्यन्तरेणापि कामपदोपव-
 न्धं तदुपकारकमेवैतत्कर्तव्यमिति विज्ञायते । यदि चो-
 क्त्यागृह्णस्वरूपमात्रं चिकीर्ष्येत ततो ऽर्थादुक्त्यागृह्ण-
 कामस्यैष विभिर्भवेदस्यैवं प्रार्थनमुक्त्यागृह्णस्वरूपमात्रं
 कथं निर्वर्त्ततामिति तत्तु द्वयमपि पशुकामोपादाना-
 दनवकृतम् । अतः काम्यत्वादस्ति गोदोहनमर्थकं
 विकारत्वं तत्र कथमिति इतिकर्तव्यताकाङ्क्षायां ज्यो-
 तिष्टोमगृहीतेतिकर्तव्यता ऽतिदिश्यते । कः पुनरिह प्र-
 कारो येनेतिकर्तव्यता गृह्यते यदि तावत्सन्निधानं ततः
 समानविधानमेवाभ्युपगतं भवति न ह्यतिदेशस्य सन्नि-
 धिः कारणं साहचर्यप्रभवत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् । अथ का-
 र्यापत्त्या तत्रापि कारणान्तरत्वं निराकृतम् । न च

दीक्षणीयादयः संस्थाधर्मीः यतः कार्यापन्ने संस्थागते
भवेयुः न जीतिष्टोमस्योक्त्यादयः कार्ये वक्तुं गते यत-
स्तद्धर्मान्प्रतिपद्यन्ते । एतेनातिदेशपक्षः प्रत्युक्तः । यो
हि मन्वते ऽतिदेशेन धर्मा भविष्यतीति तस्याप्यति-
देशकारणं साहचर्यं नास्तीति यद्यप्यग्निष्टोमस्य सं-
स्थया सामान्यमस्ति जीतिष्टोमस्य तु न किं चिदुक्त्या-
दिसाहचर्यमित्यप्रकृतित्वम् । अत एव च भाष्यकारो
ऽपि सन्निधानादित्येतावन्मात्रमुक्त्वा दृष्टान्तीभूतस्तेन
वक्तव्यमेतदुच्यते ।

अतिदेशो ऽयमित्येतत्पुरस्तादेव साधितम् ।

न च साहचर्यमेवैकमतिदेशस्य कारणम् ॥

यथा दध्नेन्द्रियकामस्येत्यत्र व्याख्यातं विना ऽपि
साहचर्येणान्यथा तत्फलाप्राप्तेरतिदेशो भवति । साहचर्यं
हि प्रकृत्युपस्थापनद्वारेणोपयुज्यते नादृष्टोपकारनिवृ-
त्त्या । तदिहान्तरेणापि साहचर्यमाश्रयत्वप्रतिपत्तिः स-
न्निधानादस्त्येव । भाष्यकारो ऽप्येतदेव सन्निधानमाह
न दीक्षणीयादिसामौघ्यम् । आश्रयत्वेन हि गृहीतो
जीतिष्टोमः शक्नोति दीक्षणीयाद्यपूर्वजनितं स्वगतं
व्यापारं बोधयितुमिति सिद्धो ऽतिदेशः । आह कथं पु-
नर्य्यमितिकर्तव्यता सा नित्यस्य न पुनरस्यैव काम्य-
स्य साधारणी वेति ।

तत्र साधारणीत्येष व्याख्यः पक्षो ऽस्य संमतः ।

काम्यस्यैवेति साम्प्रतं पूर्वोक्ताच्चमथोदितम् ॥

यदि युक्त्या विनैवेयं नित्यस्येत्यभिधीयते ।

काम्यस्यैवेति किं नैतदयुक्ततरमुच्यते ॥

अत एव युक्तियुक्तत्वात् नैवमप्युपगम्यते ।

हन्त साधारणीत्येतत्सयुक्तिकमिहोच्यताम् ॥

यदि विनैव प्रमाणेन केवलानित्यार्थत्वं त्वमिच्छसि
हन्त मदच्छया ऽपि केवलकास्यार्थत्वमेवास्तु । अथ
पुनरिदमप्रमाणकमिति नाश्रीयते ततः प्रमाणवत्सा-
धारण्यमिष्यतामिति । तत्रातिशयोक्तिमसहमानो भा-
ष्यकारः साधारणपक्षे चापकरिष्यतीति निःप्रमाणक-
मपि केवलकास्यपक्षमेव तावन्व्यायेन निराकरोति ।
यत्र यत्र गुणो कामस्तत्र तत्र क्रियायां साध्यमानायां
नान्यथेति । यदि नाम गुणः स्वातन्त्र्येणेति कर्तव्यतां
गृहीतुं शक्नुयात् तत एवं स्यात् । स च कथं शक्नु-
यादिति करणैरेवेति कर्तव्यता संबध्येत यदि च गुणा-
नां स्मृत एव भावनाविशेषणत्वं भवेत् । न तावत्कर-
णैरितिकर्तव्यता संबध्यत इत्युक्तम् । सप्तमनवमादा-
योश्च वक्ष्यति भावयेत्कथमित्यपेक्ष्य भवति न करणेन
कथमिति । यस्यां तु भावनायां धात्वर्थः करणं भ-
वन्ति तस्यां ते वस्त्वन्तरनिरपेक्षाः पश्चात्तनमरुणैक-
हायनीन्यायलभ्यमितिकर्तव्यतासंबन्धं लभन्ते । यस्यां
पुनर्गुणानां करणत्वं तस्यां धात्वर्थविशेषाद्विना कर-
णत्वानुपपत्तः साध्यभूतो धात्वर्थो ऽपरो ऽपेक्षितव्यो
नहि व्यापारसामान्यस्य गुणैरुत्पत्तिः शक्या न च क्रि-
याविशेषमसाधयन् गुणः सामान्यसाधनत्वं भजते तत्र
यस्यां भावनायामवस्थिता गुण इतिकर्तव्यतां गृह्णाति
तस्यां प्रथमतरसंनिविष्टो धात्वर्थो दृश्यते । तत्तद्वच तेन
तावत्सह प्रथमतरमरुणैकहायनीवन्नियमः । यदि
हौतिकर्तव्यतागृहणयोग्यः स न भवेत्ततो न गृह्णीया-
त्स तु फलवत्त्वादितिकर्तव्यताद्वारभूतभावनाविशेष-

श्रुतवाच्यं न कथं चिन्नं गृह्णाति तत्र चतुष्टयसम्यक् प्र-
थमतरे गृह्यं प्रयुक्ते भावना तावन्न धात्वर्थविशेषादि-
नेतिकर्त्तव्यतां शक्नोति ग्रहीतुं गुणो ऽपि च न धात्व-
र्थमनुपनीय स्वतन्त्रः शक्नोति तन्निरपेक्षभावनारहित-
त्वान्निर्विशेषस्य च करोत्यर्थमावस्थाननुष्ठेयत्वद्व्यापा-
रत्वाच्च ग्रहीतुमित्याश्रयति । तथोक्तिकर्त्तव्यता गुणाभि-
मुखं गच्छन्ती न धात्वर्थमुल्लङ्घ्य शक्नोति गन्तुमिति त-
न्मुखे तावत्पतति । धात्वर्थो ऽपि स्वयमिति कर्त्तव्यताका-
ङ्क्षः सन् गुणार्थमपि प्रस्थितामेतां ग्रहणसमयेः सन्कि-
मिति परित्यजेत् । अतो ऽत्र फलाय चोदितानामु-
क्त्यादीनां ज्योतिष्टोमाश्रयत्वेनावगतानामितिकर्त्तव्य-
तामाकाङ्क्षतां प्रकरणेन दीक्षणीयादय उपनीयमाना
मार्गान्तराभावादवश्यं तावत् ज्योतिष्टोममुखे पतन्ति ।
न ह्युक्त्यादयः समाप्तिरूपाः तत्परिहारेण ग्रहीतुं स-
मर्थाः स्वमुखपतितांश्च न कथं चित् ज्योतिष्टोमस्तानु-
पेक्षते तद्दर्शयति नामौ साध्यस्याभवन्ती साधनेन सं-
बध्यते । स हीतिकर्त्तव्यताविशेष एवं चोद्यते यथा ऽनेन
फलस्य साधनमुक्त्यादिसाधकं तथा कुर्यादिति यथा
सौ साधको भवति तथा कुर्यादित्यर्थः । ततश्च करोति-
संस्पर्शाद्भावनयैव संबन्धः । एवं च सति नास्ति स प्र-
कारो येन धात्वर्थं परिहृत्यानयेतिकर्त्तव्यतयोक्त्यादयः
साधकाः क्रियेरन् । क्रियायामसाध्यमानायामननुगृ-
ह्यमाणायामित्यर्थः । ये तु तेनासाध्यमानायामित्यु-
क्त्यादिनेति संबन्धयन्ति तेषां पूर्वप्रसूतेतिकर्त्तव्यता-
विशेषपरित्यागादसंबन्धत्वं तत्र तत्र क्रियायां साध्यमा-
नायामित्यनेन च पुनरुक्तत्वं स्यात्तेन साधकस्यापि गुण-

स्येतिकन्तव्यतामिच्छता साध्यस्यासौ धात्वर्थस्येत्येत-
 दभ्युपगन्तव्यम् । एवं सामान्यलक्षणासुक्ता संप्रति प्र-
 स्तुते विशेषे योजयति साध्यश्च ज्योतिष्टोम इति । त-
 स्मान्न तावत्केवलकाम्यार्थत्वम् । अथ कस्मान्न साधार-
 णत्वमिति बलवत्त्वेन द्वितीयपक्षोपन्यासः । सिद्धान्तवा-
 द्याह । नित्यवदाम्नानादिति । सर्वत्र ह्यैकहृष्ये सति
 तन्त्रसंबन्धो घटते न च धर्मान्प्रति ज्योतिष्टोमस्य सं-
 स्थानां च ऐकहृष्यमस्ति । धर्मा हि कामनिमित्तसं-
 योगाभावान्नित्यवदाम्नायन्ते यदैव ज्योतिष्टोमस्तदैव
 दीक्षणीयादयः प्रयोक्तव्या इति सत्यपि च ज्योतिष्टोमे
 विना पशुकामादिनोक्थ्यादयो न संभवन्ति संस्थान्तर-
 प्रयोगे चावश्यमेव संस्थान्तरं न संभवति । न त्वेतासु
 ज्योतिष्टोमः कदा चिन्नास्ति । सर्वत्र समस्तात्मना प्र-
 त्येकं जातिवत्समवेतत्वात् । अत एते यथाम्नाता ज्यो-
 तिष्टोमेन सह संबध्यन्ते नानित्याभिः संस्थाभिः । ननु
 सत्यप्यासामनित्यत्वे ज्योतिष्टोमस्यैकस्य नित्यत्वान्नित्य-
 वद्वर्णान्नानं नित्यार्थत्वेन विरोत्स्यते नित्याम्नां तावत्तं
 प्रति कृतार्थं भविष्यति । यदि तु तस्मिन्सत्येवानित्योऽप्य-
 परः संबन्धः कल्प्यते किं नो बाध्यते । यो ह्यनित्यार्थमेव
 नित्यवदाम्नायते स विरुध्यते नैवजातीयक इति । नैतदे-
 वमेवं सति तन्त्रं तावत्परित्यक्तमप्रयोजकलक्षणापन्नत्वा-
 द्वादा हि नित्यवदाम्नां नित्यार्थत्वेन तावद्दिना न भव-
 ति क्लृप्ते च तादर्थ्ये निराकाङ्क्षीभूते पाठे प्रसङ्गादितर-
 संबन्ध इति न सामानविध्यम् । इतरथा ह्येवं धर्मवि-
 धिः स्यान्नित्यमेतान् ज्योतिष्टोमे धर्मान्कुर्व्यात्कदा चिच्च
 यदा पशुकामादयो भवन्तीति तच्च विप्रतिषिद्धमेकस्य

विधानस्य । ननु हावेतौ प्रकरणाम्भानुमितौ, विधौ तयो रेको नित्यबद्धिधास्यति अपरस्थानित्यवदिति । सत्यं प्रयोगवचनयोर्भेदादविप्रतिषेधः प्रयोजवचनानि तु नित्यानित्यप्रयोगवचनानुविधानाद्विप्रतिषिध्यन्ते । तेनैषां नित्यत्वाविघातमिच्छता ऽवश्यं ग्राहकमपि तद्व्युमेवाभ्युपगन्तव्यम् । अतश्चाव्यभिचारात् ज्योतिष्टोमार्थत्वमेव युक्तमिति । नन्वग्निष्टोमसंस्थापि काश्येति यदो सर्वसंस्थानामनित्यत्वं न च तद्व्यतिरिक्तं नित्यं किं चित् ज्योष्टोमरूपमस्ति तदा*ज्योतिष्टमेन नित्यबद्धज्ञातद्वारभूतेन तुल्यकल्पमेव सर्वासां धर्म्मोपनयनमिति क्व नित्यः प्रयोग इत्यनवधारणात्केवलानित्यार्थत्वं बलाद्वैकल्पिकन्यायेन भविष्यतीत्यतश्चाह स नित्यस्य समत्वादिति । समौ हि क्रत्वर्थपुरुषार्थौ विधौ तौ हि हावालोच्यैकस्य त्वभ्यन्त्वे संयोगपृथक्त्वमित्येवमग्निष्टोमान्तस्य नित्यस्यैव कामसंयोग इति इतरस्य तु केवलकामसंयोगादनित्यत्वमिति विशेषः । तेन यद्यपि प्रयोगेणैवमनित्या तथा ऽपि ज्योतिष्टोमस्य नित्यत्वादेतस्यास्य तं प्रति प्राप्तिरूपेण नित्यत्वात्तद्गृहीतधर्म्मपरभागलाभाच्चाग्निष्टोमस्येत्येवं धर्म्माणां व्यपदेशो ऽथ वोक्त्यादिष्वपि प्राप्तिद्वये सति ज्योतिष्टोमांशेन या प्राप्तिः सोपदेशेन योक्त्यांशेन सा ऽतिदेशात्मिकेति विवेकः ।

वचनाच्च समुच्चयः ॥ ४५ ॥

विशिष्टविधानस्य नातिभारः ।

प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गानाम् ॥४६॥

क्रतुकरणेषु चोत्तरविधौ यत्पूर्वाभावमनुवदति स
विकारपक्षे ऽवकल्पते । चोदकप्राप्तस्य चोत्तरेण पृ-
र्वस्य बाधितत्वात् । सामानविध्ये हि प्रत्यक्षनिमित्तस-
न्निधानात्प्राप्ते निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं कर्त्तव्यमिति
समुच्चयः स्यात्तत्र प्रतिषेधः पृथग्विधेरुपगम्यमानो वा-
क्यं भिन्द्यात् । न ह्यत्र द्वितीयतृतीयादिवद्विशिष्टविधि-
रवकल्पते । विधिप्रतिषेधयोर्विप्रतिषेधात् पर्युदासा-
संभवाच्च । सर्वस्येह सवनीयपशुविषयः पूर्वपक्षवादात्को
न्यायः सिद्धान्तत्वेनानुसंधातव्यः संस्थानिमित्तत्वे हि
सामानविध्ये ऽपि निमित्ताभावादभावदर्शनमुपपद्येतैव ।
सिद्धान्ते ऽपि चादृष्टार्थत्वात्समुच्चयप्रसङ्गे सति क्र-
तुकरणसमाख्या प्रकृतिलिङ्गमिति योज्यम् । के चि-
त्युनराहुः । प्रचरणीहोमशेषप्रतिपत्तिवहोमस्य परि-
ध्यञ्जनेन प्रतिपादिते सामानविध्ये ऽप्यभावः सिध्य-
तीति तत्र तु वाक्येन स्वतन्त्रे विधीयमाने कथमप्रस्तुतं
प्रतिपत्तित्वमवगम्यतइति वक्तव्यम् । सत्यपि च होमेन
प्रतिपादने यावता परिध्यञ्जनशब्दार्थी निर्वर्त्तते किं-
चिच्च श्रुत्योच्यते तावत्युनः सम्भवत्येव तस्माद्यथोक्तेन
न्यायेन दर्शनमेवेदमभावसंकीर्त्तनम् ।

गुणविशेषादेकस्य व्यपदेशः ॥४७॥

यत्त्वप्रकृतस्य यदिशब्दोपबन्धो द्वादशाहादि-
वन्नावकल्पतइति । नोक्थ्यादीनामन्यैरप्रकृतैस्तुल्य-
ता । यद्यपि क्षेपां नित्यानित्यसंयोगविरोधात्प्र-

करणमग्राहकमितिकर्तव्यतायास्तथा ऽपि सन्निहि-
तत्वाद्यदिशब्दव्यपदेशं लभन्ते । प्रस्तुतगुणिहारेण वा
प्रस्तुतानामपि गुणानां प्रस्तुतव्यवहारः संभवति ।
प्रकरणप्राप्तं त्वग्निष्टोमग्रहणं नित्यानुवादः । अथ
वा स्तोत्रनिमित्तत्वप्रतिपादनपरत्वादर्थवदेवेत्यदोषः । किं
भवति प्रयोजनम् । फलचमसवदेवेति केचित् । इदं
तु वक्तव्यं सत्यमेतत्प्रयोजनं न तु सर्वधर्मेषु या-
वन्तो हि सदोमानादिषु गुणकामास्ते सत्यव्यतिदेशे
स एवौपदेशिक आश्रयो ऽस्तीति न विकृत्यन्तर-
वद्विहन्यन्ते । विकृत्यन्तरेषु हि ज्योतिष्टोमस्याश्रय-
स्याभावाद् गुणकामा यथाश्रुता न भवन्तीति न सि-
ध्यन्ति । संस्थासु तु यद्यप्यङ्गफलं नातिदिश्यते तथा
ऽपि स्वयमर्थित्वात्पुरुषस्य चिकीर्षमाणस्य गुणोपादि-
त्वायां यथाश्रुताश्रयसंभवेनानुपपत्तिर्गुणकामानाम् ।
अतो यन्मात्रसुवध्यादिसंस्थानिमित्तसुवध्यग्रहणस्तो-
त्रशस्त्राद्यप्राकृतं तत्र यदितरग्रहस्तोत्रस्रधर्मातिदे-
शेन किं चिद् गुणकामगतं प्राप्नोति तन्न भवतीति प्र-
योजनं तथेदमपरं यदि समानविधानं ततो व्यक्तासु तु
सोमस्येत्यनेन न्यायेन ये ज्योतिष्टोमविकारा विज्ञा-
यन्ते तेषु सर्वाः संस्था विकल्पेन सिद्धान्ते त्वग्निष्टोम-
संस्थैवैका प्रवर्तते यत्र चोवथ्यादिविशेषचोदना तत्रैव
केवलं तद्धर्मप्राप्तिरिति प्रयोजनं सिद्धम् ।

इति श्रीभट्टकुमारिलविरचितायां तन्त्रटीकायां

तृतीयाध्यायस्य षष्ठः पादः ।

तन्त्रवार्तिके ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

प्रकरणविशेषादसंयुक्तं प्रधानस्या॥१॥

समानासमानविधानाधिकारेणैवैतदपि प्रस्तूयते
वाक्यप्रकरणविरोधाविरोधद्वारेण । दर्शपूर्णमासप्रक-
रणस्था वेदिः तद्धर्माश्च खननादयस्तथा बर्हिस्तद्धर्माश्च
लवनादयः किमर्थी इति । यद्यपि वेद्यां हवींषि बर्हिषि
हवींषि बर्हिर्लुनाति वेदिं खनतीति चाविशेषितेन वा-
क्येनाङ्गप्रधानार्थत्वबुद्धिर्भवति तथा ऽपि स्वातन्त्र्ये
सति लौकिकेष्वपि गृहाच्छादनार्थेषु बर्हिःषु धर्मप्रस-
क्तावानर्थक्यादवश्यमपूर्वसाधनताकारितः संबन्धो ऽभ्यु-
पगन्तव्यः सा चापूर्वसाधनता न वाक्यसामर्थ्येन प्र-
तीयतइति प्रकरणात्तद्व्याख्या । ततश्च प्रधानमात्रस्य त-
त्प्रकरणमित्यनेन विशेषेण प्रधानस्यैव धर्मा गम्यन्ते
सत्यपि च प्रकरणस्याविशेषकत्वे ग्राहकत्वेनैव विशेषरू-
पेणाविनियोजकत्वाद्विशेषस्थापनहेतुत्वमित्युक्तम् । असं-
युक्तमिति च सत्यपि वाक्येन हविर्बर्हिःसंयोगे प्रकरणा-
विरोधयर्थाऽसंयोगाभिप्रायम् । शक्यो हि हविर्बर्हिःशब्दौ
प्रकरणेन समावेशयितुं नाङ्गीनवदसंबन्धाविति मन्यते ।

सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयु- क्तत्वात् ॥ २ ॥

सर्वेषां वाक्यसंयोगाविशेषादित्युक्तमेव । यत्तु प्र-
करणं विशेषेण विनियोजकमिति, तच्चाह—अतत्प्रयुक्त-
त्वात् । न प्रकरणमिह विशेषकं भवतीत्यर्थः । कथं पुनः
स्थितं प्रकरणस्य विनियोजकत्वं निवर्तते कथं वा ताद-
र्थ्यलक्षणव्यतिरिक्तं च बहुदोषमुपकारलक्षणं शेषत्वं प्र-
तिज्ञायते । उच्यते नैव प्रकरणस्यैवंजातीयकेषु विनियो-
जकत्वं स्थितमसंयुक्तं प्रकरणादिति ह्युक्तम् । यत्तु वि-
रोधो नास्तीति कथं नास्ति यदा हविर्वर्हिषां प्राधान्या-
त्प्रत्येकं धर्मसंबन्धे सत्यङ्गार्थत्वमपि ज्ञायमानं प्रकर-
णानुरोधेन व्यावर्त्यते । परस्तु येन कारणेन वाक्यस्या-
तिप्रसरे बाधिते निर्विरोधं प्रकरणमवगतवानिदानीं
तदुपन्यस्यति लौकिके ऽपि प्राप्नोति ततश्चानर्थक्यमि-
ति । तस्योत्तरमेतदेव वक्तव्यम् । स्वरसप्रवृत्तं वाक्यं
यावत्येव विस्पष्टमानर्थक्यं तावन्मात्रादेव निवर्ततां
न चाङ्गवर्हिषां लौकिकवदानर्थक्यम् अतस्तत्र भवि-
ष्यति न चातिप्रसज्यतइति । अनेनैव चाभिप्रायेण उ-
पकारलक्षणं हि तदिति तादर्थ्यमेव फलेन व्यपदिष्टं
यदर्थं हि कल्प्यमानं प्रयोजनवद्विज्ञातुमाकाङ्क्षितोप-
कारनिष्पत्त्या शक्यते तदर्थं कल्पनीयम् । यत्तु भाष्य-
कारेणातिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रकरणादित्युक्तं तदितरप-
रिचोदनानवतारप्रसङ्गादतित्वरितोक्तमित्युपेक्षणीयं
तावत् ।

आरादपीति चेत् ॥३॥

यदि ह्यनर्थक्याल्लौकिकाद्वर्हिषो धर्मनिवृत्तिस्त-
तो यत् तदानर्थक्यं नास्ति कर्मान्तरार्थे बर्हिषि तत्र
प्रवृत्तिः प्राप्नोति । यदि तु कश्चित्तन्निवृत्त्यर्थो हेतुः सो-
ङ्गेष्वप्यविशिष्टः । तत्र सौर्यादिष्वितरथा ऽप्यतिदे-
शेन सन्त्येव धर्मा इत्युपदेशातिदेशप्राप्तिरहितत्वात्पि-
ण्डपितृयज्ञ उदाहरणम् । अपूर्वो ह्ययमनङ्गं चेति
स्थास्यति । तेनात्यन्तानिष्टप्रसङ्ग इति ।

न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वात् ॥४॥

भवेदेतद्यदीदं वाक्यं स्वतन्त्रं स्याद्वर्हिषैर्वेदितध-
र्माणां तु यद्वाक्यं तद्दर्शपूर्णमासाभ्यां सहैकं तेन वा-
क्येन सहैकवाक्यतां गतमित्यर्थस्तेन यत्तदेकवाक्यान्त-
र्गतं बर्हिस्तस्यैवैतद्धर्मप्राप्तिर्न भिन्नवाक्यगतस्य । न च
पिण्डपितृयज्ञबर्हिर्दर्शपूर्णमासवाक्यान्तर्गतमतो न सं-
भनस्यत इति । ननु यदि दर्शपूर्णमासाभ्यां सहैकवाक्य-
त्वमिष्यते ततस्तत्प्रकरणं मुक्त्वा नाग्येन लभ्यते तच्च
प्रकरणं प्रधानमात्रस्यैवेत्यङ्गानामसंबन्धः प्राप्नोति ।
नैष दोषः । सर्वथा लवनखननादयः तावन्न साक्षाद-
ङ्गेन प्रधानेन वा संबन्धं शक्नुवन्ति यत्र वेदिवर्हिषौ
तत्र गमिष्यन्ति वेदिवर्हिषोरपि हविरासादनेन संब-
न्धः । तच्च दर्शपूर्णमासप्रयोगवचनगृहीतमासादनं सं-
बध्यते एवमङ्गहविरासादनमपि तत्रान्तर्गतं साङ्ग-
स्य प्रधानस्यैकप्रयोगत्वात् । ननु च यथा प्रयाजादय ए
कप्रयोगवचनगृहीतत्वे ऽपि गुणानां च परार्थत्वादित्ये

परस्पराङ्गतत्वं न प्रतिपद्यते तथाङ्गहविःसंक्रयं व-
र्हिर्न प्रतिपद्यते । नैतदेवम् । यथैव हि प्रधानहविरा-
सादनमङ्गतया संबध्यते तथाङ्गहविरासादनमपि
अङ्गाङ्गतया संबन्ध्यते । यदि च यद्दर्शपूर्णमासार्थं
हविस्तद्वर्हिष्यासादयतीत्येवं कल्पयेत् ततस्तन्मात्रस्यैव
स्यान्न त्वेवमस्यानर्थक्यभयात्तु स्वरूपे ऽतिक्रम्यमाणे किमे-
वमतिक्रमोऽस्तु स दर्शपूर्णमासार्थमुत यद्दर्शपूर्णमासोप-
कारौति । यदि तादर्थ्यं गृह्यते वाक्यस्यातिदूरं संकोचः
क्रियेत । तदुपकारित्वग्रहणे तु वज्रतरविषयत्वं भवति ।
यथा च तद्भवति तदनुग्रहीतव्यम् । अङ्गाङ्गमपि वि-
ना ऽपि तादर्थ्येन तदुपकारौति विज्ञायते । तावन्मा-
त्रमेव च तद्द्वारयुक्तं न तादर्थ्यम् अनुपकारिणि हि
स्थितं नोपकरोति नातदर्थे तथा च परार्थे त्वर्थसामा-
न्यमिति वक्ष्यति । विना ऽपि तादर्थ्येनाभ्युदितेष्ट्यां
दधिपयसोस्तदुपकारमात्रदर्शनात्प्रणीताधर्मप्राप्तिर्भव-
तीति । तस्मादेवं प्रकरणादेकवाक्यत्वं कल्प्यते यस्मिन्-
क्रियमाणे दर्शपूर्णमासापूर्वं न सिध्यति तत्र तत्र क-
र्त्तव्या इति अङ्गहविर्भिरपि च विगुणैः प्रधानापूर्वं न
निष्पद्यते । तस्मात्प्रधानापूर्वप्रयुक्तानामेवाऽङ्गेष्वपि क्रि-
या युक्तेति ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ५ ॥

यदि चैवंजातीयकमङ्गप्रधानार्थं ततः प्रयाज-
शेषेण हवींष्यभिधारयतीत्येतदङ्गप्रधानार्थम् । तत्र च
क्रमवाक्येष्वर्थं क्रमो न्यायप्राप्तः सिद्धवदुच्यमानो हेतु-
वन्निगदो ऽर्थात्तादुपपद्यते स वै ध्रुवामेवाऽग्रे ऽभिधार-

यति । कुतस्ततो हि प्रथमावाज्यभागौ यद्व्यन्भवतीति ।
यदाज्यभागद्विविधमभिधारणौयं तत एवं वक्तव्यम् ।
अन्यथा हि ध्रुवायामुपांशुयाजार्येण केवलमभिधारणं
स्यात् । तत्र न चाग्रे ऽभिधारणं स्यान्न च ततो हि
प्रथमावाज्यभागाविति हेतुः समर्थ्येत । तस्मात्सर्वार्थ-
त्वमिति ।

फलसंयोगात् स्वामियुक्तं प्र- धानस्य ॥ ६ ॥

याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्कर्म्मवदित्यनेनाधि-
करणेन येषां याजमानत्वं सिद्धं ते किं यजमानस्य क-
र्तृत्वांशिनाङ्गप्रधानार्था उत भोक्तृत्वांशेन केवलप्रधा-
नार्था इति । किं प्राप्तं पूर्वेणाधिकरणेन सर्वार्थत्वं स-
र्वार्थे हि यजमाने ऽवस्थिताः शक्नुवन्ति सर्वेषामुप-
कर्त्तुं न च व्यावृत्तिकारणमस्तीति प्राप्ते ऽभिधौयते ।

येनैव हेतुनैतेषां स्वामिगामित्वनिश्चयः ।

तेनैव तु प्रधानार्थप्रतिपत्तिरपि स्फुटा ॥

यदि ह्येते कर्तृत्वांशपातिनो भवेयुस्ततः सर्वार्थत्वं
प्रतिपद्येरन् भोक्तृत्वांशस्यास्त्वेते । स हि तैर्विना नोप-
पद्यते कर्तृत्वं तु तदभावे ऽपि यथा भवति तथा सर्व-
लाक्षप्रत्यक्षम् ऋत्विजामपि च तत्संभवान्नैव तेभ्यो निवृ-
त्तिः स्यात् । अभीष्टे चार्थे योग्यता ऽऽधानमाकाङ्क्षति ।

तत्र च योग्यत्वमनुपजातं न तु यजमानस्य कर्तृत्व-
स्वरूपमभीष्टं न च प्रागेभ्यो न निष्पन्नम् । योग्यतां चा-
दधानाः क्रियाः संस्कारा इत्युच्यन्ते । तस्माद्भोक्तृत्वांशं

भजन्ते । यस्य च कर्मणः फलं यजमानेन भुज्यते त-
द्देशस्थास्तस्यैवोपकर्तुं शक्नुवन्ति नान्यस्य । प्रधानस्य
फलं पुरुषैर्भुज्यते नाङ्गानां क्रत्वर्थत्वात्तस्मात्प्रधान-
स्यैवंजातीयकाः । आह यदि क्रतोर्निर्वर्त्तका न पतन्ति
तत् फलस्यैवाङ्गं प्राप्नुवन्ति । नैष दोषः । एष एव
हि प्रधानस्योपकारी यदस्य फलग्रहणाय योग्यः कर्त्ता
क्रियते । ततश्च यथैवान्यान्यदृष्टार्थान्यङ्गानि फलयो-
ग्यतामपि कुर्वन्ति नाङ्गत्वात्प्रच्यवन्ते तथैवैते ऽपि द्रष्ट-
व्याः । प्रयोजनमनिष्टोमीयादिविकारेषु गमनं अप्रना-
दीनामगमनं सिद्धान्ते ।

चिकीर्षया च संयोगात् ॥ ७ ॥

पूर्वैर्गौव न्यायेन सौमिको वेदिः केवलप्रधानार्था-
विज्ञायते । इयति शन्यामहे ऽस्यां कर्तुमिति यच्चिकी-
र्षितं तददृष्टेनेवमभिधीयते । फलवच्चिकीर्षितं नाङ्गानि ।
अचिकीर्षितत्वे सति चिकीर्षितसिद्ध्यर्थत्वेन करणादेव-
मपर्यवसिते चिन्तान्तरं तावत्प्रसीति ।

तथा ऽभिधानेन ॥ ८ ॥

संयोगादिति वर्त्तते पौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः
प्रधानमात्रवचनत्वादानर्थ्यात्तदङ्गेष्वित्येवमवतरतोः
प्रधानहविष्वेव केवलेषु प्रवृत्तितस्माच्चतुर्होत्रा मन्त्रेण
पञ्चहोत्रा च प्रधानहविर्मात्रमभिमष्टव्यम् ।

तद्युक्ते तु फलश्रुतिस्तस्मात्सर्व-
चिकीर्षा स्यात् ॥ ९ ॥

वेदेदेशविशेषात्मकत्वाद्देशकालयोश्च साङ्गप्रधान-
प्रयोगविषयत्वावधारणात्सर्वार्थत्वम् । यो ऽपि चिकी-
र्षासंयोगः सो ऽपि फलप्राप्तेः प्रयोगाधीनत्वात्तद्विषय
एव ज्ञायते । तस्मात्साङ्गप्रधानार्थमिदमित्यवधारणादङ्गा-
र्या ऽपि स्यादेवं च सत्यगनीषोमीयादिविकारेषु निरुद्ध-
पञ्चादिषु कर्त्तव्या ।

गुणाभिधानात्सर्वार्थमभिधान- म् ॥ १० ॥

द्वितीयया यस्माद्गुणभूतमभिमर्शनं विज्ञायते त-
स्मात्सर्वार्थमित्यसंदेहम् । स्थितएव गुणात्वे तद्विशेषचि-
न्तेयं प्रस्तुता । सुतरां च प्रातिपदिकार्थानुसारि-
णा द्वितीयार्थेन प्रधानहविर्मात्रगुणत्वं प्राप्नोति । त-
स्मादनुपपत्तिरेव । यच्च पौर्णमास्यर्थमभास्यार्थमिति
चोक्तं तदपि पूर्वपक्षमेव साधयति । तेनैवं वक्तव्यम् ।
पौर्णमासौमभिमृशेदित्यत्र कालकर्मतत्त्वसुदायानाम-
नभिमृष्टव्यत्वात्पौर्णमासौमिति गौणेन भवितव्यम् ।
तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्यद्यपि प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्प्रा-
तिपदिकं गौणमित्यापद्यते तथा ऽप्यत्र तावताऽप्यभिम-
ृष्टव्यविशेषानवगमात्समस्तस्युवादिविषयसंशयोपप्लवे सति
विशेषो ऽग्यत एव लब्धव्य इति साकाङ्क्षत्वादसंदि-
ग्धार्थपरिश्रुतार्थं प्रथमप्रतीत्वेन च प्रातिपदिकार्थं मुख्य-
माश्रित्य विभक्तिः सप्तम्यर्थे ऽवकल्पते पौर्णमास्यामिति
तदेव साकाङ्क्षितम् । आसन्नहविरधिकारविधि-
ना ऽभिमृष्टव्यविशेषस्यावधारितत्वादतः कासकारेण

प्रयोगद्वारेण वा व्यवस्थार्थमेवेदं श्रवणमिति हविर्मा-
त्राभिमर्शनम् । अथापि पौरुषमास्यादिशब्देन हविरुच्यते
तथा ऽपि तदुपकारमात्रलक्षणात्सर्वार्थत्वमिति ।

दौक्षादक्षिणं तु वचनात्प्रधान- स्य ॥ ११ ॥

फलसंयोगात् स्वामियुक्तं प्रधानस्येत्यनेनैव गता-
र्थत्वाद्दौक्षाणामनुदाहरणत्वम् । अन्ये तु समर्थयन्ते
सर्वेषु सोमक्रयादिषु दौक्षितशब्देन विनियोगो दृ-
श्यते । दौक्षाश्च दौक्षितत्वसिद्ध्यर्थाः । तच्च दौक्षितत्व-
मुपादौयमानत्वात्तत्र तत्र गुणत्वेन विवक्षितम् । अ-
तोऽङ्गप्रधानार्थत्वप्रसक्तिः । दक्षिणानामृत्विगानम-
नार्थत्वादानमनस्य च साहाय्योपादित्तया प्रयोगा-
र्थता तस्माच्चिकीर्षान्यायेन साङ्गप्रधानप्रयोगविष-
यत्वमिति सर्वार्थत्वप्रसक्तिः । अपि च प्रत्यक्षमेवैत-
दृश्यते दक्षिणोपात्ता ऋत्विजोऽङ्गान्यपि कुर्वन्ति ।
इतरथा हि प्रधानमात्रमेव तत्परिक्रीताः कुर्युर्न च
तावन्मात्रार्थं यजमानस्यैतैः परिक्रीतैः प्रयोजनम् ।
अतो यद्यत्परिक्रीताः करिष्यन्तीत्यवधार्यते तस्मै दक्षि-
णा । एवं च कर्तृतन्त्रत्वाभिधानमेकादशे योच्यते । त-
स्मात्सर्वार्थत्वमिति प्राप्ते ऽभिधीयते । दौक्षाः सोमस्य
दक्षिणाः सोमस्येति वचनात्प्रधानार्थता । यस्तु दौ-
क्षितविनियोगो ऽङ्गेषु स पुरोडाशकपालादिवद-
प्रयोजकलक्षणापत्तेः प्रधानप्रयुक्तस्यैवेति ज्ञायते । द-
क्षिणाश्च प्रधानार्थाः सत्यः प्रसङ्गादङ्गानामुपकुर्व-
न्तीति वक्ष्यामः ।

निवृत्तिदर्शनाच्च ॥ १२ ॥

निवृत्तपशौ च षड्विंशोदहोमेन दीक्षाऽनुग्रहं व-
दन्नप्राप्तिं दर्शयति । सर्वार्थत्वे च स्यादेव दीक्षेति ना-
न्येनानुगृह्येत । ननु चानङ्गत्वे ऽप्यनुग्रहवचनमना-
कङ्कितत्वाद्यर्थमेव । नैष दोषः । प्रकृतौ परप्रयुक्तोपजी-
वनात्तत्कृत उपकार आसीदिति अप्रयोजकत्वात्तदभा-
वे सति वैगुण्यमिवाशङ्क्यते तत्रानुग्रहवचनमुपपत्स्यते ।

तथा यूपस्य वेदिः ॥ १३ ॥

अर्चमन्तर्वेदि मिनोत्यह्वं बहिर्वेदीति किमन्तर्वे-
दिकदेशो यूपान्गत्वेन विधीयते अथ बहिर्वेदिदेशमिश्र-
संधिदेशमात्रं लक्षयतीति । ननु च पुरस्तात्सर्वार्थत्व-
मवस्थाप्येदानीमयुक्तो विचारः स्थितएतन्निम्नधिकरणे
तद्दृष्टव्यम् । यदि हि वाक्यसंयोगादूपार्थता भवेत्कुतस्त-
दा कैमर्थ्यविचारावसरः । स्थिते पुनर्हंशलक्षणाद्यर्थत्वे त-
दर्थत्वात्तदर्थत्वे युज्यते । किं प्राप्तं प्रकरणं बाधित्वा
यूपस्य वाक्यसंयोगाद्भवितुमर्हति लक्षणा हीतरथा स्या-
न्न चान्तर्वेदिशब्दस्य श्रौता ऽर्थो न समवेति यतो लक्ष-
णां प्रतिपद्यते । तस्मादियति शङ्क्यामह इत्यपि सामा-
न्यशास्त्रं यूपविषयमेवोपसंहृत्य वेदेयूपार्थत्वं प्रतिप-
त्तव्यम् । अथ वा पूर्वेणाधिकरणेन स्थिते साङ्गज्यो-
तिष्टोमार्थत्वे किं यूपार्थत्वमप्यस्ति नास्तीति विचा-
र्यते । ननु सर्वार्थत्वादेव सिद्धं यूपार्थत्वम् इति न
विचारणीयम् । न तेन सिद्धं यूपस्य पञ्चङ्गत्वात् ।
ज्योतिष्टोमस्य हि साङ्गस्य वेदिर्न पश्योः । ननु च प-

शुरपि स्वाङ्गभूतामङ्गं गेभ्यो दास्यति दद्याद्यदि तस्य स्वमहिम्ना वेदिर्भवेत् प्रधानहारेण त्ववतरन्ती तत्स्व-
रूपमात्रेण वावतिष्ठते । प्राप्ते च वेदिकार्ये अतिदेशेन प्राप्नुवन्ती दार्शपौर्णमासिकीं वेदिं निराकृत्य पश्वादिषु सौमिकी निविशते सा प्राकृतेश्वेव वेदिकार्येषु विनियो-
क्तया । न चेदं यूपमाने प्राकृतं यतो वेदिं लभेत ! तस्मादप्राप्तेर्यूपस्य लौकिकैव देशबुद्धान्तर्बहिर्वा मा-
ने प्राप्ते ऽनेन वचनेनार्हस्यान्तर्वेदिर्नियम्यते इति प्राप्ते ऽभिधीयते ।

देशमात्रं वा शिष्येणैकवाक्य- त्वात् ॥१२॥

उभाभ्यामप्यन्तर्वेदिबहिर्वेदिशब्दाभ्यां मध्यदेशो लक्ष्यते नाङ्गाङ्गिभावो विधीयते ।

कुतः कृतार्थसंयोगे देशकालोपलक्षणम् ।

सर्वेष्विष्टं कृतार्थं च वेदियूपाविहाऽन्यतः ॥

अङ्गाङ्गिभावे हि यूपो वा वेदाङ्गं भवेत् वे-
दिर्वा यूपाङ्गं न चैकमप्युपपद्यते निराकाङ्क्षत्वाद्-
दृष्टकल्पनात् वाक्यभेदप्रसङ्गाच्च । न तावत्पशुब-
न्धव्यापृतस्य यूपस्य वेदिं प्रत्यपेक्षा ऽस्ति । नापि कर्तृ-
हविस्तदुपकरणधारणव्यापृताया वेदेः सहस्रभागांशसं-
बन्धिनि यूपे ऽपेक्षा न चान्यतरस्य दृष्टोपकारित्वमव-
कल्पते । किं चार्हं बहिर्वेदीत्यशिष्यं विध्यनुवादत्वासं-
भवात्स्वत्यक्षे । मत्यक्षे तु हाभ्यां विना देशविशेषोपल-
क्षणासंभवादवश्यं शासितव्यमेतत् । कथं समस्तस्य यूप-

पस्थान्तर्वह्निर्वा माने प्राप्ते ऽर्द्धमन्तर्वेदीति नियम्यते
 द्वितीयस्यार्द्धस्य पुनरप्यनियमप्रसक्तौ षड्विंशवेदीत्यपि
 विधातव्यम् । ततश्चानेकार्थत्वाद्वाक्यभेदो भिनोत्वास्था-
 तानुषङ्गक्षेत्रस्य प्रसज्यते । पाक्षिकस्य च नित्यव-
 दनुवादो ऽनर्थकः कल्पयितव्यः । ननु चार्द्धस्यान्तर्वे-
 दिसंख्ये विहिते विध्यभावादर्द्धान्तरं षड्विंशेति भ-
 विष्यति । भवेदेवं यदि नित्यमन्तर्वेदि षड्विंशेद्वेव
 वा यूपमानं प्रसक्तं स्यात्समस्तान्तर्वेदिप्रसङ्गे हि स-
 त्वर्द्धपुनर्वचनसामर्थ्यात्परिसंख्यायेतरस्य षड्विंशानं ग-
 म्येत समस्तस्य वा वह्निरेव प्रसङ्गे ऽर्द्धस्याविहित-
 मिति तदवस्थमर्द्धान्तरमध्यवसीयेत । न त्वेतदुभयम-
 प्यस्ति । अतश्चेदृशमवधारणमर्धमन्तर्वेद्वेव न त्वर्द्धमे-
 वान्तर्वेदीति तथा सति चार्द्धान्तरमनियतत्वात्कदा
 चिदन्तरपि प्राप्नोतीति न वह्निर्भावः सिद्धतीति । न-
 नु च यदि समस्तमन्तर्वेति भिनोति ततो ऽर्द्धमन्तर्वे-
 दीति एवं विधिर्नैव कुर्यात् । कथं न करोति यदर्द्धं
 तत्तावन्निधमतो ऽन्तर्भिन्नोत्थेतावच्च विहितं नेतरत्प्र-
 तिषिद्धं तस्मादुभाभ्यां विशिष्ट एको देशो ऽभिधीयते
 इत्येवमवाक्यभेदः ।

सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति हवि-

र्द्धानयोर्वचनात्सामिधेनीनाम् १३॥

उत यत्सुन्वन्ति सामिधेनीस्तदन्वाहुरिति श्रूय-
 ते । पूर्ववदेव संदेहविचारनिर्णयोः । कथं न गता-
 र्थमिति चेत् । विस्पष्टार्थद्वयानुपादानात् । न त्वत्रैव

दृश्यते इदं परस्याशिष्यमिति मम तु शिष्यमिति ।
कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिः उच्यते ।

**देशमात्रं वा प्रत्यक्षं ह्यर्थकर्म
सोमस्य ॥ १६ ॥**

सोमधारणेन तावत्प्रत्यक्षं नैरपेक्ष्यं हविर्ज्ञानस्य
सामिधेनीनां पुनः प्रकृतावेवाग्निसमिन्धनार्थत्वात् कृप्तं
प्रयोजनमिति नास्त्यङ्गाङ्गित्वापेक्षा । हविर्ज्ञानविशे-
षसंबन्धपरे वाक्ये सामान्यसम्बन्धशक्तिमपि कल्पयतः
आग्नेय्यधिकरणोक्तो वाक्यभेदो योज्यः । विशेषेण सामा-
न्याक्षेपाद्वाक्यभेदं परिहरतः सिद्धसामान्यसंबन्धेन सिद्धान्त-
पक्षेणार्थोपपत्तिश्चयो दर्शयितव्यः । अस्ति हि प्राकृतदे-
शोपलक्षणात्वेन हविर्ज्ञानयोरन्यतरस्य प्राप्तिः । तत्र वि-
शेषमात्रं सुखेन विधीयते तस्मादपि देशलक्षणा ।

समाख्यानं च तद्वत् ॥ १७ ॥

हविर्ज्ञानमिति अनन्यप्रयोजनस्य तादर्थ्यव्यपदे-
शो ऽवकल्पते । अन्यथा हि सामिधेनीधानमित्यपि
स्यात् ।

**शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणा-
त्वात्तस्मात्स्वयं प्रयोगे स्यात् ॥ १८ ॥**

अतः परं समाख्यायाः सर्वैः सह विरोधाविरो-
धचिन्ता वर्त्तिष्यते । होता हौतमित्यादयः कथं विनि-
योजिका इति । तत्र प्रथमं तावदुपोद्घातः क्रियते यदि

होत्रादयो नानाभूता विद्यन्ते ततः क्व ते विनियुज्य-
न्तामिति विचारो भवति यदि तु सर्वमेव कर्म यज-
मानेन कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यं तत्राणामवकाशो ऽस्ति ततस्त-
त्समाख्योत्थापितो विरोधाविरोधविचारो नैव प्रस्तो-
तव्य इति । तत्र दर्शपूर्णमामादीनि फलदक्षिणावन्ति
कर्माण्युदाहरणम् । तेषु विचारः किं यजमानेनैव सर्वं
प्रयोक्तव्यमुत प्रधानमात्रे यजमाननियमः । किं वा
प्रधानेष्वेव यजमानो ऽन्यत्रान्य एव । किं प्राप्तं सर्वं
यजमानेनैव कर्त्तव्यमिति । कुतः । प्रयोगवचनस्य ह्या-
त्मनेपदं साङ्गायां भावनायां फलार्थिनं कर्त्तृत्वेन प्र-
युक्ते । स यत्रैव कर्त्ता न स्यात्तत्कृतमेवोपकारं न प्रा-
प्नुयात्तस्मात्स्वयं कुर्यादिति । फलस्य चोत्पद्यमानस्यो-
त्पादयितृत्वेन प्रयोक्ता यजमान एवोच्यते । होत्रा-
दिसमाख्या च तस्यैव तत्तत्कुर्वाणस्यैकस्य कर्मभेदा-
दित्यनेन न्यायेन भविष्यतीति मन्यते ।

उत्सर्गे तु प्रधानत्वाच्छेषकारी
प्रधानस्य तस्मादन्यः स्वयं वा
स्यात् ॥ १६ ॥

प्रधानमात्रवाचिनो धातोः परेण प्रत्ययेन तन्मा-
त्रस्यैव फलार्थिककर्तृत्वं नियम्यते शेषाणां तु निर्द-
त्तिमात्रं प्रतीयते न कर्तृविशेषः । तस्मात्तत्रानियमः ।
ननु च प्रधानसमानकर्तृत्वादेवाङ्गानामपि स एव
कर्त्ता सिद्ध्यति । न तत्र प्रयोजकत्वेनापि कर्तृत्वानुप-
हात् । द्रव्योत्सर्गे ह्यन्येन क्रियमाणे न किञ्चिद्यजमानेन

कृतं स्यादिति तं करोति । तत्र कृते परिक्रयादिना कारयन् कर्तृत्वात्प्रच्यवते । केचित्तु सुतरामात्मनेपदेन प्रयोजकत्वमेवाभिधीयतइति समर्थयन्ते । कर्त्तृभिः प्रायक्रियाफलविहितस्य ह्यात्मनेपदस्य शिजर्थ एव प्रेषणादिरूपेण संविधानात्मको वाच्यस्तथा च यजन्ति याजका इति प्रयोज्यव्यापारे परस्मैपदम् । यजते यजमान इति प्रयोजकव्यापारे आत्मनेपदं दृश्यते । न त्वेतद्युक्तम् । एवं हि सति प्रधानमपि यथा कथं चिदन्यैरेव कारयितव्यं भवेद्यदेव हि स्वयंकर्तृकं जातं तस्यैव फलं न प्राप्नुयात् । न च यद्वृत्तिजः कुर्वन्ति तस्य कर्त्तृत्वत्वाद्यजमानगामि फलं युज्यते । कामं तु प्रधानकारिणो यजमानस्य यथा कथं चिदनुग्रहेण प्रयोजकत्वाद्वृत्तिगव्यापारवचनं परस्मैपदं शिजर्थे वर्त्तेत नात्मनेपदं तस्मात्पूर्वैर्गौव व्याख्यानान्न प्रधानादन्यस्य स्वयमन्यो वा कर्त्ता स्यादिति । तत्रापि तु प्रत्ययप्रतिपादिता भावना प्रथामन्ततया फलार्थिकर्तृत्वेन गम्यमाना कथं करणांशमात्रएवोपमङ्गियतइति वक्तव्यं तेनैवं व्याख्येयं नात्मनेपदेन फलार्थिकर्तृत्वं चाद्यते किं तर्हि भावनाक्षिप्तकर्तृत्वस्य स्वतः फलसंबन्धित्वम् । अतश्च फलेन कर्त्तुरन्यत्र न गन्तव्यम् । न तु फलार्थिनो ऽन्येन व्यापारकरणं विरुध्यते । तावता च सिद्धोद्गेष्वनियम इति ।

अन्यो वा स्यात्परिक्रयाम्ना-
द्विप्रतिषेधात्प्रत्यगात्मनि॥२०॥

अन्वाहार्यद्वादशशतादिदानं कर्मसंयुक्तेभ्यो ऽभि-
धानात्परिक्रयार्थं वा कर्मसंयोगादिति दशमे वक्ष्यति ।
स्वभावतश्च परिक्रयः परत्र क्रियते नात्मनि विरोधात् ।
तत्र यदि कदा चित्स्वयमेवाङ्गानि यजमानः कुर्या-
त्ततः परिक्रयासंभवात्परिक्रयो न क्रियेत तत्रास्य नि-
त्यवदान्मानं विरुध्येत तस्मात्तन्नित्यतां कर्तुमवश्यं परि-
क्रयाह्नीणि कर्तव्यं तत्राणि उपादातव्यान्यतश्च क्व चित्स्व-
यंकरणात्क्वचित्संविधानाद्यजमानस्य कर्तृत्वम् । आत्म-
नेपदस्यापि परिक्रयवर्ती भावनामाश्रितस्येदृशेनैव क-
र्तृत्वेन फलोपयोगः समानकर्तृक इत्यर्थो न विरोक्ष्यते ।

तच्चार्यात्कर्तृपरिमाणं स्याद-
नियमो ऽविशेषात् ॥ २१ ॥

एकस्य द्वयोर्वोपादाने परिक्रयः शक्यः कर्तुमि-
त्यनियमः । अथ वा फलसमानकर्तृकत्वे सामानाधि-
करण्यात्मनेपदाभ्यां समस्तस्य प्रयोगस्य प्राप्ते यन्मा-
त्रमेवावाधित्वा परिक्रयविधिरशक्यस्तदेव बाधितव्यं
चैकेन कर्त्ता यत्किञ्चित्कुर्वतोपपन्न इति नानेकं बा-
धितव्यमिति ।

अपि वा श्रुतिभेदात्प्रतिनाम-
धेयं स्युः ॥ २२ ॥

भिन्नसमाख्यानियतकर्तृकपदार्थयुक्तभावनाविधि-
ना तावतामुपादानमिति विहितं भवति । संज्ञा चोत्प-
त्तिसंयोगादिति चैष न्यायो यथा कर्त्ताभेदं बोधयितुं

समर्थस्तथा कर्तृभेदमपीति यावत्समाख्यं कर्त्तार उपा-
दातव्याः ।

एकस्य कर्मभेदादिति चेत् ॥२३॥

व्याप्रियमाणानामेताः समाख्या उपलभ्यन्ते । न च
लोकादवगता इति यूपोदिवत्कार्यतस्तावत्परिच्छिद्य-
न्ते । ततश्च पाचकादिवत्तत्तदौवादि कर्म कुर्वन् होवा-
दिशब्दैरभिधास्यत इत्यभेदः ।

नोत्पत्तौ हि ॥ २४ ॥

यदि हि कर्मविनियोगवेलायामेतदुत्तरकालं
वेताः समाख्याः श्रूयेरन्नेवं सति न भिन्दुरपि । वरणं
त्वत्यन्ताप्रवृत्तानां प्रवर्त्तनार्थमभ्यर्थनम् । तत्रैताः श्रूयन्ते
ब्रह्माणं वृणीत इत्यादि । न च तदानीं निमित्तान्तरं
दृश्यते यत्कृतः समाख्याभेदो भवेत् वरणान्यपि चैता-
न्येकस्यैव पुनः श्रुतिरित्येवं गुणश्चापूर्वसंयोग इत्येवं वा
यावच्छ्रुति भिद्यन्ते । तद्भेदाच्चोपादेयानामृत्विजामपि त-
त्परिमाण एव भेदः । समाख्यानामपि च प्रागनुपलब्धे-
रुत्तरकालं च सिद्धवद्वाचाराहरणानिमित्तैव गम्यते ।
निमित्तभेदाच्च नैमित्तिकभेदसिद्धिः । दृष्टार्थत्वाच्च नै-
कस्यैव कर्त्तुः पुनः पुनर्वरणं कर्तुं शक्यते सकृदुपात्तस्य
पुनरुपादानानुपपत्तेः । उत्पत्तिवाक्यशिष्टवरीतव्यवा-
धविकल्पासंभवाच्च न वाक्यं तेनैव वरणेन त्रियमाणा-
न्तरसंबन्धम् । अतोऽपि वरणानि भिद्यन्ते । सर्वाणि
च तान्यैन्द्रवायवादिग्रहणावदप्यर्थविधायिना प्रयोग-
वचनेन गृह्यन्ते तद्गृह्यवशेन च सर्वत्वज्ञां यद्वचम् ।

अतो यावद्वरणान्द्विजां भेदसिद्धिः । यत्तु भाष्यकारेणो-
क्तं तन्मादेषां वरणे संकीर्त्तनम् न विधिरित्यादि त-
द्विहितवरणनियमप्राप्त्यभावादयुक्तं न चैतावतो वा-
क्यराशिः कल्पितैकवाक्यत्वस्य सुखतरोपायप्रचयलभ्य-
संख्यामोक्षप्रत्याग्रहं फलं भवितुमर्हति । तेन वरणवि-
धिर्नैव निष्पादिनी प्रथमशिष्टैव संख्या सेतस्यतीत्येतदेव
समर्थयितव्यम् । न किञ्चित्तया विरहितया ।

चमसाध्वर्यवश्च तैर्व्यपदेशात् ॥२५॥

अध्वर्यव इति समाख्यानात्तेषां चमससंबन्धा-
दध्वर्युर्पुरुषा एव चमसाध्वर्यव इति प्राप्ते ऽभिधीयते ।
यद्यत्कनियतत्वाद्यपदेशानां सर्वैश्चेतरैस्तुल्यवत्पृथक्त्वे न
वापदेशादुत्पत्तौ च वरणान्तरास्मानात्पूर्ववदेव भेदः ।
यद्यापि च यजमानेन त्रियन्ते तथा ऽपि तदाज्ञाकरत्वेन
त्रियमाणत्वाद्भवत्येव तदीयत्ववापदेशः ।

उत्पत्तौ तु बहुश्रुतेः ॥ २६ ॥

दशत्वं लिङ्गदर्शनात् ॥ २७ ॥

बहुत्वानियमे प्रथमं वा नियम्येतेति चित्त्वे प्राप्ते
दशमेये ज्योतिष्टोमविकारे दशत्वानुवादात्प्रकृतौ च
दश त्रियन्तइति विज्ञायते । स्वामिदशत्वाच्चमसदश-
त्वाच्च दशत्वप्राप्तिः ।

शमिता च शब्दभेदात् ॥ २८ ॥

प्रकरणाद्वोत्पत्त्यसंयोगात् ॥२९॥

उत्पत्तिगता समाख्या भेदिका भवति । न चैवं
तद्गता । तेनैकस्य कर्मभेदादित्यमेव भवति । नन्व-
ध्वर्खादिषु व्याप्रियमाणेषु शमिता पशुं कण्ठे गृह्णातीति
श्रवणाद्भेदः स्यान्नैष दोषः । य एव कश्चिद्व्यापृतः स
एव ग्रहीष्यति । न च तदा सर्वाध्वर्युपुरुषाणां सर्व-
त्विजां वा व्यापारो विद्यते । तदेतद्व्यतीतरमन्यस्तेषां
यतो विशेषः स्यादिति । प्राप्त्यभावाच्च यद्ब्राह्मणः स्था-
दिति लिङ्गमसाधकमतो बलाद्यजमानविषयं क-
ल्प्यते । याजमानप्रकरणाम्नानाच्च शामितस्य न कथं
चिद्ब्राह्मणविषयत्वं विज्ञायते हिंसात्वाद्ब्राह्मणो ने-
च्छेदिति चेत्तुल्यमेतद्ब्राह्मणस्यपि । स हि मन्दप्रती-
कारः सुतरां प्रत्यवैति । तेन यथैव शूद्रादिः कथं चि-
दनिच्छन्कार्यते तथैव यो दानादिवशीकृतः करिष्यति
सो ऽनुष्ठास्यतीत्यविरोधः । एतेनैव हेतुना ऽऽर्त्विज्यं
निन्द्यते ।

उपगाश्च लिङ्गदर्शनात् ॥३०॥

विक्रयी त्वन्यः कर्मणो ऽचो-
दितत्वात् ॥३१॥

कर्मकार्य्यात्सर्वेषामृत्त्वित्कम-
विशेषात् ॥ ३२ ॥

ऋत्विक्शब्दो हि निपात्यमान एव उपपदधातुप्रत्य-
यसमन्विते ऽर्थे वर्त्तते ऋतौ यजन्तीति ऋत्विजः । एत-

स्माञ्चेत्कारणादृत्विजो भवन्ति इत्त सर्वेषां तदविशिष्टमिति तदनुसारमृत्विक्त्वमपि सर्वेषामेव प्राप्तम् अतश्चत्वारः पञ्च षट् सप्तदशेत्याद्या अवयवा अप्येतस्य महान्त इत्येवं स्तोतुमवयुत्ववादः ।

न वा परिसंख्यानात् ॥३३॥

परिसंख्यानादिति भाष्यकारेण परिसंख्यैव व्राख्याता सप्तदशस्वन्येषु च प्राप्तवत्सु सप्तदशपुनःश्रवणं न तावन्मात्रपरिग्रहार्थं यो ऽर्थोदितराभावप्रत्ययस्तमाश्रयितुं न सप्तदशस्वरूपं प्रत्यापयितुं । सर्वत्र हि द्वयोः संबन्धे कृते तत्स्वरूपं संसर्गश्च प्रतीयते ऽन्यनिवृत्तिश्च । क्व चिच्च किं चित्प्रयोजनवशेन विवक्ष्यते । स्वरूपसंसर्गसंभवे च बलादेव विधिरितरनिवृत्तिप्रयोजनो भवति अतश्च विदोषत्वमदोषः । स्वार्थस्य प्राप्तत्वेनैव हेतुत्वात्पतीतस्य च परार्थस्यापरिग्रहे विध्यानर्थक्यात् । परस्तु कर्मकरणमेव हेतुं परिगृह्य सति निमित्ते ऽन्येष्वपि शब्दप्रवृत्त्यवश्यंभावित्वं मत्वा ऽऽह । ननु प्रतिषिध्यमानेष्वपीति । कार्य्यप्रतिषेधेनैव तावत्प्रक्रमते सर्वत्र हि स्वरूपप्रतिषेधासंभवात्कार्य्यं प्रतिषिध्यते । तद्यथा न समेष पुत्रः पुत्रकार्य्यं न प्रवर्त्तते इत्यर्थः । एवं यो ऽयमर्थोत्सप्तदशभ्यो ऽधिकानां प्रतिषेधः प्रतीयते स कार्य्यविषयो न स्वरूपविषय इति द्रष्टव्यम् । वरणं तु शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वादनुदाहरणमिति चेत् नास्मिन्पक्षे कर्मयोगादेव शब्दप्रयोगसिद्धेरितरस्तु स्वरूपाप्रतिषेधात्तन्निमित्तं कार्य्यमपि दुष्प्रतिषेधमिति कथमूतौ यजतां तेषामृत्विक्त्वं न स्यादित्याह । सिद्धान्तवादी तु तत्रैव-

नोत्तरं विवक्षमाणा एवं तर्हि द्विविधो ऽयमित्यादि प्र-
क्रमते । यद्येष यौगिकः स्यात्ततो न कुतश्चिन्निवर्त्तते
संस्कारशब्दस्त्वयं वरणभरणे हि संस्कारौ ते येषां न
स्तौ न ते सत्यपि क्रियागोत्रे तच्छब्दवाच्या भविष्यन्ति
ते च वरणभरणे सप्तदशानासेव यजमानेन क्रियेते
तन्निमित्तत्वाश्रयणे च सप्तदशस्त्विज इत्यनुवादो ऽव-
कल्पिष्यते अथवा स्ववयवानुवादो मृषात्वद्वयः क-
थ्येत तस्मान्नातिप्रसङ्गः । ननु च ये ऋत्विजस्तेषां
वरणभरणे येषां च ते ते ऋत्विज इतीतरतरा-
श्रयं प्राप्नोति नैष दोषः । प्रथमं तावदाप्नुस्येनेषा
व नव्यक्तिरन्विष्यते । ये ऋत्विजस्तेषां वरणभर-
ण इति यदा तु वृक्षादिवत्ते लोकव्यवहारेष्वप्र-
सिद्धास्तदार्थादयमर्थो भवति वरणेन ऋत्विजः क-
रोतीति । यथैवास्य सूत्रस्य शाटकं वक्ष्येत्ते वानेन
शाटकः क्रियतइति हि भाविनि संज्ञाविज्ञानादविरोधी
विज्ञायते तथैवात्र प्रत्येतव्यम् । एतेनाध्वर्युं वृणौ-
तइति तद्विशेषवचनानि व्याख्यातानि । एवं च त्रि-
यमाणांनाऋत्विजां द्वितीयानिर्देशो ऽवकल्पिष्यते ।
वरणं चाधानवत्कर्म्मोपयिक्तांस्तानुत्पादयद्दृष्टार्थं भवि-
ष्यति । वेदपौर्वाष्वपर्यालोचनाप्नुते वरणेन क्रि-
यन्तइत्यवसानान्नाप्रसिद्धिः । न त्विदं निपातनाख्या-
नद्वारेण ऋतुयजननिमित्तत्वं गम्भमानं सत्यरित्वात्
युज्यते । न च वरणभरणयोः सिद्धत्वं संबन्धित्वेन ता-
नुद्दिश्य श्रूयमाणयोर्विपरीता वचनव्यतिर्यक्तता । य-
थाप्रसिद्धाः संस्कृतं न शक्यन्तइति वरणे ऽप्येवं तु-
ल्यम् । न हि कश्चिदप्रसिद्धं वस्तु कुरुष्वेत्युक्ते ऽवध्य-

वस्यति । नापि तेन व्यापृतेनापि तन्निमित्ता निष्पत्ति-
 रध्यवसीयते । यदि तु वेदवाक्यपौर्वापर्येण ज्ञायते इ-
 त्युच्यते ततः सिद्धानामेव संस्कारः सुखतरमध्यवसौ-
 यते । जानाति ह्येवं वरणं कुर्वन्त्यथा वेदस्य प्रसिद्धा
 एव के चिद्वृत्तिजो मम तु ते वरणद्वारेण प्रसिद्धान्ति
 प्राक्तस्मादन्येनानवधारितत्वादथ वा तस्यापि सामा-
 न्यतो ऽस्त्येव प्रसिद्धिः । सर्वो हि भावः केन चिदा-
 त्मना सिद्ध्यम्यवहारं साधयति सर्वात्मिकायाः सिद्धेः
 क्व चिदप्यभावात् । अतो ये ऋतौ यजन्ति ये वा ऽध्व-
 र्यवादिं कुर्वन्ति ते ऋत्विजः के च ते ये तत्समर्थाः सा-
 मर्थ्यरहितानामनधिकारात्के च समर्था ये विद्वांसः त-
 चापि स्मृतिप्रमाण्याद्ये ब्राह्मणास्तदविशेषप्रसङ्गे पुन-
 र्विशेषो भवति वरणोपोत्ता यद्वति ततो ऽपि पु-
 नर्हृत्विगाभिर्भियमाणा इति सेयम् एतैर्विशेषैः
 शब्दार्थसंबन्धव्युत्पत्तिर्भवति । विज्ञानं च तद्विष-
 यमन्यथा ऽन्यथा च प्रसज्यमानं विशेषविषयमुपसं-
 क्रियमाणा मक्रियमाणमेव सिद्धमृत्विक्त्वम् । अपि च व-
 रणभरणाभ्यामृत्विजो वोत्पादोरन् ऋत्विक्त्वम् वा तत्र
 ऋत्विजस्तावन्मातृपितृभ्यामेवोत्पादिता इति न पुनस्त-
 त्यत्तिमपेक्षन्ते । तथा योग्यतालजगामृत्विक्त्वमध्ययन-
 श्रवणाभ्यां सिद्धमिति न पुनः साधनीयम् । वक्ष्यति च
 याजमानोऽस्त्वित्यत्र न योग्यतैषां यजमानेन कर्त्तव्येति ।
 सर्वत्र च यदनुत्पन्नं तदुत्पाद्यते किं चैषां प्राग्वरणाद-
 नुत्पन्नं कर्म प्रत्यानमनम् । ननु ऋत्विक्त्वमप्यनुत्पन्नम् ।
 सत्यं तत्त पश्चादध्युत्पद्यमानं न पश्यामः । अथ यदु-
 त्पद्यते तदेव ऋत्विक्त्वं तथा सत्यानमनमेव तन्नान्यत्

किं चिन्न चेदमदृष्टमृत्त्विकत्वं यस्य हि कार्यमदृष्टं भवति
तत्स्वद्वयमयदृष्टं भवेत् । ऋत्विक्कार्यं तु कर्मनिर्दृष्टि-
दृष्टैव सा कथमदृष्टसाध्या भविष्यति यावता च सा
भवति तत्सर्वं विद्वत्त्वब्राह्मणात्वादि दृश्यते एव । यत्व-
दृष्टं किं चित्तत्प्रकरणवशात्कर्मप्रयोगवचनेन गृह्यमाणं
तदर्थमेव नाध्वर्वादित्वे व्याप्रियते । न च तद्वरणभर-
णाभ्यां जायतइति तयोरनिमित्तत्वं भवति । आहवनी-
यादीनां त्वप्रकरणोत्पत्तीनामदृष्टोपकाराणामनुत्पन्नाव-
स्थानां संस्कारविधानादुपपन्नमुत्पाद्यत्वम् । न हि तच्च
होमादिभिस्त्यज्यमानमिति द्रव्याधारो ऽपेक्षितस्तेनाव-
श्य तत्संबन्धाददृष्टमेवाभ्युपगन्तव्यम् । न च तदग्निमा-
त्रात्सिद्ध्यतीति तन्निर्दृश्यमदृष्टमेवाहवनीयादित्वमपे-
क्षितम् । अतो नैष दृष्टान्तः । यदि चादृष्टमृत्त्विकत्वं व-
रणभरणाभ्यां जन्येत ततः सत्रे ऽपि यजमानेषु तदाधा-
तव्यं तद्विशेषाश्चाध्वर्वादयो दीक्षावाक्ये ऽनूद्यन्तइति
वरणभरणे कर्तव्ये स्माताम् । तत्र वरणमृत्त्विकजामा-
नमनार्थत्वात्सत्रे न स्यात्स्वकर्मत्वात् । परिक्रयश्च ता-
दर्थ्यादिति च विरुध्यते । तस्मात्कर्मयोग्यतया ऽवधा-
रितानामेव वरणभरणाभ्यामुपादाननियमः कर्मार्थः
क्रियते । ऋत्विक्शब्दश्चावैगुण्यात्तद्विषय एवोपसंक्रिय-
माणः सतो ऽप्यन्यान्याभ्यान्नालम्बते । सत्रे तु स्वयंक-
र्तृत्वाद्वरणभरणयोरनपेक्षितयोरग्रहणादिनैव ताभ्या-
मवैगुण्यमिति योग्यतामात्रेणैवाध्वर्युत्वादिसिद्धिः । त-
द्यथा पौर्णमास्यां विना ऽपि शाखापरिवासनेन यदेवा-
ङ्कारापोहनक्षमं द्रव्यं स एवोपवेष इत्यदोषः । तस्मा-
द्यथा यूपस्य स्वरुं करोतीत्यत्रादाने कर्मशब्द इति व-

अति तथा ऽत्र भाष्यकारस्य दृष्टव्यम् ।

पक्षेणेति चेत् ॥ ३४ ॥

न सर्वेषामधिकारः ॥ ३५ ॥

वैश्वानरद्वादशकपालाधिकारे स्नातृत्वादय उच्चार्यमाणाः स्वरूपेणानुपयुज्यमानाः शनकुवन्त्यवयवत्वं ममयितुम् । स्तुत्या चोपेयुज्यन्ते । न त्विह परमसंख्योपात्ता यदधिकारात्सप्तदशत्वमवयवः प्रतीयेत स्तुत्यर्थं च स्यात्तस्माद्वित्वत्कोपसंहारार्थमेवेतदिति सप्तदशत्विजः ।

**नियमस्तु दक्षिणाभिः श्रुतिसं-
योगात् ॥ ३६ ॥**

प्रकृतानां ये के चित्सप्तदशेति प्राप्ते ऽभिधीयते । सामानाधिकरण्यप्रयोगान्नियमः तच्च दक्षिणादानक्रमवाक्यगतं ब्रह्मादीनां दृश्यते न चमसाध्वर्यूणाम् । यद्यपि च सिद्धमृत्विक्त्वमनूद्यमानं न शक्यमुपसंहर्तुमिति बुद्धिर्भवति तथा ऽपि सप्तदशश्रुत्यपेक्षितविशेषावस्थानं तदेष्वेव वेदेन सिद्धश्रदाश्रितमतो ऽस्माकमेवं परिच्छेदो भवति नूनमेतएवत्विज इति ।

**उक्त्वा च यजमानत्वं तेषां दी-
क्षाविधानात् ॥ ३७ ॥**

ये ऋत्विजस्ते यजमाना इति यजमानात्विक्-
शब्दौ समानविषयो नियम्य यजमानसंस्कारं दीक्षां ब्र-
ह्मादिषु क्रमार्थमनुवदन्नेतेषु तौ प्रावपीति दर्शयति ।

तस्याङ्गत्वादिकरणयोग्येष्वेवर्त्तौ यजत्सु ऋत्विक्त्वं
न सर्वेषु । तद्विषयमेव चर्तुयजनं शब्दस्य प्रवृत्तिनि-
मित्तम् । यथा साक्षादिमङ्गमनं गोशब्दस्य । यथा घा-
य्याशब्दः सामिधेनीषु निपात्यमानस्तास्वेवेत्यवधार-
णान्नान्यासु धीयमानास्वपि घाय्याशब्दवाच्यत्वं भवतौ-
त्यवधार्यते । तथैवर्त्तावेव यजत्सु भवति न तु भवत्ये-
वेत्यवधारयितव्यम् ।

स्वामिसप्तदशाः कर्मसामान्या- त् ॥ ३८ ॥

दीक्षादक्षिणावाक्ययोः षोडशानां संकीर्त्तना-
त्तावन्तो ऽवधारिताः । सप्तदशः कस्तेषामिति न ज्ञा-
यते । सदस्ययजमानचमसाध्वर्यवश्चावशिष्यन्ते । तत्र
चमसाध्वर्यूणां तुल्यकल्पत्वादन्यतरावधारणप्रमाणं
नास्तीति सदस्ययजमानयोरन्यतरः संदिह्यते तत्र क-
र्मकरत्वसामान्यात्सदस्यगृहणप्रसक्तावभिधीयते । स्वा-
मिसप्तदशाः स्युरिति । कथं पुनः पूर्ववर्त्तयजनकर्म-
निमित्तत्वमनभ्युपगम्याधुना तत्सामान्यात्स्वामिनः
ऋत्विक्कर्माभिधीयते । सदस्यं दृणीतइति चोत्पत्तिसं-
योगादध्वर्यादिवद्भेदः । न च ब्रह्मण्यवयवप्रसिद्धिः सं-
भवति समुदायप्रसिद्ध्या बाधितत्वात् । न च ब्रह्मण्यः पु-
नर्वरणं विधातुमनुवदितुं वा शक्यमध्वर्यादिष्वप्येव-
मेव प्रसङ्गात् । सर्वेषु चोपहवादिषु ब्रह्ममन्त्रव्यतिरेके-
णास्य मन्त्रः पठ्यते । तत्र चान्याय्यो विकल्पः प्राश्नी-
येत । न च चमससंबन्धे ऽपि ब्रह्मण्यः संकीर्त्तनं सद-

स्यशब्देनोपयुज्यते । सामर्थ्याक्षिप्तेन चोपद्रष्टा सदस्ये-
नावश्यं भवितव्यम् । सो ऽपि च प्रत्यवेक्षणादुक्तौ यज-
तीति शक्यो वक्तुम् सर्वे याज्ञिकाश्च भेदेन तं दृण्वते ।
तस्मादुक्ता सदस्यनिराक्रियेति । उच्यते ।

कृत्वक्त्वेन नैवेष्ट सदस्यस्य निराक्रिया ।

चमसाध्वर्युवत्त्वेष नृत्विगित्यभिधीयते ॥

सदस्यो हि भेदेन वरीतव्य एव न च ब्रह्मा सदस्य-
शब्देनोच्यते । ऋतुयजने सति वरणेनृत्विक्त्वनियमाद्
दक्षिणाभागसंबन्धद्वादशाहदीक्षावाक्ययोश्चासंकीर्त्तना-
दृत्विगिति नोच्यते । यथा सत्यपि वरणे ऋतुयजनसं-
बन्धे च कारणादयासंभवाच्चमसाध्वर्युव ऋत्विजो नो-
क्ताः । स्वामिनस्तु यद्यपि च वरणां नास्ति तथा ऽप्यन्य-
त्सर्वमस्तीति युक्तमृत्विक्त्वम् । यत्तु सदस्यो ऽपि प्रत्यवे-
क्षणाक्षजतीति । वचनसामर्थ्यादेवासौ त्रियते न तु
कश्चित्पदार्थस्तदधीनः येनास्य व्यपदेशः स्यान्न च प्रत्य-
वेक्षणं नाम कश्चित्पदार्थो येमास्य कर्तृविशेषः केन
चित्प्रमाणेन नियम्येत । तस्मात्सत्येव सदस्ये सृक्तं स्वा-
मिसप्तदशा इति । यत्तु भाष्यकारेण किञ्चित्सदस्य-
निराकरणपरमुक्तं तदृत्विक्त्वनिराकरणपरस्यातिरभ-
सवचनमित्युपेक्षणीयम् ।

ते सर्वार्थाः प्रयुक्तत्वादग्नयश्च

स्वकालत्वात् ॥ ३६ ॥

एवं कर्तृभेदं प्रतिपाद्येदानीं समाख्याविनियोगस्य
पूर्वपक्षं रचयति स तत्र ते सर्वार्था इति । न ज्ञायते किं क्र-

त्वर्थपुरुषार्थाभिप्रायसुत क्रत्वर्थसर्वार्थाभिप्रायम् तच्चाऽपि
 किं वाक्यसंयुक्तसर्वार्था उताऽसंयुक्तसर्वार्थाः । यदि ताव-
 त् पुरुषार्था अपीत्यभिप्रायः स वरणभरणयोः प्रकरणा-
 म्मानेन क्रत्वर्थत्वादयुक्तः । उक्तं हि । प्रकरणाविशेषा-
 द्वा तदुक्तस्य तत्संस्कारो द्रव्यवदित्यादिषु । तथैकादशे
 वक्ष्यति निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यादिति । तस्मादेवं
 तावन्न सर्वार्थत्वम् । नापि संयुक्तेषु तान्पुरो ऽध्वर्यु-
 र्विभजतौत्यादिकश्रुतानामन्येषामवतरणमस्तीति । या-
 नि त्वसंयुक्तानि कार्याणि तानि यत् तत्र वेदे प्रठि-
 तानि येन केन चित्कर्त्ता यथासामर्थ्यं कर्त्तव्यानीति
 सर्वार्थाः । प्रयुक्तत्वादिति सर्वाणि हि कार्याणि श-
 क्रवन्ति तान्प्रयोक्तुम् । तथा ते ऽपि कार्याणि सर्वं पु-
 रुषकार्यमिति यद्यत्कर्मणि पुरुषैः प्राग्वचनविशेषा-
 त्स्वसामर्थ्येन शक्यते तत्तदित्येवं युज्यते न पुरुषार्था-
 भिप्रायेण । ये पुनराहवनीयादयस्तेषां सर्वार्थत्वमप्रस्तुत-
 मेव न च प्रसङ्गादुच्यते । स्वकालत्वस्य हेतोरप्यसम-
 र्थत्वात् । न च तस्योत्तरपक्षे कश्चित्पक्षस्य हेतोर्वा
 परामर्शो ऽस्ति । यदि च लौकिककार्यापेक्षया सर्वा-
 र्थत्वमभिधीयते ततो विहारो लौकिकानामर्थं साध-
 येत्प्रभुत्वादित्युक्त्वा निर्देशाद्वा वैदिकानां स्यादित्यत्र
 निर्णीतत्वादविचार्यम् । यदपि वेदविहिताग्निकार्य-
 सर्वार्थत्वं प्रकृतिविकृत्योः तदप्यग्निसुपनिधाय स्तुवते
 इत्युदाहृत्य विशये लौकिकं स्यात्सर्वार्थत्वान्न वैदिक-
 मर्थनिर्देशात् । तथोत्पत्तिरितरेषां धिष्ययाग्नीनां स्या-
 दिति निर्णीतत्वादविचार्यम् । सिद्धान्तवचनमेवैतन्निरा-
 करणोक्त्यभावात् । तस्मादेवं वर्ण्यते । नैवेदमग्नीनां स-

वार्थत्वं पूर्वपक्षौक्यं किं तच्चधिकारणान्तरसूत्रोक्तन्यायप्र-
तिपादिताद्युमितपूर्वपक्षः सिद्धान्त एवायं सूत्रवाक्यभेदे-
नोच्यते न चैतदग्निकार्यापेक्षया सर्वार्थत्वं किं तर्हि प्र-
कृतिविकृत्यपेक्षया । तत्रानारभ्यवाद्भ्यायेनाधानवदेव
पूर्वोत्तरपक्षौ रक्षयितव्यौ किमाहवनौयादयः प्रकृत्यर्था
आहो स्वित्सर्वार्था इति । तत्र तत्प्रकृत्यर्थं यथा ऽनार-
भ्यवादाः प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्येवं प्राप्ते ऽभिधीयते
अग्नयः सर्वार्थाः प्रकृतिविकृत्यर्था भवेयुः । कुतः । स्व-
कालत्वात्स्वतन्त्रोत्पत्तित्वादित्यर्थः । तदेतद्वर्णितं सर्वार्थं
वा ऽऽधानस्य स्वकालत्वादित्यत्र । न त्वेतत्सर्वविषयं स-
र्वार्थत्वमवकल्पते ।

द्वारं येषु पराधीनं तेषु तत्प्राप्त्यपेक्षया ।

प्राप्नुवन्तौदृशा भावा न स्वतन्त्राः कथं चन ॥

शास्त्रेण चोदिता ये हि दर्विहोमाः स्वहृत्पतः ।

तेष्वेवाहवनीयः स्यान् यागेष्वप्यचोदनात् ॥

अत् जुह्वति तदाहवनीये इति श्रूयते न यद्यजिरन्नि-
ति तेनावश्यमाहवनीयचोदनया तावत्प्रतीक्षितञ्च या-
वच्चतुरवत्तं जुहोति यद्गृहाम् जुहोति यच्चमसान् जुहो-
तीति चातिदेशेन संबन्धाद्वारं प्राप्तम् ।

ततश्चाहवनीयेन सहैवास्यातिदेशतः ।

प्रकृतौ वा द्विरुक्तत्वादित्ययं निश्चयो भवेत् ॥

तथा च तासामेभिः प्रकृतितः प्रयोजवदिति सिद्ध-
वत्प्रकृत्यर्थत्वं दर्शितम् । तथा वैकृतचरुपुरोडाशानां
प्रत्यक्षहविःश्रपणविधानाङ्गार्हपत्यप्राप्तिद्वारं नास्ती-
त्यवश्यं सगार्हपत्यमेव श्रपणं प्रकृतितः प्राप्नुवदपे-

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
जातकतत्त्वम्	०	१२	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
वृत्तकमीमांसा	०	८	०
धातुपाठः (शिला -)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
मैषध चरित नारायणी टीका टाइप	६	०	०
पराशर संहिता	०	६	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसंहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
मनोरमा शब्दरत्नसंहिता (टाइप)	९	०	०
लघुकौमुदी टिप्पणीसंहिता	०	४	०
लक्षणावली	०	२	०
लीलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
वसिष्ठसिद्धान्तः	०	१	६
वार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	५	०	०
साङ्ख्यचन्द्रिका टिप्पणीसंहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	४	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसंहिता	४	०	०
अभिज्ञान शकुन्तला	१	०	०
आशुबोध व्याकरण	२	०	०
उपसर्गवृत्तिः	०	१	०
उद्याविसृज वृत्ती	२	०	०

विज्ञापनम् ।

—:०:—

बनारससंस्कृतसीरीजनाम्नी वाराणसीसंस्कृतपुस्तकावली ।

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा-
निबन्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा-
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी-
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्ये अपि विद्वंसः शीघ्रयन्ति । यैर्ग्री-
ष्कमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्तदे-
तैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च २) देयः । अन्यैर्म-
हाशयैः कानिचित् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डाना
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च २) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

ह० आ०

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५ ०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१ ०
तन्त्रवार्त्तिकम् खण्डानि १२	१२ ०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं	६ ०
सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागौडपादभाष्यसहिता	१ ०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३ ०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ८	८ ०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२ ०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्तपाद- प्रणीतभाष्यसहितम् खण्डे २	२ ०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५ ०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३ ०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुस्सर्वानुक्रमसूत्रम् सभाष्यं	३ ०
ऋग्वेदीयशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डे २	२ ०
(बृहत्) वैयकरणभूषणम् पदार्थदीपिकासहितम्	४ ०
विवरणोपन्यासः सटीकवाक्यसुधासहितः खण्डे २	२ ०
तत्त्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविवरणस्य व्याख्यानम्)	३ ०
न्यायलीलावती (यन्त्रस्था)	० ०

ब्रजभूषण दास और कम्पनी

बादनीमौक के उत्तर नई सड़क बनारस ।

BENARES SANSKRIT SERIES:

A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GREFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.

No. 72.

तन्त्रवार्तिकम्

नाम

मीमांसासूत्रायशबरभाष्यटीका, भट्टश्रीकुमारिलस्वामि-
विरचिता ।

THE TANTRAVĀRTIKA,
A GLOSS ON ŚĀBARA SVĀMĪ'S COMMENTARY
ON THE MĪMĀMSĀ SŪTRAS,
BY BHATTA KUMĀRILA.

EDITED BY
MAHĀMĀHOPĀDHYĀYA PANDIT GANGĀDHARA ŚĀSTRĪ, C. I. E.
PROFESSOR OF LITERATURE, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

Fasciculus XIII.

BENARES.

Published by the Proprietors, Messrs. Braj-B. Das & Co.
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Vidya vilās Press,
BENARES.

1903.

क्षितश्चम षन्निषु पर्यवसितम् । कृत्विचूत्तरं
सूत्रमारभ्यते ।

तत्संयोगात्कर्मणो व्यवस्था स्यात्संयोगस्यार्थवत्त्वात् ॥४०॥

समाख्यासंयोगाद्यवस्था भवेन्न हि हौत्रमकुर्वतो
होतृसमाख्या ऽर्थवती भवति । नापि तेनाक्रियमाणस्य
हौत्रव्यपदेशो ऽवकल्पते । तस्मादन्यथा ऽनुपपत्त्या कल्पि-
तया श्रुत्या विनियोगः । तत्र के चिदाहुः । अन्योन्यनि-
रपेक्षयोरेव हृदिहृषेण कर्तृकर्मसमाख्ययोः प्रसिद्धयोर-
क्षरसारूप्ययोपतिष्ठमानयोर्विनियोजकत्वमिति । कुतः ।

संयोगः पूर्वसिद्धो हि निमित्तत्वं प्रपद्यते ।

न चेह प्राक्तमाख्यानात्किं चित्संयोगकारणम् ॥

होतृशब्दस्तावन्न हौत्रनिमित्त इति राजशब्दवदेव प्रत्य-
यलोपप्रातिपदिकप्रत्यापत्त्योरस्मरणादवगतमेतत् । न च
राजशब्दादिव राज्यशब्दां होतृशब्दाहौत्रशब्दः शक्यः
कल्पयितुं न हि यथा तत्र मन्वादिभिः क्षत्रियस्य र-
क्षणं विहितं तद्राजकर्मत्वेन ज्ञायमानं प्रत्ययार्थत्वं प्र-
तिपद्यते तथेह केन चित्स्यामिधेन्यनुवचनादेर्होतृकर्म-
त्वं प्रसिद्धं यन्निमित्ता समाख्या स्यान्न चैवं सति समा-
ख्या विनियोज्जीत्यवसीयते । कथं तच्च सत्यामवयवव्यु-
त्पत्तौ विनियोगः । उक्तमेतच्छब्दसारूप्यमादादिति ।
न चेतदुक्तम् । यदि होतुः कर्म हौत्रमिति एवं न श्यु-
त्याद्यते ततोन्तरेणैव कर्तृकर्मसंबन्धं हृत्वा साहच्यस-
माख्ययोरुपपन्नत्वान्नार्थोपात्तः श्रुतिं कल्पयेन्न हि व-

यसामान्यमात्रेण शालामालयोः कश्चित्संबन्धः । तथा च वक्ष्यति । न हि कश्चरयन्तरे रथंतरसंबन्धः कश्चिदस्तीति । यदपि च कृते राज्ञः कर्मसंबन्धे राज्यशब्दः प्रवर्ततइति । तदयुक्तं संबन्धस्यादिमत्त्वप्रसङ्गात् । तस्मादाद्यैव तत्र नित्ययोरेव शब्दार्थयोर्नित्यएव संबन्धे शास्त्रतः प्रतीयमाने साधुत्वप्रतिपत्तिवैलायां राज्यशब्दमन्वाख्याय राज्यशब्दो ऽन्वाख्यायमानो यौगिकस्तन्निमित्तश्चोच्यमानो ऽपि नित्यनिमित्तत्वान्नादिमत्त्वं प्रतिपद्यते तथैवात्र हौवमिति वृद्धिदर्शनाद्योऽशब्दात्तस्येदं कर्म्मोत्थेवमन्वाख्यानमिति गम्यते । केन तु तत्तस्य कर्म्मावगतमिति समाख्यादर्शनात्तदेव तादृशं वचनमनुमास्यामहे । नन्वितरेतराश्रयं प्राप्नोति समाख्यातस्तद्वचनं तेन क्लृप्ते संयोगे समाख्यासिद्धिरिति त्रैष दोषः । समाख्या तावत्प्रतीतिरूपेण प्रत्यक्षा । सा तु केन निमित्तेन प्रवृत्तेति पूर्वप्रवृत्ततयैव निमित्तमपैक्षते । न च तदस्ति तस्मान्नूनमीदृशी श्रुतिरस्ति । यथा होवा कर्त्तव्यमेतदिति सर्वेष्वेव लिङ्गादिष्वेवमेतद्ववतीति व्याख्यातमतो नेतिरेतराश्रयत्वमिति । ननु चेदमाख्या चैवं तदर्थत्वादित्यनेनैवाधिकरणेन सिद्धम् । सत्यं सिद्धं न तु तत्र विरोधाविरोधौ विचारितौ । इह तु योग्यत्वप्रकरणविशेषात्सर्वार्थत्वप्रसक्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति उत्तरविवक्षया वा ऽनुवदतीत्यपुनरुक्तम् ।

तस्योपदेशसमाख्यानेन निर्देशः॥४१॥

विशेषसमाख्या ऽपि विशेषश्रुतिवदेव शीघ्रतरप्रवृत्तेर्बाधिका भवति ।

तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ॥ ४२ ॥

सामान्यसमाख्याविनियोगस्यैतल्लिङ्गम् । विशेष-
प्रसमाख्यायां तु किं चिदन्यद्दृष्टव्यम् ।

प्रेषानुवचनं मैत्रावरुणस्योपदे-
शात् ॥ ४३ ॥

उपदेशात्सिद्धे समाख्याबाधे समस्तैकदेशविषय-
त्वेन विचारः । ज्योतिष्टोमप्रकारणवैतच्छ्रूयते । त-
स्मान्मैत्रावरुणः प्रैष्यति चानु चाहेति प्रदर्शनार्थं त्व-
ग्नीषोमीयइत्युक्तम् । तत्र सर्वप्रेषाणामाध्वर्य्यवत्त्वं स-
र्वानुवचनानां च ह्यत्रसमाख्यानम् । तत्किमनेन उप-
देशेन समस्तविषयः समाख्ययोर्बाध उत क्वचिदेवेति ।
किं प्राप्तं प्रेषानुवचनोद्देशेन मैत्रावरुणोपादानादुद्दिश्य-
मानयोश्च शब्दप्रतिपादितसाहित्यविवक्षाऽनुपपत्तेः श्रूय-
माणश्च चशब्दः समुच्चयान्वाचयमात्रं प्रतिपादयति नेत-
रेतरयोगसमाहारौ नित्यं समासगम्यत्वात् । न चे-
हान्वाचयलक्षणमुभयोस्तुल्यत्वादुपपद्यतइति समुच्चयः
स्यात् । स च पृथगपि सर्वेष्वनुष्ठायमानेषु संभवत्येवेति
सामान्यवचनात्सर्वप्रत्ययः ।

पुरोनुवाक्याऽधिकारो वा प्रेषस-
न्निधानात् ॥ ४४ ॥

न सर्वप्रेषानुवचनेष्वसौ भवेत् । क्व तर्हि पुरोऽनु-
वाक्यासु । प्रेषान्तान्यनुवचनानि पुरोनुवाक्यास्ताश्च
प्रकृत्येतद्वचनं प्रवृत्तम् । तस्मात्मैत्रावरुण इति ।

ताश्च तादृश्यो हीवएव पठिता इति तस्यैव केवलस्य प्राप्नुवन्ति । यस्तु तामामन्ते यजेतिशब्दः स इष्टिप्रकृतिकेषु तावदङ्गीष्वतिदेशेनाध्वर्य्यैः प्राप्नोति सोमयागेष्वपि प्रेषेषु च पराधिकारादित्येवं निवर्त्तमानस्तेषां यतो विशेषः स्यादित्येवं मैत्रावरुणस्यैवाथ वा प्रेषकस्योभयत्र कर्तृत्वाद्बल्यमाणेन न्यायेन प्रेष्यत्वं मैत्रावरुणस्य कल्पयित्वा होतुरेव प्राप्नोति । तथा ऽध्वर्य्यैः प्रेष्येति प्रेषान्तरास्मानोद्यजेत्येष निवर्त्तमानः प्रतिप्रस्थातुः प्राप्नोति शेषाणि तु प्रेषानुवचनानि निर्ज्ञातकर्तृविशेषत्वान्निराकाङ्क्षय्येवेति न तेषु मैत्रावरुणविधिः संभवति । पुरोऽनुवाक्यानां पुनरुभयांशपातित्वादेकपदार्थत्वेन च नानाकर्तृत्वानुपपत्तेर्होतुरध्वर्य्यैश्च प्रच्यवमानानां साकाङ्क्षत्वसन्निधानाच्च युक्तो मैत्रावरुणविधिरेवं चशब्दो ऽपि सह प्रयोगादपि प्रकृतार्थः समर्थितो भवति प्रेषसन्निधानात् । न च प्रेष्येत्यादयो ऽपि प्रेषास्तस्यैवात्मविषयाः संभवन्ति ।

प्रातरनुवाके च होतृदर्शनात् ॥४५॥

चमसांश्चमसाध्वर्य्यवः समा-

ख्यानात् ॥ ४६ ॥

उन्नयनासादनहोमादिवावर्त्तिकं चिदध्वर्य्यैश्चमसेषु प्राप्नोति तत्सर्वं विशेषसमाख्यानाच्चमसाध्वर्य्युभिः कर्त्तव्यम् ।

अध्वर्य्युर्वा तन्न्यायत्वात् ॥४७॥

सा नाम विशेषसमाख्या सामान्यसमाख्यां वा-

धत्ते या तन्निरपेक्षा प्रवर्त्तते चमसाध्वर्युसमाख्या तु
चमसेष्वध्वर्युवद् दृष्टिं प्रतिपादयति । तद्यदि तावदध्व-
र्युर्नैव जुहुयान्न तर्हि तान् जुह्वतस्ते चमसाध्वर्युषो
भवन्ति । काममजुह्वत एव तदङ्गावं लभेरन्नान्यथा ।
यदि तु स जुहोति ततः कदा चित्तस्य व्याप्ततत्वेना-
शक्तौ सत्यां ते जुह्वतस्तदङ्गवेयुस्तस्माज्जुहोत्यध्वर्युः ।

चमसे चान्यदर्शनात् ॥ ४८ ॥

वषट्कारिणं प्रति प्रयोजनान्तराभावाद्गच्छार्थं न-
यने चमसाध्वर्युं नेतारं ब्रुवन्नुज्जतस्य भक्षणासंभवाद्वा
एव जुहोति स एव प्रयच्छति भक्षणार्थं तं च ग्रहीतृत्वेन
चमसाध्वर्युणां व्यापृतत्वात्तेभ्यो ऽन्यमध्वर्युं दर्शयति ।

अशक्तौ ते प्रतीयेरन् ॥ ४९ ॥

**वेदोपदेशात्पूर्ववद्देदान्यत्वे य-
थोपदेशं स्युः ॥ ५० ॥**

गुणसुखव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोग
इत्यत्र व्याख्यातं यथाङ्गानि प्रधानवेदव्यपदेशं लभन्त-
इति । तस्माच्छब्देने सर्वे पदार्थासौदकप्राप्ता उद्गातृभिः
कर्त्तव्या इति ।

तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः स्याद-

धिकारसामर्थ्यादव्यक्तः शेषे ॥ ५१ ॥

उक्तं वक्ष्यते चैतद्यथा जघन्यकालत्वात्प्रयोगव-

चनञ्चोदकाद्वर्ण इति प्रयोगवचनाश्रया च प्रधानसमा-
ख्या सा सत्यपि प्रत्यक्षत्वे दुर्बला । यावच्चातिदेशेना-
ङ्गानि प्राप्यन्ते तावत्कस्य कर्त्तारं नियच्छति यदा तु
प्राप्तानि भवन्ति तदैषां कृप्तकर्तृसंबन्धान्न कदा चिद-
पेक्षेति किं समाख्या करिष्यति । न चात्र प्राप्तबाधो
भवति श्रुतिकल्पनेन समाख्याया विप्रकृष्टत्वात् । उ-
क्तं ह्येतदपि कृप्तमूलानां प्रमाणानां प्राप्तबाधो भवति
न कल्पमूलानामिति । तस्मात्प्राकृतग्रहणेन तदधि-
कारसामर्थ्याज्ज्योतिष्टोमवदेव नानाकर्तृकः स्यादपि
च प्रकृतावपि समाख्यैव नानाकर्त्तारस्तथा ऽपि कृप्त-
संबन्धत्वादिह श्रुतितुल्यता । यत्त्वप्राकृतं किं चिदास्मा-
यते तस्य प्रधानसमाख्यातः कर्त्ता भविष्यतीति दर्श-
यन्नाह अव्यक्तः शेषइति । अकृप्तावस्थत्वादव्यक्तो ऽयं क-
र्त्तृसंबन्धः कृप्तादन्यत्र भवितुमर्हति । न त्वस्य विषयः
सम्यग्दृश्यते । कण्टकविनोदनादौनि यद्वा प्रधानसमा-
ख्याते वेदे पठ्यन्ते वेदान्तरे वा यदि तावत्तत्रैव ततः
समाख्यैव तेषां कर्त्तृसंबन्धो न प्रधानहारेणाय तु वे-
दान्तरे पठ्यन्ते ततः प्रत्यक्षत्वे सत्यपि तयैव विशेषस-
माख्याया बलीयस्या भवितव्यम् । अथात्रापि गुणसुखा-
व्यतिक्रमन्याय आश्रीयते ततः सोऽवशस्तादौनां ज्यो-
तिष्टोमस्याध्वर्य्यवसमाख्यानार्हध्वर्य्यकर्त्तृ कत्वप्रसङ्गः । न
चात्र मन्द्रं प्रातःसवनइत्यादिवत्समाधानमस्ति तस्मान्न
प्रधानेनाङ्गेषु स्वसमाख्या बाध्यते । सा त्वौत्पत्ति-
केन कर्त्तृसंबन्धेन विनियुक्तार्था सती प्रधानेन गृ-
ह्यते न चाङ्गानां प्रधानहारेणाध्वर्य्यवादिसमाख्या यु-
ज्यते । न हि प्रधानान्याध्वर्य्यवादिसमाख्याभिर्युज्यन्ते

गुणभूतेषु कर्तृव्यापारात् । या च प्रधानेषु न व्यापृता
सा तद्वारेणाङ्गेष्ववतरौघ्यतीति कुत एतत् । ऋग्वेदा-
दिसमाख्या प्रधानेष्वङ्गेषु चाविरुद्धा । तेन क्रियते इति
च तत्र व्यपदेशः । स च प्रधानप्रयोगवचनेन विधेय-
त्वादङ्गेषु युज्यते पाठकृता चाध्वर्यवादिसमाख्या सा
यंधापाठमेव भवितुमर्हति । न चात्र गुणसुखव्यतिक्र-
मन्यायेनानभ्युपगतेन किं चिद्बुध्यति । कण्टकविनोदना-
दयश्च प्रधानवेदसमानोत्पत्तय एव द्रष्टव्याः । तदात्मना
च शक्यमव्यक्तः शेषइति वक्तुं नावश्यं प्रधानादेशाव-
तरन्ती समाख्या ऽनुगृह्यते साक्षादनुग्रहे ऽप्यननुग्रहे
ऽपि वा ऽन्याङ्गेषु कृतार्थत्वेनाविरोधात्तेन प्राकृता-
ङ्गव्यतिरिक्तेषु समाख्या विनियोज्जीति सिद्धम् ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः पादः ।

तन्त्रवार्तिके ।

तृतीयाध्यायस्य अष्टमः पादः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

स्वामिकर्म परिक्रयः कर्मणस्त- दर्थत्वात् ॥ १ ॥

समाख्यापवादत्वेनैतदपि विचार्यते । किं परि-
क्रय आध्वर्यवादिष्वाम्नानात्तस्मात्समाख्यातेः परेषैः क-
र्तव्यं उत स्वामिनेति । सिद्धे त्वेतस्मिन्नन्यो वा स्या-
त्परिक्रयाम्नानादित्येतद्दृष्टव्यम् । तथा स्वामिना लौ-
किक उपाय आख्येयो यथा ऽध्वर्यादयः स्वद्रव्येणेत-
रान्परिक्रौण्णते समाख्यानुगृह्यार्थमिति प्राप्ते ऽभिधीयते ।

लौकिकाश्रयणं तत्र यत्र नान्यो ऽस्ति वैदिकः ।

वैदिके दक्षिणादाने सति किं लौकिकाश्रयः ॥

परिक्रयेण हि सर्वत्र स्वयं कर्तृत्वं यजमानस्योप-
पादितं यदि परिक्रयमपि न कुर्यान्न क्व 'चित्कर्तृत्वं प्र-
तिपद्यते । लौकिकेनोपायेन प्रतिपत्स्यतइति चेत् । न
वचनाद्वृत्ते स्वयंकर्तृत्वबाधासंभवात् । तस्मात्स्वामिकर्म ।

वचनादितरेषां स्यात् ॥ २ ॥

उपदध्यादिति परस्मैपदादयाजमानत्वे ऽवधा-

रिते वरदानमृत्विक्कर्म तत्सिद्धिश्च यदि तावच्छास्त्रीयेण
परिक्रयेण लभ्यते ततो ऽस्त्येव यजमानस्य कर्तृत्वमय
न लभ्यते ततो लौकिक उपाय इति ।

संस्कारास्तु पुरुषसामर्थ्ये यथा-

वेदं कर्मवद्भवतिष्ठेरन् ॥३॥

कर्तृत्वमेवैतैर्विना विगुणमिति यथासमाख्यं संस्काराः ।

याजमानास्तु तत्प्रधानत्वात्क-

र्मवत् ॥ ४ ॥

पुरुषप्रधानत्वादेष्टां याजमानता गुणभूते हि क-
र्तव्यपेक्षिते समाख्या निष्कामिका भवति प्रधानत्वं च
यजमानस्यासंदिग्धमवधारितम् । न चैते कर्तृत्वसंज-
ननार्थास्तैर्विना ऽपि सिद्धे कर्तृत्वे फलमावानुत्पादात्
ऋत्विक्फलं च दक्षिणालाभात्मकं विना ऽपि तैरुपल-
भ्यते न तु याजमानम् । तस्माद्यथैव प्रधानानि पुरु-
षार्थत्वाद्यजमानकर्तृकाणि भवन्ति एवमेते यथाप्राप्त-
रूपाणामेव वैषां यजमानगामित्वमिति न दन्तधाव-
नमध्वर्युणा गृहीत्वा यजमानस्य दन्ताः क्षालयितव्याः ।
केशश्मश्रुवपने ऽपि नित्यं नापितकर्तृत्वमिति बाध-
व्योः क्षुरग्रहणापत्तिः ।

व्यपदेशाच्च ॥ ५ ॥

अध्वर्युव्यापारे चाभ्यनक्षीति परस्मैपदेन निर्दे-
शादभ्यङ्गवत्यात्मनेपदयुक्तो विधिर्यजमानस्येति गम्यते ।

गुणत्वेन तस्य निर्देशः ॥ ६ ॥

यत्स्वितरकर्म्मवत्समाख्यया नियम्यतइति । तत्र समाख्या नियामका भवति यत्र कर्तुरपेक्षा क्व चासौ यदर्थः प्ररिक्रयः स च कर्तुः क्व विदुष्यत्वमापादयितुं क्रियते न संस्काराय । तद् दर्शयति कल्पनीयो हि वपनादिभिः सह विनैवापेक्षया संबन्ध इतरैः पुनः क्लृप्तोपेक्षणादिति ।

चोदनां प्रति भावाच्च ॥ ७ ॥

प्रधानापूर्वाश्रयत्वाच्च यजमानस्य संस्काराः सन्नि-
कृष्टाः सुखमपूर्वेण गृह्यन्ते । तत्सिद्धयर्थाद्वा तत्रैव
कर्त्तव्या इति ।

अतुल्यत्वादसमानविधानाः स्युः ॥ ८ ॥

अनेन च न्यायेन यजमानस्य समाख्यया चत्विर्जां
भवन्तु विरोधाभावान्न च संस्कारत्वात्प्रतिप्रधानमा-
वर्त्तमाना दोष्यन्तीति चोदिते वदति नैतदुक्तं सर्वं हि
यजमानेन स्वयं कर्त्तव्यं परिक्रयेण वा कारयितव्यम् ।
तद्यदि संस्कारानध्वर्यादयः कुर्युस्ते परिक्रयस्यायोग्य-
त्वेनासाध्यत्वान्न कारिता नापि कृता इत्यकर्माङ्गमेव
स्युस्तस्मान्नत्विर्गयजमानानामेते समानविधाना इति ।

तपश्च फलसिद्धित्वालोकावत् ॥ ९ ॥

तपसो दुःखकरत्वात्कर्त्ता गुणभूतः समाख्यया
नियम्यतइत्याशङ्कां निवर्त्तयति । यच्चादिदमपि संस्का-
रवत्फलप्रतिग्रहणयोग्यत्वं करोति यजमानस्य च यो-

ग्यत्वमप्रतिबद्धं कर्त्तव्यं नत्विजस्तस्माद्याजमानम् । यो-
ग्यता च सर्वत्रैव द्विप्रकारा दोषापनयेन गुणान्तराप-
जननेन वा भवति तत्र संस्कारा गुणान्तरमुपजनयन्ति ।
तपश्च दोषनिर्घातं करोति । यो हि ज्योतिष्टोमादि
करोति तस्यैकान्तेनास्मिन्नन्यस्मिन्वा जन्मनि विहिता-
करणप्रतिषिद्धसेवानिमित्ता दोषाः सन्ति ते चानपनी-
ताः क्रतुविपरौतस्वफलोपभोगदानादत्यन्ताविगुणस्यापि
क्रतोः फलं प्रतिबध्नन्ति । सो ऽयं क्रतुरप्रतिबन्धहेतुं कं
चिदपेक्षते । तत्र प्रकरणाश्रुतस्यैव तपसो ऽवश्यं क्रतुं
प्रति कथं चिदुपकारकत्वं कल्पयितव्यम् । तत्रापेक्षा-
सन्निधियोग्यत्वैर्दोषक्षपणकल्पनमेव ज्यायः । शक्यं हि
दुःखदानादधर्मस्य कार्यविरोधिनस्तपसा ऽपनयनम् ।
यथैव प्रायश्चित्तचरणाद्दुःखेनाल्पेनापि सता मज्जते दुः-
खान्तराय प्रवृत्तः सन्नधर्मी विनाशयतइति वचनाद्भ्रम्यते
तथैवात्र द्रष्टव्यम् । यानि त्वकर्माद्भूतान्येव तपांसि
श्रूयन्ते फलसंबद्धानि वा तेषां फलसाधनस्यापरस्याभा-
वात्प्रतिबन्धनिराकरणापेक्षा नास्तीति स्वर्गादिव क-
ल्प्यते यानि तु प्रायश्चित्ततपांसि तेषां दोषापहारमा-
त्रमेव फलमिति न सर्वत्रैकद्वयत्वमध्यवसातव्यम् ।

वाक्यशेषश्च तद्वत् ॥ १० ॥

मेघार्हतत्ववाक्यशेषस्यासुमेवार्थं द्योतयति ।

वचनादितरेषां स्यात् ॥ ११ ॥

वरदानवदेतद्द्रष्टव्यमृत्विज उपवसन्तीति ।

गुणत्वाच्च वेदेन व्यवस्था स्यात् ॥१२॥

गुणत्वे तस्य निर्देश इत्यनेन गतार्थमित्यन्यथा व्याचष्टे ये संस्काराः सन्तो वचनादृत्विजां जातास्ते किं समाख्यया नियम्यन्ते नेति । लाङ्घितोष्णीषादयो हि औ-
द्गावादिषु पठ्यमानाः सत्त्वपि संस्कारत्वे वचनादृत्विजां क्रियमाणाः समाख्याविषयतां प्रतिपद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूमः ।

संस्कारत्वादतिक्रान्ते समाख्यागोचरे सति ।

वचनेन त्विजां येन तेनैवान्येष्वपि स्थिताः ॥

ऋत्विगुद्देशेन ह्येते विधीयमानाः प्रतिप्रधानादृत्ति-
न्यायात्म्यवैषां भवन्तो न शक्याः समाख्यया बाधितुम् ।
तच्चादिह न व्यवस्था स्यादिति ।

तथा कामो ऽर्थसंयोगात् ॥ १३ ॥

प्रधानकामस्य यजितेत्यात्मनेपदात्मानाधिक-
रस्यादाधानगताच्चात्मनेपदात्प्रधानकर्तृविषयत्वे ऽन्यतः
सिद्धे ये गुणकामाः सदोमानविशेषादिषु श्रुतास्तेषु मि-
नुयादित्यनेन समानकर्तृत्वादविरुद्धया समाख्यया
ऽध्वर्युविषयत्वे प्राप्ते प्रधानगतेनात्मनेपदेन समस्तप्रयो-
गविषयः फलसंबन्धो यजमानविषयो ऽवगम्यत इति
यदि कामयेत यजमान इति प्रकरणादवधार्यं तद्वा-
गित्वं गम्यते । तथा चाध्वर्युव्यापारे परस्मैपदसुपप-
त्स्यते ऽन्यथा ङुमिज्प्रक्षेपणइत्यस्य कर्त्रभिप्रायक्रिया-
फलविवक्षायां जित्त्वादात्मनेपदं स्यात् । अनया च श्रु-
त्या सामानाधिकरण्यं वाक्यगम्यं बाधितमित्यदोषस्तद्व-
शेन वा यजमानप्रार्थनानुसारो यो ऽध्वर्योः काम एष मे

यजमानो वृष्टिं प्राप्नुयादिति तदपेक्षया सामानाधिक-
रण्यमविरुद्धं तथाशब्देन च पूर्वाधिकरणादेतावदति-
दिश्यते समाख्यया न नियम्यतइति ।

व्यपदेशादितरेषां स्यात् ॥ १४ ॥

अन्यत्र वचनादितरेषां स्यादिह तादृशस्य वच-
नस्याभावाद्यप्यपदेशादित्युच्यते । वाशब्दोपादनाद्यजमा-
नव्यतिरेकेण चात्मग्रहणाच्चतुर्थ्या च विस्पष्टतादर्थ्यप्र-
तीतेरात्मने वा यजमानाय वेति कर्तृद्वयस्य फलसंबन्ध
इति शक्यं विज्ञातुम् ।

मन्त्राश्चाकर्मकरणास्तद्वत् ॥ १५ ॥

अकर्मसंयुक्ता आशीर्म्मन्त्राः समाख्यया निय-
म्यन्ते न हि तेभ्यः फलनिष्पत्तिर्मन्त्राणामविधायकत्वा-
दन्यस्य च फलकल्पनाहेतोरसंभवात् । यत्त्वाशासनं
तद्यजमानवदध्यर्थोरित्युत्साहकरत्वेनाविशिष्टमिति प्रा-
प्ते याजमाना इत्युच्यते । ते हि फलान्तराभावात्प्रधा-
नफलप्राप्तिमाशासते । यजमानेन च तदाशासनौयं न-
तिर्वजा तदीयस्य दक्षिणालाभस्यान्यथा ऽपि निवृत्त्याद्यज-
मानाच्च लभ्यमानत्वेनाग्नेरप्रार्थनौयत्वात् । अथ यजमा-
नार्थमेवासौ प्रार्थयत तत्र आयुर्मे देहीत्यात्मविषयं स-
हिक्रुद्यते । तस्माद्यजमानेनैव प्रधानफलप्राप्तिरूपेणा-
त्मोत्साहनार्थं प्रयोक्तव्या इति ।

विप्रयोगे च दर्शनात् ॥ १६ ॥

आशीर्म्मन्त्रं च प्रवसद्यजमानाग्निहोत्रेष्वाग्न्युप-

स्थानार्थं प्रोषितस्य दर्शयति न चत्विजः प्रोषितस्य षट्-
त्विक्त्वं संभवति कर्मसंयोगाभावाद्यजमानस्य तु द्रव्यव्या-
गेनोपपद्यते । तस्मात्तत्त्वामान्यादितरेषु तथात्वम् ।

व्याम्नातेषूभौ व्याम्नानस्यार्थ- वत्त्वात् ॥ १७ ॥

आज्यग्रहणादिमन्त्रेषु सामान्येनाध्वर्य्यवे पुनर्वि-
शेषेण याजमाने काण्डे पठ्यमानेषु किमुभौ प्रयोक्तारौ
विकल्पेन समुच्चयेन वा अथान्यतर इति । तत्राध्वर्य्यव-
त्वे विकल्पे वा प्राप्ते हावित्याह । ननु च विशेषसमा-
ख्यानात्केवलयाजमानत्वमेव स्यात् । तत्र वयं विशेष-
समाख्यां बलीयसीमिच्छामो यत्र सकृदास्नानं ये तु सा-
मान्ये विशेषे च भेदेनास्नायन्ते तेषु यदि विशेषसमा-
ख्या ऽङ्गीक्रियते ततः सामान्यपाठस्यानर्थक्यमेव स्या-
देकविषयत्वे च सामान्यं विशेषो बाधते सत्यपि त्वत्र
मन्त्राभेदे पाठभेदाद्विषयान्यत्वं पाठस्य हि भेदेन प्रयो-
जनं कल्पयितव्यम् । न च तदुभयप्रयोज्यत्वादन्यत्वं भ-
वति तस्मादुभावपीति । ननु द्वयोः पाठयोरेकः स्व-
रूपप्रज्ञापनार्थ इतरो विनियोगार्थः स्यात्तत्रापि म-
न्त्राणां कर्मप्रकाशनार्थत्वादङ्गप्रधानानां च समानक-
र्तृत्वाद्यत्रैवाज्यग्रहणादि कार्यमास्नातं तत्रैव समा-
ख्यातेनैव कर्त्तारो विनियोगो युक्तस्तत्रैव च मन्त्रस्य प्र-
योज्यत्वेनावगतस्य कर्त्तृविशेषाकाङ्क्षा भवति नेतरत्र ।
रूपमात्रप्रज्ञापनस्यान्तरेणाऽपि कर्मकालप्रयोगमध्यय-
नमात्रेणैव सिद्धत्वादाज्यग्रहणादि, चासंदिग्धमाध्वर्य्यवम् ।

तस्मान्न यजमानेन प्रयोज्यव्या इति । उच्यते । याज-
माने ऽपि रूपमात्रादेवान्तरैणापि कार्यं प्रयोज्यत्वेना-
वधारणादस्त्येव कर्त्तृपक्षेति यजमानकट्वसिद्धिः । किं
पुनस्तेषां प्रयुज्यमानानां प्रयोज्यत्वम् । उच्यते । यथै-
वाध्वर्युणा पदार्थाः कर्त्तव्यास्तथैव यजमानेनाप्रमादा-
र्थं प्रत्यवेक्षितव्यास्तदाव मन्त्रा नाम्नायन्ते तत्रोपायान्त-
रेण प्रत्यवेक्ष्यते इह तु मन्त्रैरित्यर्थवत्ता ।

ज्ञाते च वाचनं न ह्यविद्वान्वि-
हितो ऽस्ति ॥ १८ ॥

यत्र यजमानं वाचयतीति श्रूयते तत्राविद्वान-
नपि खण्डशः शक्यो वाचयितुमित्यनियमः अथ वा
विद्वानस्वयमेव ब्रूयात् । तत्र प्रयोजकव्यापारवैयर्थ्यं भ-
वेत्तस्मादविद्वानेव वाचयितव्य इति प्राप्ते ऽभिधीयते न
ह्यविद्वान्विहितो ऽस्तीति । यदि कामश्रुतिपरिगृहीतं
वेदाध्ययनं भवेत्ततः प्रयोगकाले ऽप्यध्यायेत तत्त्वाधा-
नवदनारम्भ विधीयते तस्मात्स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति ।
तथा सति चार्थापत्त्यभावात्सिद्धमेवेदं सर्वकर्मणाग्नि-
वद् गृह्णन्ति न शिष्यां प्रमुञ्चते न च शिषितो वेदो
भवति तस्मात्प्राक्कर्मणो ये मन्त्राः पठितास्तेऽङ्गत्वं प्रति-
पद्यन्तइति नाविदुषो ऽधिकारो ऽच । शक्यते च तत्रापि
प्रेषवत्प्रयोजकव्यापारस्यार्थवत्ता सत्यामपि शक्तावप्र-
युक्ता न ब्रूयादिति । तच्च प्रयोजकत्वं हेधा भवति यदि
वा खण्डशः समर्प्यते ऽथ वा ब्रूहीत्यभिधीयते इति ।
यथेष्टं कर्म क्रियता पुनर्विदितेनेति वैशेषिकादयः स्व-

शास्त्रणाथनधिगतेनानधिकारं वदन्तीति स्पष्टमिदं प-
 णार्थं पृच्छति । तत्र विद्वत्तायाः शक्त्युत्पादनद्वारेण प्र-
 त्यक्षेणैवोपकारित्वाद्यावता विदितेनेत्याह । यद्यपि
 स्वाध्यायग्रहणेन सकलां वेदः परिगृहीतस्तथा ऽपि द-
 र्शपूर्णमासौ कुर्वाणस्य ज्यौतिष्टोमिकमन्त्रब्राह्मणं न क-
 चिदुपयुज्यतइति असदपि नाधिकारं व्यावर्त्तयति इ-
 ष्टिवेदेनैव योग्यतायाः सिद्धत्वात्तेन तद्याजिनस्तावानेन
 स्वाध्यायः । यत्त्वसौ सकलः पठ्यते तन्नित्यकाम्यनैमित्ति-
 कानां कर्मणां यथोपपन्नकालत्वान्न ज्ञायते कतरत्कदा
 करिष्यतइति तत्र कदा चिद्यत्र पठितं तत्फलप्रार्थना
 निमित्तं वा ऽस्योपजायते तत्र तदविद्वत्त्वाद्दशक्रुवन्वि-
 हन्यते तदानीं वा ऽधीयानस्य व्रतनियमवदध्ययना-
 संभवात्कर्मभिश्च विशिष्टक्रियोपात्तवेदनिराकाङ्क्षैस्ता-
 दृशस्याग्रहणाद्वैगुण्यप्रसङ्गः । कामश्रुत्यपरिश्रहाच्च सर्वैर-
 नारभ्यवादविध्यधीतो वेदो ऽपेक्षित इत्यवश्यं ब्रह्मच-
 र्यकाल एव समस्तो वेदो ऽध्येतव्यो यदि तु कश्चिद-
 शक्तो नाधीते सकलमग्निहोत्रदर्शपूर्णमासमात्रं कथं चि-
 दधिगच्छति न तस्य तत्त्वानधिकारः । एवं च सति
 बाह्यज्ञानं दूरविप्रकृष्टमेव । यत्त्वात्मज्ञानं तेन विना
 प्रवृत्तिरेव नास्त्यतः सर्वकर्मार्थमङ्गीकर्त्तव्यम् ।

याजमाने समाख्यानात्कर्मणि
 याजमानं स्युः ॥ १६ ॥

उखाधिग्रयणावहन्त्यादीनां द्वादशानां कर्महन्दा-
 नां याजमानाध्वर्यवे च पठितानां द्याग्नातमन्त्रव-

दुभाभ्यां प्रयोक्तुमशक्यत्वाद्याजमानसमाख्यानान् यजमान-
कर्तृकत्वमिति ।

**अध्वर्युर्वा तदर्थो हि न्यायपूर्वं
समाख्यानम् ॥ २० ॥**

अनुत्पन्नानां इन्द्रत्वापादनाशक्तेर्विधायकशब्दाभा-
वाच्च नैषां याजमानएवोत्पत्तिः किं तच्छर्वाध्वर्यवे । तच्च
च कर्त्तृकाङ्क्षा तदर्थश्च परिक्रय इत्यवगते कर्त्तरि न
इन्द्रास्मानवेलायामपेक्षा ऽस्तीति यजमानकर्तृत्वानुप-
पत्तिः तत्र स्वरूपस्यासति यजमानसंबन्धे इन्द्रता याज-
मानी क्रियेत । न च सा कर्त्तृन्तरेण क्रियमाणायां
संभवति समासन्नकरणं हि इन्द्रता न चान्यकर्तृकां
क्रियामन्यः समासन्नां कर्त्तुं समर्थः न च समासन्नक-
रणानुरोधेन क्रियास्वरूपमपि याजमानं संभवति । अ-
तो ऽङ्गगुणविरोधन्यायात्तदप्याध्वर्यवमेव यजमानस्तु
स्मिन्नारयिष्यति इन्द्रतामिति समाख्याऽर्थवत्ता ।

**विप्रतिषेधे करणः समवायवि-
शेषादितरमन्यस्तेषां यतो वि-
शेषः स्यात् ॥ २१ ॥**

परिवीरसि युवा सुवासा इत्येतयोः करणक्रि-
यमाणानुवादिनोरध्वर्युणा होत्रा च युगपत्प्रकृतौ प्र-
युक्तयोः कुण्डपायिनामयने होत्राध्वर्यवयोरेककर्तृक-
त्वादशक्तेरवस्थावहेये ऽन्यतरस्मिन्कतरः परिगृह्यता-
मिति संदेहस्तत्रानियमः प्राप्नोति । यद्वा होतुः सिद्ध-

स्वहृत्प्राप्त्यर्थविविधानादजहत्स्वधर्मतया होत्वएव शुक्ल
इति प्राप्ते ऽभिधीयते । एतस्मिन्विप्रतिषेधे करणः प्रयो-
क्तव्यः कुतः समवायविशेषात्तत्र के चिदाहुः । प्रधान-
प्रत्यासत्तिः समवायविशेष इति । बहिरङ्गो ह्यारादुप-
कारकहृत्प्राप्त्यवस्थामानुवादी करणस्त्वन्तरङ्ग इति ।
तदकरणं यदि हि प्रधानद्वारेणाङ्गेषु कर्त्ता ऽवतरत्ततः
सन्निकर्षविप्रकर्षावुपयुज्येयातां स तु समाख्यया चोद-
केन च प्रधानेष्वङ्गेषु चाविशेषेण लक्ष्यते न कश्चिदङ्ग-
णविरोधन्यायः उभयोरङ्गत्वाविशेषात्तत्र च सन्निकर्षात्तत्वेन
क्रियान्तरगतमारादुपकारित्वं दुर्बलीक्रियते । न चा-
यमतीवारादुपकारकः क्रियमाणपरिव्याणस्त्वविविच्छे-
देन दृष्टसंस्कारजननात्तस्मादानुमानिकादौत्रसंबन्धात्प्र-
त्यक्षत्वेनैवाध्वर्यवस्य समवायस्य विशेषो भवति । क-
थम् । एषा ह्यत्र वचनव्यक्त्यर्थदुत होत्वादयः श्रुति-
वृत्ता अध्वर्यादिशब्दलक्षितेषु कर्मसु विधीयन्ते ।
तत्र होत्रसंबन्धो होतुरानुमानिक आध्वर्यवसंबन्धस्तु
प्रत्यक्षः । यत्त्वजहत्स्वधर्म एव होता ऽध्वर्यवेण संबध्य-
तइति । संबध्येत यदि तत्प्रयोगमात्रकृतमेवास्य हो-
त्वत्वं भवेद्यदि वा होत्रं प्रत्यध्वर्युर्विधीयेत होतारं बोहि-
श्याध्वर्युर्कर्मविधिर्भवेन्न तु तत्सर्वमस्ति । होता तावदो-
ग्यतामात्रेणावधारितः सत्यपि च कर्मनिमित्तत्वे ऽन्यानि
सहस्राणि तदुपलक्षणं करिष्यन्ति । न च होत्रं प्रत्य-
ध्वर्युर्विधिरिह होत्रध्वर्युर्शब्दयोरत्यन्तविभिन्नपुरुषव-
चनयोर्भूत्सामानाधिकरण्याभावादन्यतरस्यावश्यक-
त्पनीये लक्षणावृत्तत्वे विरोधनिमित्तत्वात्तद्व्याकल्प-
नायाः प्रथमोच्चारिते होत्वशब्दे किं चिदपि कल्पनाबो-

जं न पश्यामस्तेन मुख्यं वा ऽपूर्वचोदनादिति तं स्वार्थवृत्तमेव गृहीत्वा ऽध्वर्युशब्दः कर्मलक्षणार्थो ऽध्ववसीयते । तत्रापि तदुद्दिश्य होता विधीयते तद्वि क्रत्वर्थेन प्रयोजनवन्न तथा कर्ता प्रधानं चैवंजातीयकेषुद्दिश्यते । ततश्च गुणभूतो होतोपादीयमानो यः प्रधानाविरोधी धर्मस्तन्मात्रयुक्त एव संबध्यते । यदि तु होतुराध्वर्युवं विधीयेत ततस्तस्य कर्माविरुद्धं तत्प्रवर्त्तत इति न किं चिदपि होत्रं हापयेदप्राकृतकर्तृसंस्कारत्वप्रसङ्गाच्चाध्वर्यवस्य नैवं संबन्ध इति पक्षान्तरमवलम्बितम् । तस्मादाध्वर्युवसंबन्ध एव प्रत्यक्षः प्रधानं चेति सिद्धम् । अत्र चोदयन्ति नैवावान्यतरस्यापि मन्त्रस्य होतृसंबन्धो बाधितव्यः । कुतः ।

एककालप्रयोगे हि विरोधी मन्त्रयोर्भवेत् ।

करणः प्राक् क्रियातस्तु परतश्चेतरः स्थितः ॥

करणस्य हि मन्त्रान्तेन कर्मादिसन्निपात इत्यनेन न्यायेन प्राक्परिव्याणात्प्रयोगः क्रियमाणानुवादिनस्तु तस्मिन्क्रियमाणे तेन हावपि प्रयोक्तुं समर्थो होति । नैतदस्ति क्रियमाणाता नाम संकल्पादेः कारकप्रचलनात्प्रभृत्यासमाप्तेरतश्च पूर्वपदार्थसमाप्त्यैव पर्युपस्थापितं चेत्यपरिव्याणं वर्त्तते स एव दीर्घः समस्तः क्रियमाणानुवादिनः कालः । एवमपि करणस्य तादृशादेव प्राक्प्रयोगादविरोध इति यदुच्येत तन्न । न हि परिधीरसौत्ययं संकल्पं रशनादानं सन्निहितं वा यूपमवयवक्रियामात्रप्रवृत्तं वा परिव्याणं शक्नोति प्रकाशयितुम् । तस्मात्प्रधानक्रियारम्भाएव यूपसमीपस्थेन प्रयोक्तव्यः । नन्वेवमपि दीर्घकाले कर्मण्येकदेशे करणमेकदेशे च

क्रियमाणानुवादिनं प्रयुञ्जानो न विरोध्यते । कथं न
 विरुद्धते । यदा यूपाय परिवीयमाणायानुब्रूहीत्यनेन
 पाठक्रमात्करणः प्रेषसामर्थ्याच्चितरो युगपदेव प्राप्यते
 न च क्रियैकदेशे क्रियमाणानुवादिनः प्रयोग इत्यस्ति
 प्रमाणं स हि रथनादानानन्तरं प्रयुक्तेन प्रेषेण प्रयो-
 जितः दीर्घत्वादापरिव्याणसमाप्तेः कालमवरुणहि । त-
 दन्तराले चाध्वर्यव आपन्नो न कथं विदविरोधेनाव-
 तिष्ठते । ननु च युगपत्कालता बाध्यतामेककर्तृत्वं वेति
 वरं पदार्थप्राप्तेर्जघन्यत्वात्काल एव बाधितुं ना-
 न्तरङ्गः कर्तृसंबन्ध इति । भवेदेतदेवं यदि प्राकृतकालं
 बाधमानौ मन्त्रौ स्वकार्यान्न प्रच्यवेयातां तयोस्तु ल्य
 एव कालान्तरे प्रयुक्तः स एव स्वसामर्थ्यप्रतिषेधा-
 दर्थोत्प्रच्यवते । सो ऽयं लिङ्गविरोध आपद्येत । ननु
 च यो होता सो ऽध्वर्युरित्यनया श्रुत्या लिङ्गं बाध्येत ।
 बाध्येत यदि श्रुतिः स्याद्वाक्यं त्विदं तदपि लक्षणाया ।
 न ह्यत्र कस्य चिच्छब्दस्य श्रवणादिदं गम्यते ह्यौत्रा-
 ध्वर्यवे समानकर्तृके इति । किं तर्हि होत्रध्वर्युशब्द-
 सामानाधिकरण्यात् सर्वत्र चैष संबन्धो वाक्यलक्षणा
 इत्युक्तम् । तथापि चाध्वर्युशब्दस्य कर्मलक्षणार्थत्वा-
 दिप्रकृतता । ननु लिङ्गमप्येतच्चोदकापेक्षित्वादिप्रकृततरं
 भवेद्वाक्यं ह्यर्थविप्रकर्षाल्लिङ्गेन बाध्येत स चेह विप-
 रीतो ऽर्थविप्रकर्षः । न हि चोदकेनाप्राप्तयोर्मन्त्रयोरेक-
 कालप्रयोज्यत्वं गम्यते तस्मादेककर्तृत्वमेव वलीय इति ।
 उच्यते सत्यमिह चोदकाङ्गीकरणं तप्तु मन्त्रस्वरूपे न
 लिङ्गे द्वयोरपि च तदविशिष्टं प्राप्ते तु मन्त्रद्वये लि-
 ङ्गमौपदेशिकेनाविशिष्टम् । स्यादेतदेवं यदि चोदकः

प्रापयेत्स तु प्रत्यक्षवाक्यशिष्टसमानकर्तृत्वविरोधिमन्-
 द्यं प्रापयितुमेव न शक्यति । यद्यपि हि वाक्यं लि-
 ङ्गस्य नेष्टे चोदकस्य तु स्वरूपप्रापणे पश्चाद्वाविनमपि
 विरोधमालोचय शक्तं निरोधं कर्तुं ततश्चिह्नमूलत्वा-
 त्तिङ्गस्य दुर्बलतेति उच्यते । सर्वं हि विरोधवेलायां बा-
 ध्यते । न त्वानवगतो विरोधो बाधकारणं भवितुमर्ह-
 ति । तदिह चोदकप्राप्तिवेलायां न कश्चिदपि विरोधो
 लक्ष्यते । यस्तु प्राप्ते विरोधः तत्र लिङ्गं बलवत्तरमि-
 त्युक्तमेव । यदि चात्र द्वयोरपि समानकर्तृत्वं वाक्येन
 विधीयेत ततो ऽप्येतस्य बलीयस्त्वसुज्ञाव्येत इह स्वा-
 ध्वय्यवश्यं होवा सच्च संबन्धो विधीयते न होवस्यापि
 स हि चोदकेन प्राप्नोतीति न यदि प्रत्यक्षत्वादेतस्य
 बाधकत्वं ततः समाख्याकृतमेव क्रियमाणानुवादिनो
 होतृसंबन्धबाधनम् । एवं च सति लिङ्गवाक्ययोरवि-
 रोधान्न किं चिदपि बाधिष्यते आध्वय्यवप्रयोगश्च से-
 ल्यति यथा तु लिङ्गबलीयस्त्वमाश्रितमासीत् तथा
 ऽन्यदेवानिष्टमापद्येत यो ह्यस्य वाक्यस्य विषयः स
 बाध्येत । न चास्य होतृहोवसंबन्धो विषयः कस्तर्हि
 होवाध्वय्यवसंबन्धः । ततश्च यथाप्रकृत्येव प्रयोगः स्या-
 तस्मात्समाख्याकृतमेवातिदेशिकं संबन्धं बाधित्वा स-
 मवायविशेषात्करणः प्रयोक्तव्य इति सिद्धम् ।

प्रैषेषु च पराधिकारात् ॥ २२ ॥

प्रैषस्य प्रैषार्थस्य आध्वय्यवसमाख्यातुल्यत्वाद्-
 ध्वय्यप्रयोज्यत्वे ऽवधारिते कथमात्मनः प्रैष इति चे-
 दाह नैवायं प्रैषः किं तर्हि प्राप्तकालतायां लोटं ब-

ख्याम इति । प्रेषवादी त्वाह प्रत्यगात्मविषया चैत्प्राप्तकालता विवक्षिता इन्तोत्तमपुरुषेण भवितव्यम् । न हि परविषययुष्मदर्थमन्तरेण मध्यमपुरुषो लब्धते । प्रेषे तु स्वभावतः परविषयत्वात्सुलभ इति । परस्त्वाह यदा समाख्यावगतात्समानकर्तृत्वात्प्रेषबुद्धिरपनीता तदा प्राप्तकालत्वमभिधीयमानं किं क्रियाणामभिधीयतासुत कर्तृणामिति क्रियाणामित्येव गम्यते । ता हि चोदितत्वात्प्रयोजनवत्यः प्रथमतरं प्रतीतास्तासां चानुष्ठानार्थं प्राप्तकालत्वस्मरणं दृष्टार्थम् । कर्तृप्राप्तकालप्रकाशने तु सर्वं विपरीतम् आख्यातेषु च प्रथमादेः पुरुषस्य कस्य चिदवश्यंभावित्वान्नान्तरीयककृत एव मध्यमपुरुषो भविष्यति क्रियैव चोच्यते तव प्राप्तकाल इति । यदि च कर्तुः प्राप्तकालत्वमुच्येत ततः किं कर्तुमिति साकाङ्क्षमेव स्यादथ प्रोक्षण्यासादनादि कर्तुमिति तथा विशिष्टार्थप्रेषणाद्वाक्यभेदः स्यात्तस्मादपि क्रियायाः प्राप्तकालत्वं प्रकाशयते । अथापि प्रेषोऽयमाश्रीयते तथा ऽप्यात्मानमेव कथञ्चिच्छरीरशरीरिणोरवस्थान्तराणां वा भेदेन प्रेषकं प्रेष्यं च व्यपदेक्ष्यतीति समानकर्तृकत्वे प्राप्ते ब्रूमः । प्रेषेषु चैतरमन्यः कुर्यादिति संबन्धः । कुतः स्वभावेनैव तेषां परविषयत्वात्परिक्रयवत् । यन् नैवायं प्रेष इति । तदयुक्तं मन्त्ररूपादेव प्रेषप्रत्ययोत्पत्तेः । यो हि समानकर्तृकतया तं बाधते तेन समाख्यया लिङ्गं बाधितं स्यान्न च प्राप्तकालतया लिङ्गविरोधः परिह्रियते मध्यमपुरुषार्थस्यासंपादनान्न च शब्दान्तरेणानुपात्ता क्रियैवं शक्यते वक्तुं तव प्राप्तकाल इति । यद्यपि च शक्यते तथा ऽपि न दृष्टः कश्चि-

दर्थः स्माच्चेतनविषयत्वादीदृशस्य प्रयोगस्य तथा ऽऽत्म-
भेदपरिकल्पनायामपि नैव दृष्टं प्रयोजनं गौणता ऽव-
स्थितैव । मुख्यं च कार्य्यं मन्त्राणामित्यवधारितं ततश्च
यद्यपि प्राप्तकालतायामेव लोट् तथा ऽपि परस्यैव सा
कथ्यतइति न पराधिकारो निवर्त्तते । न च वाक्य-
भेदो विशिष्टार्थप्रेषणादवश्यं चात्र विशिष्टता ऽभ्युपग-
न्तव्या प्रोक्षणीपदोपादानात् । न चैकपदोपात्तो ऽने-
को ऽर्थो वाक्यं भिनत्ति सर्वाख्यातेषु क्रियाकर्तृसंख्यो-
पग्रहपुरुषविशेषभावनानां युगपदुपादानस्यापरिहा-
र्यत्वान्न चेदृशं विशिष्टविधानं क चिन्नाभ्युपगन्तव्यम् ।
प्राप्तकालत्वे च क्रियायुक्तदर्थयोः पृथक्ताद्भेदेन शक्तिः
कलयेत प्रैषे तु तस्य नित्यमेव युक्तदर्थविषयत्वान्माध्य-
मपुरुषो ऽनुवादः । एवं चैषा समाख्या ऽनुगृह्यते त-
स्माद्विज्ञेन समाख्याबाधादन्यः प्रैषे ऽन्यश्च प्रैषार्थ इति ।

अध्वर्युस्तु दर्शनात् ॥ २३ ॥

यदन्वञ्चं धारयेद्वज्रेणाध्वर्युं क्षिण्वीत षज्यो
ऽध्वर्युं क्षिण्वीतेति वा पाठः स्फ्यस्य धारणं तावद-
ग्नीध्र एकान्तेन स चाध्वर्युं क्षिण्वीतेति षदन्मग्नीध्रं
स्फ्यवन्तं प्रैषकं दर्शयति । का त्वस्य प्राप्तिः उच्यते ।
षड्गगुणविरोधे च तादर्थ्यादित्यनेनाङ्गत्वात्प्रैषस्य
कर्तृलोपो युक्तो न प्रधानस्य बहवश्च प्रैषार्था एको
निगदस्तेन भूयसां स्यात्सधर्मत्वमित्यपि प्रैषार्थे ऽध्व-
र्युरिति परिशेषात्प्रैषे ऽग्नीत् ।

गौणो वा कर्मसामान्यात् ॥ २४ ॥

मुख्यं वा ऽपूर्वचोदनादिति प्राथम्यात्प्रैषि समा-
ख्यातः कर्त्ता युक्तो न हि तदानीं विरोधः कश्चिदस्ति
तस्मिंस्तु प्रयुक्ते विरोधात्प्रैषार्थे ऽन्यो भवति प्रयोजकस्य
च प्रयोज्यव्यापारे ऽपि कर्तृत्वं न विहन्यत इत्युभयानु-
ग्रहः । इतरथा हि प्रैषे ऽत्यन्तबाध एव स्थान्ति हि स तेन
कृतो नापि कारितो भवेत्तस्मादध्वर्युं प्रेषितो ऽग्नी-
त्कुर्यादिति । वज्रं ग्राध्वर्युमिति चाग्नीध्रमेव तत्का-
र्यापत्तेरभिधास्यति ।

ऋत्विक्फलं करणेष्वयवत्वात् ॥२५॥

यथैवाकरणेषु यत्फलं तत्प्रकरणस्थं कीर्त्यते ना-
न्यत्कलयते तथा समाने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्यादिष्व-
पि । ते तु यजमानेनैव प्रयुज्यन्ते तस्यैव च फलमित्य-
विरुद्धाः । करणाः पुनरेकान्तेन कर्मसमानकर्तृकत्वा-
दाध्वर्यवाः तैर्यद्यध्वर्युणा प्रयुज्यमानैर्यजमानस्य फ-
लमभिधीयेत ततो ममेत्यभिधानं विरुध्येत कौटुशं त्व-
ध्वर्यवीः फलमनूद्यत इति तद्भावभावित्वभावेण सुप्रच-
रितत्वमतस्तच्च तस्योत्साहं करिष्यतीति निरूपयति ।

स्वामिनो वा तदर्थत्वात् ॥२६॥

नैवेदमकरणवदुत्साहार्थं फलं संकीर्त्यते किं
तर्हि मन्त्रवर्णाग्नित्याङ्गाश्रयं फलमवकल्पते । कथम् ।
व्यतिरिक्तक्रियासाधनत्वेन हि मन्त्रश्चोदितस्तां वा त-
त्संवन्धि वा किं चित्प्रकाशयन्तङ्गभावं गच्छति । त-
स्मादिह यद्यध्वर्युयशः संकीर्त्यते नैतेन सकलेन म-
न्त्रेणान्यन्वाधानं साधितं स्यान्न हि तत्प्रकाशनमन्य-

न्यायिनीनामिदितं यद्यपि तावत्प्रधानफलं प्रकाशये-
त्तथा ऽपि न संबध्येत किमुत कर्मकालानौपयिका-
नुनिष्पादिवाङ्मद्वित्वग्यशःप्रकाशनेन । तस्मात्सूक्तत्राक-
न्यायेनैव चोदितमन्त्रकरणत्वान्यथानुपपत्त्या ऽन्यन्वा-
धानस्य फलमेतत्कल्प्यते । आत्मवाशिषस्ताः साक्षा-
त्प्रधानाङ्गमिति तत्फलप्रकाशनेनैवाङ्गं भवन्ति । अहि
पृथक्फलं साधयेयुस्ततः संयुक्तत्वान्नैव प्रकरणेन क्रत्व-
ङ्गाभावश्चेत्युरिति वैषम्यम् । आह सत्यपि पृथक्फ-
लत्वे समशब्देनाध्वर्युर्गृह्यतइति व्यपदेशन्यायेनाध्वर्यु-
वमेव प्राप्नोति । उच्यते लिङ्गेनाध्वर्यवत्वं प्राप्नोत्या-
त्मनेपदश्रुत्या याजमानत्वमथोभयानुग्रहार्थं कस्मात्क-
र्मापि याजमानमेव न भवति । तथा सति हि सम-
शब्द आत्मनेपदं चोभयमपि न विरोत्स्यतइति । नैतद-
स्ति यदि ह्येतन्मन्त्रपूर्वकं कर्म भवेत्तत एवं नियम्येत प्र-
थमं त्वेतदुत्पद्यमानं केवलक्रत्वर्थत्वप्रतीतेरविरुद्धाध्वर्यु-
संबन्धं समाख्यानात्प्रतिपद्यते । मन्त्रमात्रं याजमानमि-
तिचेन्न कर्मणा ऽऽकृत्यमाणस्य तत्समानकर्तृकत्वनिय-
मात् । फलमपि तच्चाकृत्येत आकृत्येत यद्यात्मनेपदेन न
प्रतिबध्येत तत्रात्मनेपदस्य बाधासंभवाङ्गौगत्वप्रकारा-
नुपपत्तेश्च मन्त्रगत एव समशब्दो ऽध्याहारेण वा पु-
र्य्यते गौणो वा भवति मदीयस्य यजमानस्य मदूपस्यैव
वा यजमानस्य वर्चो विहवेष्वस्त्विति तस्यायाजमानफ-
लमेतदिति । ये च यजमानकर्तृकमेवान्यन्वाधानं पक्षे
वदन्ति तेषामित एव मन्त्रवर्णाङ्गान्तिः । अथ तु किं
चिद्वचनमुपन्यस्यन्ति तथा ऽपि किं कर्मविकल्पवत्फ-

लभध्वर्युयजमानवीर्विकल्पते किं वा फलं निश्चयेन
याजमानमिति विचारः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ २७ ॥

सर्वाशिषामृत्तिकप्रयोज्यानां यजमानसंबन्धानुवाद
एवमवकल्पिष्यते ।

**कर्मार्थं तु फलं तेषां स्वामिनं
प्रत्यर्थवत्त्वात् ॥ २८ ॥**

यत्त्वसन्तापादि फलं कर्मप्रयोगेणैवोपयुज्यते तद्य-
जमानेनापि तर्ह्येतएवेति नात्मनेपदेन विरुध्यते ।

व्यपदेशाच्च ॥ २९ ॥

व्यपदेशादितरेषामित्यत्र ब्राह्मणगतमुदाहृतमिह
तु प्रस्ताववशेन मन्त्रगतं तद्धि क्लेशेन कल्प्यमानं कदा
चिदुभयोर्न शक्यते कल्पयितुमित्याशङ्का स्यात् । कल्प-
नाहेतुस्तु युगपत्प्रवृत्तरविशिष्ट इति न किं चिद्वैरव-
मथ कस्मान्नोभावेव प्रयुज्याते यदेकेनापि प्रयुज्यमानः
शक्नोत्येवोभयगामि फलं प्रकाशयितुं तदा सिद्धे ऽर्थे न
किं चिदुभयकर्तृकत्वेन प्रयोजनमस्तीत्यध्वर्युनियमः ।

**द्रव्यसंस्कारः प्रकरणाविशेषा-
त्सर्वकर्मणाम् ॥ ३० ॥**

गतः समाख्याविरोधाविरोधविषयः सर्वश्च न्युत्पादि-

विरोधाविरोधविचारः प्रकृताविव विवृतिष्वपि दृष्टव्यः ।
यत्तु धर्माणां सामानविध्यमङ्गप्रधानेषु पूर्वोक्तं तद्विवृति-
षु कथमिति विचारे प्राप्ते सूत्रमेतत् । शक्यं तु पूर्वपक्षे ऽप्ये-
तत्समर्थयितुं यस्मात्प्रकृतौ बहिर्वाहिसंस्कारः सर्वकर्मा-
णां तन्माहिकृतावपि तथैव स्यादिति ।

**निर्देशात्तु विवृतावपूर्वस्यानधि-
कारः ॥ ३१ ॥**

यद्ययमङ्गोपदेश एवानुषङ्गरूपेण साधारणः स्यात्
यदि च शास्त्राण्यतिदेश्यैरन्ततः शास्त्रार्थः प्रकृतिविवृति-
तिष्वपि कल्प्यमानः सर्वार्थत्वेनावधार्यते कार्यप्राप्तिपुरः-
सरस्तु धर्मातिदेश इष्टः तत्र यागगतेन व्यापारेण गृही-
तेनात्मसिद्ध्यर्थं नियमादृष्टद्वारभूतानि दृष्टान्यदृष्टानि च
प्रयोजनानि गृह्यन्ते तानि च निश्चीतपरिमाणान्येव प्राप्नु-
वन्ति तैश्चात्मसिद्ध्यर्थं पदार्थाः प्राप्यमाणाः स्वात्मनियता
एव प्राप्यन्ते न च यूपवटास्तरणं नाम बहिर्षः कार्यं
प्रकृतौ विज्ञातं येन बहिस्तत्कर्मा वा गृह्येरन्यैस्तु वेदि-
स्तरणादिभिर्गृह्यन्ते न तेषां यूपवटस्तरणसन्तरेण वि-
चिन्तोपपद्यतइति न तदर्थं प्राप्यन्ते तन्मादिहापूर्वस्या-
नधिकार इति । प्रधानं हि चोदको ऽपेक्षतइत्यादिन
ऽपि साधारण्यं शास्त्रातिदेशात्सामानविध्याच्च पशुध-
र्माणां मध्ये ऽग्नीषोमीयसंस्कारार्थः पशुपुरोडाशो दे-
वतान्तरे न प्राप्नोति तस्योपस्था च दर्शनं विवृणोति त-
न्मादुपकारातिदेश इति ।

विरोधे च श्रुतिविशेषादव्य-

क्ताः शेषे ॥ ३२ ॥

इदानीं प्रकृतावपि नातीव सर्वार्थतेत्येतत्साध-
यति यथा लूनस्य बर्हिषस्त्रिधातु पञ्चधातु वेति सक-
लस्य स्तरणविधानादशक्यो ऽन्यविनियोग इति सामा-
न्यभूतो विधृतिपवित्रार्थी दर्भविधिरन्यो द्रष्टव्यः धातु-
रिति स्तरणचयो ऽभिधीयते ।

अपनयस्त्वेकदेशस्य विद्यमा-
नसंयोगात् ॥ ३३ ॥

पुरोडाशधानादीनां सवनोययागार्थत्वात्पूर्वैर्गैव
न्यायेन ग्रहणो अपगार्थमन्ये पुरोडाशशकलादय इति
प्राप्ते ऽभिधीयते । एकदेशद्रव्यं चेत्यनेनाप्रयोजकलक्ष-
णापत्तेरन्यस्य च शकलस्याभावाद् व्यवदानमात्रे च हुते
शेषस्य प्रतिपाद्यमानस्य दृष्टार्थत्वाद् द्वितीयानिर्देशानु-
ग्रहान्न कश्चिद्दिरोधो दृश्यते । तस्मादत्र प्रकृतोपादानम् ।

विकृतौ सर्वार्थः शेषः प्रकृति-
त्वात् ॥ ३४ ॥

यत्र यत्र स्थितमुपांशुत्वं काम्यानामिष्टीनामुप-
कर्तुं शक्नोति तत्र तत्र कर्त्तव्यम् ।

मुख्यार्थो वा ऽङ्गस्याचोदित-
त्वात् ॥ ३५ ॥

के चिदाङ्गरस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रथमतः प्राप्तेचोद-

कथाद्यान्यङ्गानि न तावत्प्राप्तवन्तीत्यचोदितत्वं न त्वे-
तत् संभवति सर्वत्र चोदकस्य प्रथमतः प्रवृत्तेः तस्माद-
यमर्थः प्रकृतौ हि प्रकरणात्प्रधानार्थत्वे प्राप्ते वाक्या-
त्मवार्थत्वमिह तु वाक्यमेव विशेषनिष्ठं काव्या इति
वचनान्न ह्यङ्गानि कामसंबद्धानि तस्मान्न तेषामेष ध-
र्मोचोदित इति ।

**सन्निधानविशेषादसंभवे तद-
ङ्गानाम् ॥ ३६ ॥**

दृष्टिनवनीतमाज्यमिति प्रकरणे विशिष्टविधा-
नात्वामो बाधिर्यत इति मन्यते । यतस्त्वेकार्थविध्य-
संभवादाज्यमनूय विशेषमात्रं विधीयते । न चप्रधा-
नस्याज्यप्राप्तिस्तस्मादानर्थक्यात्तदङ्गेष्वित्येव सिद्धम् ।

आधाने ऽपि तथेति चेत् ॥ ३७ ॥

अवश्यं श्येनोपकारि यदाज्यमिति वक्तव्यम् ।
ततश्च पवमानहविराज्यमपि श्येनोपकारि इति दृष्टि-
नवनीतं स्यात् ।

**नाप्रकरणत्वादङ्गस्य तन्निमि-
त्तत्वात् ॥ ३८ ॥**

न ह्युपकारित्वमात्रेण संबन्धः किं तर्हि अधि-
कारात्प्रकृतस्योपकारिणः प्राकरणिकं चोदकेन सन्नि-
हितं न पवमानेष्टिगतमिति व्यवस्था ।

तत्काले वा लिङ्गदर्शनात् ॥ १६ ॥

सन्निधिविशेषात्त्वामान्यतो दृष्टाच्च तत्कालानां
लिङ्गदर्शनेन दृष्टान्तं साधयति । पेशमाहित्यं ह्येत-
दीयो धर्मः सुरयोक्तालो दृष्टो ऽग्नीषोमौयानुवस्था-
स्यानयोरेक्येनानुगृह्यवचनासम्प्रादयमत्येतदर्थत्वात् सु-
त्वाकाले इति ।

सर्वेषां वा ऽविशेषात् ॥ ४० ॥

तदुक्तं सर्वेषां वा शेषत्वस्यातत्प्रयुक्तत्वादिति ।

न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम् ॥ ४१ ॥

न्यायगम्ये लिङ्गमीदृशं साधकं भवत्यागमगम्य-
स्त्वयं न च सहालम्ब्यैतदर्थत्वात्सत्त्वाकालता किं-
तर्ह्यन्यत एव न्यायान्न चासौ दृष्टिनवनीतत्वे सं-
भवति । तन्न्यायं दर्शयति । वचनवर्जितो यः क्रमः
सन्निकर्षलक्षणा उभयश्रुत्यर्थः सो ऽनुगृहीष्यतइति स-
वनीयकाले ह्यालम्ब्यमानेषु न कस्य चित्पशोः काल-
मतिक्रम्येत न च द्विगुणोऽध्वा भवतीतरथा इयमपि रस्या-
सम्प्रादुपपन्नं दर्शनम् ।

मांसं तु सवनीयानां चोदना- विशेषात् ॥ ४२ ॥

पुरोडाशशब्दस्य धानादिष्वसमर्थत्वात्संपुरोडा-
शविषयत्वं सत्यपि सवनीयत्वे विशेषमुपशब्दत्वा-

दिति प्राप्ते ऽभिधीयते । सवनीयशब्दस्याप्रमादपाठा-
त्पुरोडाशशब्दं लिङ्गं समवायाङ्गोऽयं कृत्वा ऽऽधानादी-
नामपि ग्रहणमिति ।

भक्तिरसनिधावन्यायेति चेत् ॥४३॥

अत्यन्तभिन्नत्वात् द्रव्यान्तररूपचारो न युक्तो यदि
वा सवनीयशब्दस्याप्यवयुत्थानुवादेन भवत्विति ।

स्यात्प्रकृतिलिङ्मदैराजवत् ॥४४॥

पुरोडाशानलंकुर्विति प्रकृतौ धानादिषु लक्षणा
दृष्टा न तु सवनीयशब्दस्यासवनीयेषु प्रवृत्तिः साहि-
त्याच्च शक्यते तेन लक्षयितुं नेतरेण न हि असवनीयस्य
पुरोडाशस्य धानादिभिः सह संबन्धो ऽस्ति । तस्माद्धाना-
दीनां स्थाने तरसा इति सिद्धम् ।

इति कथितबलावलप्रवेकैरवगतसर्वविरोधवाच्यमार्गैः ।
श्रुतिकृतदृढनिश्चयैः प्रमाणैः स्थित इह कर्मसु
शेषशेषिभावः ॥

इति श्रीभट्टकुमारिलकृतौ मीमांसावार्तिके

तृतीयो ऽध्यायः समाप्तः ॥

समाप्तं चेदं तन्त्रवार्तिकम् ।

शुभमस्तु ।

BENARES SANSKRIT SERIES;

A
COLLECTION OF SANSKRIT WORKS:

EDITED BY THE
PANDITS OF THE BENARES SANSKRIT COLLEGE,

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF
R. T. H. GRIFFITH, M. A., C. I. E.

AND
G. THIBAUT, PH. D.

Nos. 5, 7, 16, 23, 27, 29, 32, 34, 36, 39, 60, 62, & 72.

तन्त्रवार्तिकम्

नाम

मीमांसासूत्रीयशाबरभाष्यटीका, भट्टश्रीकुमारिलस्वामि-
विरचिता ।

THE TANTRAVÂRTIKA,
A GLOSS ON ŚABARA SVÂMÎ'S COMMENTARY
ON THE MÎMÂMSÂ SÛTRAS,
BY BHATTA KUMÂRILA.

EDITED BY
MAHÂMAHOPÂDHYÂYA PANDIT GANGÂDHARA ŚÂSTRÎ, C. I. E.
PROFESSOR OF LITERATURE, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

BENARES.

Published by the Proprietors Messrs. Braj B. Das & Co.
AND SOLD BY H. D. GUPTA,
Secretary, Chowkhamba Sanskrit Book Depot.

Printed at the Benares Printing Press &
the Vidya vilas Press,
BENARES.

1903.

Registered under Act XXV. of 1867. (ALL RIGHTS RESERVED.)

तन्त्रवार्तिकधृतसूत्राणां वर्णक्रमानुसारि

सूचीपत्रम् ।

अ.			
९२२	२१	अकर्मक्रतुसंयुक्तम् ।	६४४ १६ अध्विर्वचनं वा ।
६००	१३	अगुणा कर्मचोदना	११६९ ३ अध्वयुर्वा तदर्थो हि
५४०	८	अगुणे तु कर्मशब्दः ।	११५६ २२ अध्वयुर्वा तन्न्याय- त्वात् ।
६१३	२१	अग्निस्तु लिङ्गदर्श- नात् ।	११७५ १५ अध्वयुस्तु दर्शनात् ।
११०४	१६	अग्न्यङ्गमप्रकरणे ।	७८९ ५ अधिकारं च मन्त्र-
८०३	१२	अग्रहणाद्वानपायः ।	४११ २ अनर्थकं च तद्वचनम् ।
५५	३	अचेतनार्थबन्धनात् ।	७९६ १० अनर्थकश्चापदेशः ।
५११	१०	अचोदकाश्च सं- स्काराः	४१७ ६ अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वं०
११०१	१४	अचोदना वा गु- णार्थेन ।	६३६ ११ अनित्यत्वात् नैवं स्यात् ।
१००३	५	अचोदितं तु कर्म- भेदात् ।	९ २० अनित्यसंयोगात् ।
८०६	१२	अतुल्यत्वात् नैवम् ।	५६ ३ अनित्यसंयोगात् ।
५४९	१	अतुल्यत्वात् वा-	१०६५ १७ अनुप्रमर्षिषु सामा- न्यात् ।
११६२	१२	अतुल्यत्वादसमानं ।	१७९ ५ अनुमानव्यवस्थानात् ।
६५४	१	अथातः शेषलक्षणम्	४३४ १७ अनुपङ्गा वाक्यस- माप्तिः
६१२	७	अद्रव्यत्वात्केवल ।	१०४० ६ अन्यमरेकार्थम् ।
९९०	१३	अद्रव्यत्वात् शेषः स्पर्शः ।	३३ १७ अन्त्ययोयथोक्तम् ।
			९८९ ६ अन्नप्रतिषेधाच्च ।
			४११ ५ अन्यश्चार्थः प्रतीयते ।
			८ १४ अन्यानर्थक्यात् ।

२२५	१०	अन्यायश्चानेक ।	१००१	९	अर्थवादो वानुपपा- तात् ।
६२७	२०	अन्यार्था वा पुनः श्रुतिः ।	९१४	७	अर्थवादो वा प्रकर- णात् ।
११३९	२३	अन्यो वा स्यात् ।	५५	८	अर्थविप्रतिषेधात् ।
९१२	४	अपदेशो वार्थस्य ।	४६	१४	अर्थस्तु विधिशेष- त्वाद् ।
११८०	७	अपनयस्त्वेकदेशस्य०	४२२	१९	अर्थाच्च ।
८०३	८	अपनयाद्वा पूर्वस्य ।	३३२	४	अर्थाद्वा कल्पनैकदे- शत्वात् ।
७४	६	अपि वा कर्तृसामा- न्यात् ।	७६३	१	अर्थाभिधानसंयो- गात् ।
१२०	२२	अपि वा कारणाग्रहणे	६४६	६	अर्थासन्निधेश्च ।
६५२	७	अपि वा क्रमसंयो- गात् ।	३९५	१	अर्थेन त्वपकृष्येत ।
२८४	१	अपि वा नामधेयमा	११००	५	अर्थेनेति चेत् ।
४१३	२३	अपि वा प्रयोगसा- मर्थ्यात् ।	४२३	१५	अर्थैकत्वादेकं वाक्यं०
११४०	१९	अपि वा श्रुतिभेदात् ।	६८५	२	अर्थैकत्वे द्रव्यगु- णयोः ।
४०८	३	अपि वा श्रुतिसंयो- गात् ।	१०३८	५	अवत्तत्त्वान्तु जुह्वां तस्य
९०६	१२	अपि वा सङ्घित्तिये०	५५	१९	अविज्ञेयात् ।
९८९	१९	अप्रकरणे तु तद्धर्मः ।	५४	१८	अविद्यमानवचनात् ।
४९२	१२	अप्रकृतत्वाच्च ।	६२७	४	अविभागात्तु कर्मणः ।
१०३०	३	अप्रयोजकत्वादेक- स्मात् ।	१०४२	२३	अविभागात्तु शेषस्य ।
२५	६	अप्राप्ता चानुपपत्तिः ।	६२	२३	अविरुद्धं परम् ।
९	८	अभागिप्रतिषेधात् ।	५६	१९	अविशिष्टस्तु वा- क्यार्थः ।
६३	१६	अभिधाने ऽर्थवादः ।	५८५	५	अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्
४११	१२	अभिधानं च कर्म- वत् ।	११५७	१२	अशक्तौ वा प्रतीयेरन् ।
६००	५	अयनेषु चोदनान्तरमा	११०६	१९	अशास्त्रलक्षणत्वाच्च
६८०	९	अर्थलोपादकर्म स्यात् ।	१०३६	२२	अशेषत्वात् नैवं स्यात् ।
६०८	१	अर्थवादोपपत्तेश्च ।			
६०	१२	अर्थवादो वा ।			

- ८३० १२ असंयुक्तं प्रकरणात् ।
 ८८४ १ असंयोगात्तु मुख्यस्य ।
 ९८१ २४ अहीनिवत्पुरुषस्तद-
 र्थत्वात् ।
 ८८२ १५ अहीनो वा प्रकर-
 णात् ।

आ.

- ३१ ११ आकालिकेप्सा ।
 ८३४ ७ आख्या चैवं तदर्थ-
 त्वात् ।
 १८७ २३ आख्या हि देशसंयो-
 गात् ।
 ६४४ १३ आम्रयवत्पुनर्वचनम् ।
 ६२६ १६ आम्रयस्तुक्तहेतु-
 त्वात् ।
 ४९० १ आधाराग्निहोत्रम् ।
 १०३५ १ आज्याच्च सर्वसंयो-
 गात् ।
 १०३६ १२ आज्ये च दर्शनात् ।
 ११८१ १३ आधानेऽपि तथ्येति चेत् ।
 ५९५ १५ आधाने सर्वशेष-
 त्वात् ।
 ७५६ २१ आनन्तर्यचोदना
 ७४५ १५ आनर्थक्यास्तदङ्गेषु ।
 ३१६ १७ आनर्थक्यादकारणं
 १ ३ आम्नायस्य क्रिया-
 र्थत्वात् ।
 ११०३ २४ आराच्छिष्टमसंयुक्तं
 ११२८ १ आरादपीति चेत् ।

इ.

- १०१ ६२३ इज्याधिकारो वा०

- १०८४ १४ इष्टार्थमग्न्याधेयम् ।

उ.

- ६७ १ उक्तञ्च नित्यसंयोगः
 ३९ १९ उक्तं तु वाक्यशेष-
 त्वम् ।
 २८० १ उक्तं समाम्नायैद-
 मर्ध्यम् ।
 ११४८ १८ उक्त्वा च यजमा-
 नत्वम् ।
 ८९२ २० उत्कर्षो वा ग्रहणा-
 द्विशेषस्य
 १०७३ १५ उत्पत्तिरिति चेत् ।
 ११४२ १५ उत्पत्तौ तु बहुभुतः
 १०३९ १७ उत्पन्नाधिकारात् ।
 ११३८ १६ उत्सर्गे तु प्रधान-
 त्वात् ।
 ९१८ १८ उदकत्वं वा ऽपूर्व-
 त्वात् ।
 १०४६ २३ उद्गातृचमसमेकः ।
 ११४३ १६ उपगात्र लिङ्गदर्श-
 नात् ।
 ७७५ ९ उपदेशो वा याज्या-
 शब्दः ।
 ९१५ १५ उपवीते लिङ्गदर्श-
 नात् ।
 ६५१ १९ उपह्वये प्रतिप्रसवः
 १०१७ १४ उपायो वा तदर्थ-
 त्वात् ।

ऊ.

- ६७ १५ ऊहः ।

च.

११७६ ९ ऋत्विक्फलं कर-
योषु ।

ए.

- ७१४ ५ एकत्वयुक्तमेकस्य ।
६४४ ६ एकत्वे ऽपि परमा ।
६४७ १३ एकत्वे ऽपि पराणि ।
८९० २० एकदेश इति चेत् ।
१०५५ २२ एकपात्रे क्रमादध्वयुः
१०३१ २० एकस्माच्चेत् ।
११४१ ३ एकस्य कर्मभेदा-
दिति ।
९०४ १६ एकस्मिन्नेकसंयोगात्
८१२ ४ एकस्मिन्वा देवता-
न्तरात् ।
९०९ २ एकस्मिन्वार्थधर्म-
त्वात् ।
१०३५ १२ एकस्मिन् समवत्त-
शब्दात् ।
५८२ ७ एकस्य तु लिङ्गभे-
दात् ।
४४९ १९ एकस्यैवंपुनः श्रुतिः ।

ऐ.

- ३०० ४ ऐक्ये परार्थघत् ।
६४१ ५ एकं वा संयोगरूपं
१०४३ १२ ऐन्द्रवायवे तु वच-
नात् ।
८११ १० ऐन्द्राग्रे तु लिङ्गभा-
वात् ।

क.

- ६३० ९ कर्तुर्धा श्रुतिसंयो-
गात् ।
६३७ ६ कर्तुस्तद्धर्मनियमात् ।
७४७ १२ कर्तृगुणे तु कर्मास-
मवायात् ।
८९३ ११ कर्तुतो वा विशेषस्य ।
११४३ १९ कर्मकार्यात्सर्वेषामृ-
त्विक्त्वम् ।
१८९ १६ कर्मधर्मो वा०
६७२ २ कर्माण्यपि जैमिनिः ।
११७८ ६ कर्मार्थन्तु फलन्तेषां०
१०३५ ६ कारणाच्च ।
१०५६ २३ कारणानुपूर्व्याच्च ।
३१५ १७ कारणं स्यादिति ।
६४३ २० कृतकं चाभिधानम् ।
१०१८ ५ कृतत्वात्तु कर्मणः ।
७८० २० कृत्स्नोपदेशादुभयत्र
८९३ १७ क्रतुतो वार्थवादानु-
पपत्तेः ।
८३२ १८ क्रमश्च देशसामा-
न्यात् ।

ग.

- ४२१ ९ गीतिषु सामान्या ।
११६४ १ गुणत्वाच्च वेदेन ।
११६२ १ गुणत्वेन तस्य निर्देशः
८२२ ५ गुणमुख्यव्यतिक्रमे०
४७५ १२ गुणयोगात् ।
२६ १ गुणवादस्तु ।
११२४ २१ गुणाधिरोषादेकस्य०

४०५	२०	गुणश्चानर्थकः स्यात् ।	११५६	१८	चमसांश्चमसाध्वर्य-
५३०	१	गुणश्चापूर्वसंयोगे			वः ।
५९८	१	गुणस्तु क्रतुसंयो-	१०५०	१६	चमसिनां वा सन्नि-
		गात् ।			धानात्
३१२	२२	गुणस्य तु विधानार्थे ।	११५७	७	चमसे चान्यदर्श-
६०१	२०	गुणात्संज्ञोपबन्धः ।			नात् ।
७७१	४	गुणाद्वाप्यभिधानं०	१०४५	१०	चमसेषु समाख्या-
६४	३	गुणाद् विप्रतिषेधः			नात् ।
		स्यात् ।	१०६५	१२	चमसैश्च तुल्यकाल-
७५४	१	गुणानाञ्च परार्थ-			त्वात् ।
		त्वात् ।	९०४	६	चरावपीति चेत् ।
७७३	६	गुणाभावात् ।	९०३	७	चरौ वार्थोक्तं पुरो-
८००	१५	गुणाभिधानान्म-			डाशे०
		न्द्रादिः ।	११३१	११	चिकीर्षया च संयो-
११३२	७	गुणाभिधानात्सर्वा-			गात् ।
		र्थम् ।	३५९	१९	चोदना पुनरात्मभः ।
६५२	१	गुणार्था वा पुनः	११६२	८	चोदनां प्रति भावाच्च
		श्रुतिः ।	१०७४	१६	चोदनार्थकात्स्न्यात् ।
५८	४	गुणार्थेन पुनःश्रुतिः ।	४७६	२	चोदना वा गुणानां०
४२३	५	गुणार्थो व्यपदेशः ।	८८९	१२	चोदना वा ऽपूर्व-
४८८	२०	गुणोपबन्धात् ।			त्वात् ।
११७५	२४	गौणो वा कर्मसा-	४८२	१६	चोदना वा प्रकृत-
		मान्यात् ।			त्वात् ।
८०४	१८	ग्रहणाद्वा ऽपनीतं	४९३	१९	चोदना वा शब्दा-
		स्यात् ।			र्थस्य ।
१०५०	३	प्रावस्तुतो भक्षो न	७४३	२३	चोदिते तु परार्थ-
		विद्यते ।			त्वात् ।

च.

१०३८	१२	चमसवदिति चेत् ।
११४२	८	चमसाध्वर्यवशम् ।

छ.

१८१३	५	छन्दश्च देवतावत् ।
८१०	४	छन्दःप्रतिषेधस्तु०

ज.

- १०४० १ जातिविशेषात्परम् ।
 ३२५ ६ जातिः ।
 ८८८ १३ जाघनी चैकदेशत्वात् ।
 ११६७ ९ ज्ञाते च चाचनं न ।

त.

- ४१५ १७ तच्चोदकेषु मन्त्राख्या ।
 ३१४ १९ तच्छेषो नोपपद्यते ।
 ११८२ १ तत्कालं वा लिङ्गदर्शनात् ।
 ९१३ ४ तत्प्रकरणं यत् ।
 १०८५ ९ तत्प्रकृत्यर्थं यथाऽन्ये०
 २९५ १ तत्प्रख्यं चान्यशास्त्रम् ।
 ९१३ १३ तत्प्रधाने वा तुल्यवत् ।
 ११४० ११ तत्रार्थात्कर्मपरिमाणम् ।
 १०५७ १८ तत्रार्थात्प्रतिवचनम् ।
 ११०२ ८ तत्सर्वत्राविशेषात् ।
 १०७१ १ तत्सर्वार्थमप्रकरणात् ।
 ९०३ ६ तत्सर्वार्थमविशेषात् ।
 ३१७ १४ तत्सिद्धिजातिसारूप्यम् ।
 ११५३ ३ तत्संयोगात्कर्मणः ।
 ६१६ १३ तत्संयोगात् क्रतुस्तदा ।
 १०३२ १७ तत्संस्तवाच्च ।
 २२६ १९ तत्र तत्त्वमभियोगः ।
 ११६४ १२ तथा कामो ऽर्थसंयोगात् ।

- ३०७ ६ तथा निर्मन्थ्ये ।
 ८ ५ तथा फलाभावात् ।
 ११३१ ७ तथाभिधानेन ।
 ४०६ ८ तथा याज्यापुरोरुचोः ।
 ११३४ ८ तथा यूपस्य वेदिः ।
 ७७१ १८ तथाऽहानमपीति चेत् ।
 ७७४ ६ तथोत्थानविसर्जनेन ।
 ४९ १६ तदर्थशास्त्रात् ।
 ७९३ २१ तदाख्यो वा प्रकरणा०
 १०५७ १२ तदुपहृत उपहृत्यसः०
 १०५८ १ तदेकपात्राणां समवायात् ।
 ३०१ १६ तद्गुणास्तु विधीयन्तः०
 ११५७ १९ तद्ग्रहणाद्वा स्वधर्मः ।
 ५१४ ७ तद्भेदात्कर्मणोऽभ्यासः ।
 ११३१ २२ तद्युक्ते तु फलश्रुतिः०
 ११५५ १ तद्वच्च लिङ्गदर्शनम् ।
 १०४१ १६ तद्वच्च शेषवचनम् ।
 ११०२ १५ तद्वत्सवनान्तरे ।
 १०७२ ८ तद्वर्जं तु वचनप्राप्ते ।
 २९७ १९ तद्वचपदेशं च ।
 ११६२ २० तपश्च फलसिद्धित्वात् ।
 ७९९ १६ तस्य रूपोपदेशाभ्यां०
 ११५४ २३ तस्योपदेशसमाख्यानेन ।
 ३८३ ३ तानि द्वैधं गुणप्रधानं०

- १०८८ तासामग्निः प्रकृतितः ।
 २३ २३ तुल्यश्च साम्प्रदा-
 यिकम् ।
 २९९ तुल्यत्वात्क्रिययोर्न
 ३८६ ६ तुल्यश्रुतित्वाद्देतैः
 १०८९ १७ तुल्यः सर्वेषां पशु-
 विधिः ।
 १०९३ १९ तेनोत्कृष्टस्य काल-
 विधिः ।
 ६७६ ९ तेषामर्थेन सम्बन्धः
 ४२० १८ तेषामृग्यत्रार्थवशेन
 ११५० २१ ते सर्वार्थाः प्रसुक्तत्वात्
 ८२० १५ त्रयी विद्याख्या
 ८०७ ७ त्रिंशच्च परार्थत्वात्
 ८०६ ९ त्वष्टारं तूपलक्षयेत्

द.

- १०७२ १६ दर्शनादिति चेत्
 १८५ २३ दर्शनाद्विनियोगः
 ११४२ १६ दशत्वं लिङ्गदर्शनात्
 ९२१ १० दिग्विभागश्च तद्वत्
 ११३३ ४ दीक्षादक्षिणं तु
 २९ १७ दूरभूयस्त्वात्
 ४०७ १० दृश्यते
 ११३५ १० देशमात्रं वा शिष्येण
 ११३७ ३ देशमात्रं वा प्रत्यक्षं
 १०११ १४ दोषास्तु वैदिके स्यात्
 ९९५ १२ दोषास्त्वष्टिलौकिके
 ११०२ १ दोहयोः कालभेदात्
 ६७१ ५ द्रव्यगुणसंस्कारेषु
 ९९१ २४ द्रव्यपरत्वाच्च

- ६८३ ७ द्रव्यञ्जोत्पातिसंयो-
 गात् ।
 ५०५ ३ द्रव्यसंयोगाच्चोदना-
 ११७८ १८ द्रव्यसंस्कारः
 ६५० ५ द्रव्ये वा चोदितत्वात्
 १०४१ २२ द्रव्यैकत्वे कर्मभेदात्
 ३९६ २२ द्रव्योपदेश इति चेत्
 ३१५ १ द्रव्यं वा स्यात् ।
 ८८६ ३ द्वित्वबहुत्वयुक्तम् ।
 ११६६ ४ द्व्याम्नातपूम्नौ
 ३८५ २० धर्ममात्रे तु कर्मत्वात् ।
 ९०४ २१ धर्मविप्रतिषेधाच्च ।
 ६९ ३ धर्मस्य शब्दमूलत्वात्
 ८२१ १२ धर्मोपदेशाच्च ।

न.

- ७७२ १३ न कालेविधिञ्जोदि-
 तत्वात् ।
 ३४६ १७ न चैकं प्रतिशिष्यते ।
 १०३८ १५ न चोदनाविशेषात् ।
 १०७३ १ न चोदनैकार्थ्यात् ।
 ३८७ ११ न तदर्थत्वात् ।
 ११०६ ९ न तद्व्यलायाजनैक-
 त्वात् ।
 ११२८ ९ न तद्व्यक्यं हि ।
 १०३ १८ न तुल्यत्वात् ।
 ४०७ ३ न त्व्याम्नातेषु ।
 ६४२ २० न नाम्ना स्यात् ।
 ३९ ४ न पूर्वत्वात्
 ९०४ ७ न पक्तिनामत्वात् ।
 १ न प्रकृतेरशास्त्रनि-
 स्पत्तेः ।

८८७ ११ न प्रकृतेरेकसंयोगात्
 ४२३ १० नम्यपदंशात् ।
 १०८४ २३ न वा तासां तदर्थत्वात्
 १०८८ २१ न वा तासां तदर्थत्वात्
 ११४४ ५ न वा परिसंख्यानात्
 ९१७ २ न वा प्रकरणात्तस्य
 ११९ १३ न शास्त्रपरिमाणत्वात् ।
 ११०० ६ न श्रुतिविप्रतिषेधात्
 ३९६ ३ न श्रुतिसमवायित्वात्
 ८२१ ४ न सर्वस्मिन्निवेशात्
 ११४८ ३ न सर्वेषामधिकारः
 १८८ १७ न स्याद्देशान्तरेषु
 २२७ २४ नाकृत्स्नविषयत्वात्
 ११८१ १७ नाप्रकरणात्वादङ्गस्य
 ३९९ ९ नामधेये गुणाश्रुतेः
 ६३८ ८ नामरूपधर्मविशेषं
 ४२२ ३ निगदो वा चतुर्थ स्यात्
 ११४८ ९ नियमस्तु दाक्षिणाभिः
 ११०७ ५ नियमार्था गुणश्रुतिः
 १०१७ ७ निरवदानात्तु शेषः
 स्यात्
 ११७९ ६ निर्देशात्तु विकृतौ
 ११०४ १२ निर्देशाद्व्यवतिष्ठेत
 ९११ १ निर्वीतमिति मनुष्य-
 धर्मः
 ११३४ १ निवृत्तिदर्शनाच्च
 १०९५ १ नैकदेशत्वात्
 ११०४ १७ नैमित्तिकमतुल्यत्वात्
 १०७९ १ नैमित्तिकं तु प्रकृतौ
 ८९७ २२ नैमित्तिकं वा कर्तृसं-
 योगात्
 ११४१ ८ नोत्पत्तौ हि

११८२ ९ न्यायोक्ते लिङ्गदर्शनम्

प.

८८६ १६ पक्षेणार्थकृतस्येति चेत्
 ११४८ २ पक्षेणेति चेत्
 ३१० १४ परार्थत्वाद् गुणानाम्
 ५८ १३ परिसंख्या
 ९२१ ११ पुरुषि दितपूर्णाघूत
 ६०९ २१ पात्नीवते तु
 ८०४ १२ पात्नीवते तु पूर्ववत्
 १०१० २५ पानव्यापञ्च तद्वत्
 ८०२ ९ पुनरभ्युपनीतेषु०
 ११५५ १९ पुरानुवाक्याधिकारः
 ६७२ ११ पुरुषश्च कर्मार्थ०
 ३११ ५ पूर्ववन्तो विश्वानार्थाः
 ५१९ २१ पृथक्त्वान्वेशात्
 ४८१ १० पौर्णमासीवदपांशु०
 ९०३ २ पौर्णं पेषणं विकृतौ
 १०७५ २४ प्रकरणविशेषात्तु
 ११२६ १ प्रकरणविशेषादसं-
 युक्तम् ।
 ९८३ ६ प्रकरणविशेषाद्वा
 ११४२ २२ प्रकरणाद्व्योत्पत्त्यसं-
 योगात्
 ६१७ १ प्रकरणान्तरे प्रयोजन०
 ७८१ १७ प्रकरणाविभागाद् भे०
 ११०२ ६ प्रकरणाविभागाद्वा
 ४२ २२ प्रकरणे च सम्भवत्
 ४५८ ५ प्रकरणं तु पौर्णमास्यां०
 ६४९ १ प्रक्रमाद्वा नियोगं
 १०७२ १ प्रकृतौ वा ऽद्विस्त-
 त्वात् ।

- ११०६ ७ प्रतिनिधिश्च तद्वत्
७७९ २१ प्रतिपत्तिरिति चेत् ।
११२४ १ प्रतिषेधाच्च पूर्वलिङ्गा-
नाम्
१०५५ १ प्रत्यक्षोपदेशाच्च
६५२ ३ प्रत्ययं चापि दर्शयति
२४२ १ प्रयोगचोदनाभावात् ।
१६१ ८ प्रयोगशास्त्रमिति
१९० ५ प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्र-
त्वात्
१०५९ २३ प्रवृत्तत्वात्प्रवरस्या-
ऽनपायः ।
९८८ १५ प्रागपरोधान्मलवद्वा-
ससः
११५६ १७ प्रातरनुवाके च
६४८ २० प्रायश्चित्तं निमित्तेन
४८९ २ प्राये वचनाच्च
११५५ ४ प्रैषानुवचनं मैत्राव-
रुणस्य
११७३ २२ प्रेषेषु च पराधिकारात्
३०५ २२ प्रोक्षणीवर्णसंयोगात् ।

फ.

- १०६१ ८ फलचमसो नैमित्तिक-
४११ १९ फलनिर्वृत्तिश्च
५४० १२ फलभुतेस्तु कर्म स्यात्
११३० ७ फलसंयोगास्तु स्वामि-
युक्तं
३२ १४ फलस्य कर्मनिष्पत्तेः
६७२ ५ फलं च पुरुषार्थत्वात्
६२२ २२ फलं चाकर्मसंनिधौ
६८० १२ फलं तु सह चेष्टया

ब.

- ३०४ १८ बहिर्राज्ययोरसंस्कारे
५४ ८ बुद्धशास्त्रात्
१०६७ ४ ब्राह्मण्या वा तुल्यश-
ब्दत्वात्

भ.

- ११८३ ४ भक्तिरसन्निधाव-
ग्याय्या
१०३२ २० भक्षार्थो वा द्रव्ये स-
मत्वात्
१०३२ ७ भक्षाभवणाद्दानशब्दः
३३४ १ भावार्थः कर्मशब्दाः ।
८२८ २० भूयस्त्वेनोभयश्रुति

म.

- ११६५ १० मन्त्राध्याकर्मकरणा
११८२ १८ मांसन्तु सवनीयानां
७५५ १८ मिथश्चानर्थ सम्ब-
न्धात् ।
३१० ८ मिथश्चानर्थसम्बन्धः
१०३२ १ मुख्याद्या पूर्व ।
११८० १९ मुख्यार्थो वा ।
१०३२ १ मुख्याद्या पूर्वकाल-
त्वात् ।
११८० १९ मुख्यार्थो वाङ्मस्या-
चोदितत्वात् ।

य.

- ६०५ १७ यजतिस्तु द्रव्यफल०

- ४२२ १० यजूंषि वा तद्रूपत्वात् ।
 ४०६ १३ यत्रेति वा ऽर्थवत्त्वा-
 त्स्यात् ।
 ८०१ ९ यथादेवतं वा ।
 ७८१ ७ यथार्थं वा शेषभूत ।
 ४८ ५ यदि च हेतुरवातिष्ठेत् ।
 १०५९ १४ यद्युर्वा कारणागमात् ।
 २८८ ३ यस्मिन् गुणोपदेश ।
 ११६१ ७ याजमानास्तु ।
 ११६८ २१ याजमाने समाख्या-
 नात् ।
 १०५८ १० याज्यापनयेनापनीतो
 भक्षः ।
 ६२८ १५ यावज्जीविकोऽभ्यासः ।
 ६०४ १ यावदुक्तं वा कर्मणः ।
 ३५७ १८ येषामुत्पत्तौ स्वं प्र-
 योगे ।
 ३५८ २० येषां तूत्पत्तावर्थे ।
 ३८४ १ यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते ।
 ३८४ ६ यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते

र.

- ११०३ १ रक्षना च लिङ्गदर्श-
 नात् ।
 २९ १० रूपात् प्रायात् ।

ल.

- ७८६ १८ लिङ्गक्रमसमाख्या-
 नात् ।
 ४८१ २ लिङ्गदर्शनाच्च ।
 ६०१ १३ लिङ्गदर्शनाच्च ।

- ६०६ ११ लिङ्गदर्शनाच्च ।
 ९०७ १४ लिङ्गदर्शनाच्च ।
 १०१५ ६ लिङ्गदर्शनाच्च ।
 १०३१ ९ लिङ्गदर्शनाच्च ।
 १०६५ १५ लिङ्गदर्शनाच्च ।
 १०८५ ७ लिङ्गदर्शनाच्च ।
 ११०१ ७ लिङ्गदर्शनाच्च ।
 ११२९ २१ लिङ्गदर्शनाच्च ।
 ११७८ ३ लिङ्गदर्शनाच्च ।
 ६३३ २२ लिङ्गदर्शनाच्च कर्म-
 धर्मे हि ।
 ६४९ १३ लिङ्गमाविशिष्टम् ।
 ८०१ ५ लिङ्गविशेषनिर्देशात् ।
 ३२८ १५ लिङ्गसमवायात् ।
 ७९७ १४ लिङ्गसमाख्यानाभ्यां
 ७७३ १८ लिङ्गाच्च ।
 ८२० ७ लिङ्गाच्च ।
 १८६ ९ लिङ्गाभावाच्च ।
 ६७ ८ लिङ्गोपदेशश्च तद-
 र्थवत् ।
 ३८ २२ लोकवादिति चेत् ।

व.

- १०५६ १८ वचनाच्च ।
 ११२३ २२ वचनाच्च समुच्चयः ।
 ७६८ २१ वचनान्वयार्थम् ।
 ९०७ १९ वचनात्सर्वपेक्षणम् ।
 १०५७ ९ वचनादनुज्ञातभक्ष-
 याम् ।
 ११६० १५ वचनादितरेषां स्यात् ।
 ११६३ २२ वचनादितरेषां स्यात् ।

७८१	१५	वचनानादिति चेत् ।	३४	१	विधिर्वा स्यादपूर्वत्वात्
४२२	१२	वचनाद्धर्मविशेषः ।	९१७	१०	विधिर्वा स्यादपूर्व-
१०४५	५	वचनानि त्वपूर्वत्वात् ।			त्वात् ।
९१०	१३	वचनं परम् ।	६८	६	विधिशब्दश्च ।
४०६	१०	वशायामर्थसमवा-	४१	२०	विधिश्चानर्थकः क्व
		यात् ।			चित्
३९५	१२	वशावद्वा गुणार्थं स्यात् ।	९१९	२२	विधिस्तु धारणे०
८०९	१८	वषट्कारश्च कर्तव्यत् ।	९१२	९	विधिस्त्वपूर्वत्वा-
१०५१	८	वषट्काराच्च भक्षयेत् ।			त्वात् ।
५३११	१०	वाक्यनियमात् ।	४३	१०	विधौ च वाक्यभेदः
११६३	२०	वाक्यशेषश्च तद्वत् ।			स्यात्
९१२	१७	वाक्यस्य शेषवत्त्वात् ।	११६९	१६	विप्रतिषेधे करणः
७५९	१	वाक्यानाञ्च समाप्त-	११६५	२२	विप्रयोगे च दर्शनात्
		त्वात् ।	६३७	१	विरोधश्चापि पूर्ववत्
१११५	१७	विकारास्तु कामसं-	६५२	१२	विरोधिनां त्वसंयो-
		योगे ।			गात्
६००	१८	विकारो वा प्रकरणात् ।	११७९	२४	विरोधे च भुतिविशे-
११८०	१५	विकृतौ सर्वार्थः शेषः			षात्
११४३	१७	विकृतौ त्वन्यः ।	८२	४	विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्
३१	२०	विद्याप्रशंसा ।	६०६	१८	विशये प्रायदर्शनात्
६४	८	विद्यावचनमसंयो-	४७५	३	विशेषदर्शनाच्च पूर्वेषां
		गात् ।	६५१	७	विहितप्रतिषेधात्
७४४	३	विधिकोपपन्नोपदेशे	६७९	५	विहितस्तु सर्वधर्मः
		स्यात् ।	६९६	१०	विहितस्तु सर्वधर्मः
९१४	१७	विधिना चैकवाक्य-			स्यात् ।
		त्वात् ।	९९१	१५	वेदसंयोगात्
१०	१२	विधिना त्वेकवाक्य-	८२१	१०	वेदसंयोगाच्च प्रकर-
		त्वात् ।			णोऽन
४१२	४	विधिमन्त्रयोरैकार्थ्ये०	११५७	१३	वेदोपदेशात्पूर्ववत्
९३७	१२	विधिर्वा संयोगान्त-	८१८	२	वेदो वा प्रायदर्शनात्
		रात् ।	३०८	२	वैश्वदेवे विकल्प
			८२१	२	न्यतिक्रमे यथाभुति

- १८० १८ व्यपदेशश्च तद्वत्
 ११०९ २३ व्यपदेशश्च तद्वत्
 ३९८ ११ व्यपदेशाच्च
 ४२२ ९ व्यपदेशाच्च
 ११६१ २० व्यपदेशाच्च
 ११७८ १० व्यपदेशाच्च
 ९८६ २२ व्यपदेशादपकृष्येत
 ११६५ ४ व्यपदेशादितरेषां स्यात्
 १०३४ १ व्यपदेशाद्दानसंस्तुतिः
 ६३५ ८ व्यपवर्गे च दर्शयति
 ४६ ११ व्यर्थे स्तुतिरन्याय्ये-
 ति चेत् ।
 ७४५ १ व्यवस्था वार्थस्य
 ७६० १ व्यवस्था वार्थस्य
 ४४२ १ व्यवसायानुषज्यते

श.

- ११४२ २१ शमिता च शब्दभेदात्
 ४१० ८ शब्दपृथक्त्वाच्च
 ४४२ १५ शब्दान्तरे कर्मभेदः
 २२२ ५ शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेः
 ४ ९ शास्त्रदृष्टविरोधाच्च
 ११३७ १८ शास्त्रफलं प्रयोक्तारि
 ११८ १ शिष्टाकोपे विरु-
 १०२० ५ शेषदर्शनाच्च
 ९९५ २ शेषश्च समाख्यानात्
 ७५९ ४ शेषस्तु गुणसंयुक्तः
 ४१६ १७ शेषे ब्राह्मणशब्दः
 ४२२ १ शेषे यजुःशब्दः
 ९९३ १५ शेषः प्रकरणे ऽविशे-
 षात्

- ९८७ २ शंयौ च सर्वपरिदा-
 नात्
 ८३५ २१ श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रक-
 रण-
 ८१५ १ श्रुतेर्जाताधिकारः
 १०९२ ११ श्वस्त्वैकेषां

स.

- ९१९ ४ सतो वा लिङ्गदर्शनम्
 ६४ १३ सतः परमविज्ञानम् ।
 ७७८ ६ स देवतार्थः
 ८९१ १६ सन्तर्दन् प्रकृतौ
 ७४९ १५ सन्दिग्धे तु व्यवायात्
 ३२८ २१ सन्दिग्धेषु वाक्यशे-
 षात्
 ११८१ ७ सन्निधानविशेषाद-
 सम्भवे
 १२४ ५ साक्षिधौ त्वविभागात्
 ९१२ १४ स प्रायात्कर्मधर्मः
 ११३७ १४ समाख्यानं च तद्वत्
 ६०२ १० समाप्तिरविशिष्टा
 ६४७ ७ समाप्तिवच्च संपेक्षा
 ६०० १५ समाप्तं च फले वाक्यं
 ६४९ ४ समाप्तिः पूर्ववत्त्वात्
 १४५ १७ समा विप्रतिपत्तिः
 ५५५ १५ समेषु कर्मयुक्तं स्यात्
 ४३१ ४ समेषु वाक्यभेदः ।
 ३२ ४ सर्वत्वमाधिकारिकम् ।
 १०१५ १० सर्वप्रदानं हविषः
 ५७१ ५ सर्वस्य चाक्तकाम-
 त्वात्

१०८५ १३	सर्वार्थे वा ऽऽधानस्य०	८९६ १८	संख्यायुक्तं क्रतोः प्र- करणात् ।
१०४८ ६	सर्वे तु वेदसंयोगात् ।	५२७ १	संज्ञा चोत्पत्तिसंयो- गात् ।
१०३१ १	सर्वेभ्यो वा कारणा- विशेषात् ।	४९१ ८	संज्ञोपबन्धात् ।
१०४७ १६	सर्वे वा सर्वसंयोगा०	६२४ ५	संनिधौ त्वाविभागात्
६४३ १४	सर्वेषां चैककर्म्यं स्यात्	६२ ६	संग्रये कर्मगर्हानुप- लम्भः ।
७९६ २२	सर्वेषां चोपदिष्टत्वात्	६०८ ९	संयुक्तस्त्वर्थशब्देन०
१०५० २२	सर्वेषां तु विधित्वात्	११०४ ५	संयुक्तं वा तदर्थत्वात्
३५७ ११	सर्वेषां भावोऽर्थ इति चेत् ।	७६८ ९	संस्कारत्वादचोदिते०
४२३ ७	सर्वेषामिति चेत् ।	६०२ १६	संस्काराद्वा प्रकरणे०
७२२ ११	सर्वेषां वा लक्षणत्वा०	७४४ ८	संस्काराद्वा गुणानां०
११८२ ७	सर्वेषां वा ऽविशेषात्	११६१ ४	संस्कारास्तु पुरुष- सामर्थ्ये ।
११२७ १	सर्वेषां वा शेषत्वस्य०	१०३० १३	संस्कृतत्वाच्च ।
८१३ २१	सर्वेषां वैकमन्त्र्यम् ।	८९४ ७	संस्थासु कर्तृवत् ।
८१३ १०	सर्वेषु वा भावादेकः	११०८ ३	संस्थास्तु समानवि- धानाः ।
७४८ १५	साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं०	३९४ १२	स्तुतशस्त्रयोस्तु सं- स्कारो ।
१०४० २०	साकंप्रस्थाय्ये स्त्रि- ष्टकदिडम् ।	४५ १५	स्तुतिस्तु शब्दपूर्वत्वा०
१०३७ ३	साधारण्यान्न ध्रुवा- याम् ।	१०४७ २२	स्तोत्रकारिणो वा०
११३६ २०	सामिधेनीस्तदन्वाहुः	३० १९	स्त्र्यपराधात्कर्तुंश्च ।
६५१ १२	सारस्वते विप्रतिषे- धात् ।	१०९१ १४	स्थानाच्च पूर्वस्य सं- स्कारस्य ।
१००५ ८	सा लिङ्गादात्विजे स्यात् ।	११२० ७	स्थानाच्च पूर्वस्य सं- स्कारस्य ।
७७५ १	सूक्तवाके च काल- विधिः ।	११८३ ७	स्यात्प्रकृतिलिङ्गवै- राजवत् ।
१०४४ १०	सोमेऽवचनाद्भक्षो न०	८९५ ४	स्यादनित्यत्वात् ।
५६९ ४	सौभरे पुरुषश्चुतेः ।		
१०४१ ८	सौत्रामण्यां च ग्रहेषु०		

१८९ ३	स्याद्योगाख्या हि०		
१०५५ ९	स्याद्वा कारणभावात्।		ह.
१०४५ ४	स्याद्वा अन्यार्थदर्शनात्		
९९२ १०	स्याद्वा संयोगवत्फ- लेन ।	१०५० ११	हारियोजिनेन वा०
५५ १४	स्वाध्यायवदवचनात्।	१०४ २	हेतुदर्शनाच्च ।
११६० १	स्वामिकर्म परिक्रयः।	९१० ९	हेतुमात्रमदन्तत्वम् ।
१०१२ १६	स्वामिनो वा तदर्थ- त्वात् ।	४३ १३	हेतुर्वा स्यादर्थवत्त्वो- पपत्तिभ्याम् ।
११७६ १८	स्वामिनो वा तदर्थ- त्वात् ।	१०५६ ६	होता वा मन्त्रवर्णात्
११४९ ८	स्वामिसप्तदशाः ।	१०६५ ९	होमात् ।
७८० ३	स्विष्टकृदुभयसं- स्कारः ।	१०५४ ७	होमाभिषवाभ्यां च।
		९९४ ७	होमास्तु व्यवति- ष्ठेरन् ।

इति ।

तन्त्रवार्तिकधृतश्लोकानां वर्णक्रमानुसारि

सूचीपत्रम् ।

अ.		
१६८	१८	अकर्तृकतया नापि
१३७	७	अकार्यमन्यत्कुर्यादिति
१०२	७	अकः स्ववर्णदीर्घत्वं
२६५	१३	अक्रियत्वाच्च भा- ष्योक्तैः ।
३०६	२	अक्षरैरेव बुध्यन्ते ।
३५९	२	अख्यातवर्ती धात्वर्थः ।
७४६	१२	अगस्या लक्षणावृत्तिः
५०२	३	अग्निभ्योऽपूर्वसि- द्धिः स्यात् ।
७६५	११	अग्निमाणवकत्वा- भ्याम् ।
१७२	५	अग्निमीले पुरोहितमा
८९६	१	अग्निष्टोमान्यमात्रे हि
६१८	२१	अग्निहोत्रस्य चैतेन
६१७	६	अग्निहोत्रादिशब्देन
८५५	५	अग्नीषोमीयशेषाः स्युः
१०८	८	अग्नीषोमीयसंस्थायां
२९६	१८	अग्नेर्होत्रेण सम्बन्धे
१७२	९	अग्नेः पुरोहितत्वञ्च
४५८	१०	अङ्गप्रधानचिन्तेयम् ।
३६९	९	अङ्गमध्येऽपि कर्त्तव्यं
६५५	२	अङ्गलक्षणमेवेदं
४७२	२	अङ्गानां मुख्यकाल- त्वात् ।
२०७	५	अङ्गानि ज्ञातिनामानि
३६४	१९	अङ्गानि यदि चाऽपूर्वं
९२८	१९	अचेतनेऽपि काष्ठादौ
९५१	१	अचेतनेषु यत्तावत्
४८१	१९	अजामिकरणं चेषु
४२६	१५	अज्ञातार्थेषु वर्णेषु ।
६९२	१	अतश्च दण्डिशब्देन
२५५	९	अतश्च नैव गोशब्दो
६९६	१७	अतश्च पदमेवेतत्
१०८१	१२	अतश्च पुरुषार्थत्वात् ।
२३६	८	अतश्च वेदमूलत्वे
१०७९	१३	अतश्च शक्तिवैषम्ये
२२३	११	अतश्चानपराधेन
७३०	१८	अतश्चापुनरुक्तत्वात्
१४१	४	अतश्चा प्रतिषिद्धत्वात्
११४	१८	अतश्चैवं धृतिस्मृत्योः
१११९	१०	अतिदेशोऽयमित्येतत्
३७९	१२	अतिसङ्कोचविस्तारौ
२००	११	अतो नास्त्यपरादानां
७९७	११	अतो नैवेदमाशङ्क्यम् ।
१०७८	१५	अतो यद्यपि दीर्घव्यम्

२२०	२४	अतो विगानभूयिष्ठात् ।	९८	२०	अथ सम्बन्धिसंस्प-
७६८	१९	अतो विशेषचिन्ता-			र्शात् ।
		याम् ।	२४९	१६	अथ संख्यानसामा-
१०८१	२२	अतः कमिपदाक्षेपात्			न्यम् ।
८९	६	अतः क चित्प्रमाणत्वं	१५५	२	अथाऽपि शब्दगौण-
१४४	१८	अतः परिमितं शास्त्रम्			त्वम् ।
१५०	१	अतः शास्त्राभियुक्त-	७२३	४	अथाऽपि शास्त्रतन्त्र-
		त्वात् ।			त्वम् ।
८६३	९	अत्यन्तबलघन्तो ऽपि	२३७	१७	अथापि स्मृतिशब्देन
१९७	१९	अत्यन्तभिन्नरूपत्वात्	२०७	११	अथैतेनैव युक्तं स्यात् ।
६१५	३	अत्यन्तरूढिशब्दत्वात्	८५	९	अदुष्टेन हि चित्तेन
१९३	२०	अत्यन्तावाचकत्वात्	२१७	१७	अदूरविप्रकृष्टे च
२४७	१९	अन्न चाकृतिरेवेति ।	४४४	१	अदृष्टप्रथमन्तावत् ।
२३३	२	अन्न श्रेयोऽर्थिनोऽव-	१९१	९	अदृष्टविषया चेत्स्यात्
		श्यम् ।	४३६	१२	अदृष्टः प्रकृतावर्थः
१०९	२४	अत्राऽप्यसम्भवे तस्य	११२	८	अदृष्टार्थप्रसङ्गित्वात् ।
२०७	११	अथ तेनैव युक्तं स्यात् ।	६६७	६	अदृष्टार्थे तु संस्कारे
२१९	९	अथ त्रिचतुरा वर्णाः	६५५	१४	अधिकारोऽपि यज्ञेषु ।
१११९	२६	अथ त्वयुक्तियुक्तत्वा०	२०८	११	अधिगन्तव्य इत्येतत्
१९३	४	अथ प्राप्तश्च योऽर्थः ।	३२२	२२	अध्यस्यते खपु-
		स्यात् ।			प्पत्वम् ।
३३२	५	अथ यद्वेति सन्दिग्धे	१४८	१०	अध्यारोप्यविचारेण
१०९	१२	अथवान्तर्यदाशौ च-	९७	८	अध्यारोप्येत मिश्रत्वं
७२४	१०	अथवान्यतरेणैको	१४७	१५	अनवास्थितशब्दार्थ-
२०६	८	अथ वा यो ऽपि गा-	१५६	१५	अनन्तम्लेच्छदेशांश्च
		व्यादिः	४४०	८	अनन्तरस्य वाक्यस्य
४०६	१६	अथवार्थैकदेशोऽयम् ।	४३९	८	अनन्तरेण सम्बद्धः
१६५	२३	अथ वा सम्प्रदातृ-	४४०	५	अनन्तरेण सम्बध्य
		णाम् ।	५३०	१३	अनन्तरोपदिष्टेन
६५६	६	अथ वाऽस्त्विदमेवैक-	१५६	१७	अनन्तेषु हि देशेषु
२६२	१२	अथवोक्तेन मार्गेण	१२१	१४	अनन्यमूलिकायाश्च
२१८	१	अथ व्याकरणात्पञ्चैः	५७५	१	अनन्यविषयत्वेन

वर्णक्रमानुसारि सूचीपत्रम् ।

३

३७६	१६	अनघच्छिन्नसद्भाव	४२३	२०	अन्यतोषगतेऽर्थे हि
६३१	१४	अनवस्थितमानत्वात् ।	३२३	१६	अन्यत्र ज्ञातसद्भावः
१४७	१५	अनवस्थितशब्दार्थ-	१८०	२१	अन्यथानुपपत्त्या च
१८५	३	अनाख्ययत्वमुक्त-	६५०	११	अन्यथा ऽपि तु नैवा-
		त्वात् ।			ऽस्ति ।
२२१	१०	अनादित्वञ्च सर्वेषाम् ।	८५३	८	अन्यथैव हि शून्येषु
७१९	२१	अनादिनिधनेनैव	४७०	२२	अन्यथैव ह्ययङ्कालः
२६२	८	अनिश्चितेऽपि वाच्यत्वे	२२५	४	अन्यथोच्चार्यमाणञ्च
७१८	६	अनिष्टा यस्त्वशक्ति-	३५४	२४	अन्यदेव हि धात्वर्थ-
		त्वात् ।	३५१	२०	अन्यदेव हि यागार्थ-
५२८	२	अनुक्ते कर्मशब्दे या	३९७	४	अन्यवस्त्वनपक्षत्वे
१०६	६	अनुच्चारणकाले च	१८०	९	अन्यवैशम्यस्थिताद्
१८१	९	अनुमानव्यवस्थानात्			धूमात् ।
८९	२	अनुमानं प्रमाणां च	६५६	८	अन्यानि पृथगागमैः
१६६	१	अनुयोगेषु वेदानाम् ।	६५६	४	अन्यार्थानुष्ठितैः शेषैः ।
४६३	१६	अनुवादविशेषत्वम् ।	२२०	५	अन्यावयवसारूप्यात्
४१४	२१	अनुष्ठाने पदार्थानां	७२७	१६	अन्याहि वचनस्य
२९६	२०	अनूद्य चाऽपि धात्वर्थ	१०८१	१८	अन्याहि वचनव्याप्तं
१४१	१०	अनूद्यमानः सर्वो हि	२४९	३	अन्ये तु भेदमाचर्या
५०३	४	अनेकपदसंबन्धम्	१३९	१२	अन्ये तु स्वयन्कीर्तन
८५८	१८	अनेकशेषिशेषत्वात् ।	६६३	८	अन्य त्वन्ततया नस्य
९५७	२	अनेकस्मिन्नपि प्राप्तिः	५४०	१०	अन्येनाऽनवरुद्धे हि
१७४	१८	अनेन कल्पसूत्राणाम्	२३४	४	अन्येऽपि प्रकृतान्यापि
२२२	७	अनेकान्तिकना तावत्	६६४	२०	अन्ये विध्यादीनिदि-
४८६	४	अन्तरालेऽनुपादेय	२३३	२४	अन्ये सुखमुखाकृताः
७१८	२३	अन्तरिक्षे च बहवः	४३३	२	अन्योन्यनिरपेक्षा-
१०७	१४	अन्तरीयोत्तरीये हि			णाम् ।
८५२	३	अन्य एव हि संबन्धः	१९४	५	अन्योऽप्यक्षिप्तिको-
९५४	५	अन्य एवैकदेशेन			चादेः ।
३८६	१२	अन्यतः सिद्धशेषा-	३८७	२	अन्वयव्यतिरेक्याम् ।
		णाम् ।	६८८	१६	अन्वयव्यतिरेका-
१००१	१३	अन्यतो ऽवगते दोषे			भ्याम् ।

२२०	११	अन्वाचक्षीत शास्त्रं चेत् ।	२६६	१	अभावः प्रत्ययार्थस्य
६६८	८	अपकुर्वन्नपीष्टो हि	७५१	५	अभितः सामिधेनी-
२२४	१९	अपस्रंशाश्च ये केचित्	३४१	१४	अभिदध्युः स्त्रीश-
२३२	१	अपस्रंशेषु साधुः वम ।			कत्या हि ।
२२४	४	अपराधस्य भागित्वात्	७१५	१८	अभिधात्री श्रुतिः का-
७१३	१	अपराधं निमित्ते हि	३४४	२४	अभिधा भावनामाहुः
९८६	३	अपर्यायविधायि-	३१८	६	अभिधेयाविनाभूते
		त्वात् ।	६९२	७	अभिधेया बहुव्रीहेः
२४९	१	अपर्यायस्मृतैरुक्तम् ।	१५०	४	अभियुक्ततरा ये ये
८८	१६	अपवादनं वा यस्मात्	५८९	३	अभिषेकोऽपि धर्मज्ञैः
१९१	२०	अपशब्दाश्च शब्देभ्यः	२६४	१०	अभेदकारणं चाऽत्र
१६६	९	अपि चाऽङ्गानिवेदाश्च	२४३	१२	अभेदं सति लोकस्थैः
२५७	६	अपि चाऽद्रव्यशब्द-	१११	२१	अभोजनविधिर्नूनम् ।
		त्वात् ।	२५६	२	अमूर्ता ह्याकृतिर्नित्या
२३७	२१	अपि वा कर्तृसामा-	६५६	२०	अयमेव च सम्बन्धः
		न्यात् ।	७७८	२	आयाज्या एव निगदाः
१२१	५	अपि वा कारणं दृष्टम्	६६३	१३	अयुक्तमेव शेषत्वं
१८१	११	अपि वा सर्वधर्मं	४८१	८	अरूपत्वाद्धिधेयस्य
		स्यात् ।	२१३	१	अर्थवत्त्वं न चेज्जातम् ।
७२९	२	अपूर्वसाधनत्वांश-	१५३	२३	अर्थवादकृताऽप्यर्थ-
२६१	२०	अपूर्वं भावशब्देभ्यः	२२३	२०	अर्थसत्यं यथा
१०६३	२०	अपूर्वो वैष चाद्येत			वाच्यम् ।
२२०	३	अपोद्धारेण संस्कारः	२९१	२०	अर्थादनेकमप्यर्थं
८०८	२१	अप्रसिद्धेश्वरत्वस्य	३७४	९	अर्थापत्तेरिहाऽपूर्वं
२५२	१९	अप्रातिपादिकत्वाद्धि	३६१	८	अर्थापत्त्याऽपि नैवेतत्
७२९	१४	अप्राप्तविधिरेवाऽयं	७१	१०	अर्थापत्त्याऽपि
९७	६	अप्रामाण्यपदं चैकं			यत्किञ्चित् ।
१६२	५	अप्रामाण्यं स्मृतीनाञ्च	७६७	९	अर्थाभिधानसं-
१०८१	२४	अवाध्याह्नमसोऽव-			योगात् ।
		श्यम् ।	२६४	१८	अर्थाभेदे च चिन्तेयं
७२३	६	अबाधिते तु विज्ञाने	२२०	१५	अर्थेन च प्रयुक्तानाम्

३२०	१७	अर्थव्यवधान्तरात्मानम् ।	२६५	९	असता कथमन्यत्त्वम्
४०२	१६	अर्थोऽपि यादृशो यत्र	३०६	६	असत्स्वव्यवधार्येषु
८४१	८	अर्थं प्रति न सामर्थ्यं	२१०	५	असन्नेहश्च वेदार्थे
२६४	४	अलौकिके च शब्दार्थे	८९६	१०	असम्बद्धव्यवाये हि
७६६	५	अल्पशोऽपि प्रयुक्तस्य	२३८	३	असम्भावितमूलं हि
८६	२०	अवशिष्टं प्रमाणत्वम्	३७८	१८	असर्वागतपक्षे स्यात् ।
७६१	१४	अवश्यमेव सामान्यम्	१०८१	६	असंयोगादबाधेन
६०१	६	अवस्थान्तररूपत्वात्	८८४	५	असंयोगाच्च तेनाप्य
८३१	१३	अधिच्छिन्ने कथंभावं	५९३	१४	असाधारणभावेन
२६५	२३	अविज्ञातार्थसंयोगात्	१७१	९	असाधुशब्दभूयिष्ठाः
२२३	१४	अविनष्टे विनष्टे च	२५२	१७	अस्तित्वमस्तितेत्येवम्
१४७	१७	अविप्लुतश्च शब्दार्थः	१८८	२२	अस्तु वा निर्निमित्तैव
१९२	४	अविभक्ता हि शब्दत्व-	२५१	१३	अस्त्यर्थः सर्व शब्दा-
९८३	१०	अविरोधात्समावेशे			नाम् ।
८४	१५	अविरोधे श्रुतिमूलम्	३४९	१	अस्त्यादावपि कर्त्रेशे
७३४	३	अविवक्षोपपन्ना स्यात्	१७०	३	अस्मदीयार्थमिदं वा-
२३४	२	अशक्तैर्नाशिताश्चाऽन्ये			क्यम् ।
२६५	७	अशाब्दं वन्निशब्दस्य	१३९	१७	अहत्वा कर्त्रादेवैकम्
२२१	१४	अशास्त्रविहितत्वाच्च	१६९	१६	अहिंसाद्यप्यतत्पूर्वम्
२२०	१३	अशिष्यत्वादशास्त्र-			
		त्वम् ।			
१०१९	८	अशेषग्रहणो सिद्धे	६६८	२१	आकाङ्क्षति प्रधानं हि
२१०	१८	अश्वकर्णाजकणादौ	८५१	७	आकाङ्क्षातः प्रभृत्य-
९४८	२४	अश्वत्वं नैव शोणस्य			कम् ।
२६५	३	अश्वबालादिशब्दा-	८५५	१०	आकाङ्क्षामाश्रमेवैकं
		नाम् ।	४३८	२०	आकाङ्क्षासन्निधा-
७२९	२४	अश्वश्रुत्यैव ग्रीष्टत्वात्			नञ् ।
३१५	१	अष्टत्वाद्याविधानत्वात्	२१८	२१	आकाशेऽवस्थितः शब्दः
२६७	१७	अष्टौ पक्षा नियोक्तव्याः	२५५	२४	आकृतिर्यदिशब्दार्थः
३२०	२४	असङ्कीर्णस्वभावं सत्	४१८	५	आकृतीनामभिव्यक्तिः
१०७९	१९	असंज्ञातविरोधं हि	२६३	१२	आकृतेरभिधेयत्व-
			२८२	२०	आकृतेरभिधेयत्वात्

३८३	६	आख्यातत्वाऽविशेषेण	५३३	१३	आमिक्षां देवतायुक्तां
४५३	११	आख्यातप्रत्ययः पूर्वम्	५३७	९	आमिक्षात्पद्यमानेन
२६१	८	आख्यातस्याऽपि न- न्वत्र ।	४०७	४	आम्नातेष्वपि मन्त्रेषु
१८८	७	आख्या हि देशसंयो- गात् ।	४४२	११	आम्नायमानं ह्यनुष- ज्यमानम् ।
२०७	७	आगमो यस्तु निर्दिष्टः	२०४	२३	आयुर्वेदं चिकित्सासु
२०७	१५	आगमो वेदवाक्याच्च	१५६	२१	आर्यावर्ते ततः शक्या
७७७	२०	आधारादि यथा द्रव्य-	१५७	६	आर्याश्च म्लेच्छभा- षाभ्यः ।
३८७	१४	आचारत्वात्प्रयोगो हि	१४९	२	आर्यास्तावद्विशि- ष्येरन् ।
५९१	१५	आचारयोरसम्बन्धे	१६४	१४	आर्येयवचनं नित्य-
१६५	९	आचार्यवचनानाञ्च ।	९६७	२३	आविर्भूतैकया शक्त्या
४०५	७	आचार्यो मातुलश्चेति	३७५	५	आवृत्तिभिर्यथाऽध्याये
५५१	२३	आत्मना ह्यक्रियारूपैः	५५७	१०	आश्रयत्वेन गृह्णाति
३७७	१०	आत्मा शरीरसंमिश्रः	१०८०	१८	आश्रयस्तादृशो हीष्टो
७२८	१०	आदाने च यथा प्राप्तः	१५९	२२	आश्रयाणाञ्च दौर्ब- ल्यम् ।
२२९	२२	आदितश्च स्मृतेः सिद्धः ।	१०८०	४	आसन्नपुरुषार्थत्वाद्
१९७	१	आदिमत्वाच्च धर्म- त्वम् ।	१०८१	१८	आसन्ना सम्भवे चेष्टा ।
१७१	२३	आदिमात्रमपि श्रुत्वा	१३९	१९	आह यत्तावदेकत्व-
१७९	१५	आद्यं सूत्रद्वयं यावत्			
९४	१९	आद्ये प्रपाठके येन			
४०९	९	आधारात्वमपि ह्या- साम् ।			
८२५	२१	आधारे सवने भिन्नम्	९२१	१९	इतरेषान्तु षष्ठ्यन्त-
७४५	२२	आनन्तर्यात्प्रधान- त्वात् ।	१०४	३	इतश्च न प्रमाणत्व-
६९३	१०	आनन्त्येऽपि हि भावानाम् ।	९६४	२६	इतश्च बोधकः शब्दः
११०	२	आपद्धर्मा यथैवान्ये	८५४	२१	इतिकर्तव्यतांश- स्याम् ।
७७३	१४	आमन्त्रणविभक्तिश्च	३३२	२२	इति कृतबहुमार्गे मन्त्रविध्यैवादेः
			१२६	५	इतिहासपुराणञ्च

इ.

वर्णक्रमानुसारि सूचीपत्रम् ।

७

१७७	१	इतिहासपुराणानि	९७	२	उच्यते पठ्यमा-
१७६	२३	इतिहासपुराणा-			नत्वात् ।
		श्याम् ।	८५५	४	उच्यते रशनाधर्माः
९५	९	इत्थं च भ्रान्तिमूलत्व-	२६७	१	उत्तानेत्यादिका तेन
७२८	८	इत्यादत्त इति हास्मात् ।	५१०	९	उत्पत्तिवचनात्सिद्धा
८२६	१	इत्युक्ते नैव दोषोऽस्ति ।	२९१	२४	उत्पत्तिवाक्यविज्ञातं
१३५	२०	इदञ्च तत्राद्भुतरूपमु-	५०९	१७	उत्पत्तिवाक्यशिष्टञ्च
		त्तमम् ।	८२३	११	उत्पत्तिविधि-
१८८	१	इदानीं तु यदाचारमा-			मालोच्य ।
३६५	१२	इन्द्रियार्थोभयेषां नः	२८८	१०	उत्पत्तौ नामधेयं वा
८१४	४	इन्द्रेण यस्मिन्मवने	२१७	२१	उत्पादश्चैव संस्कारः
१२१	१६	इयत्ताक्रमकालाश्च	८८	१४	उत्सर्गश्चापवादश्च
२६१	४	इयं प्रासङ्गिकी चिन्ता	१७९	१४	उदीच्यानां तथा-
४७२	१५	इष्टिशब्दः समस्तं वा			ऽऽचारः ।
५८२	१७	इष्यते पाक्षिकं वस्तु	१०४९	२	उद्गाता गौण एवाऽत्र
६६०	५	इह त्वध्यायरूपं वा	१०४८	२०	उद्गातात्पदमौद्गा-
१०९	२	इह त्वल्पेन कालेन			त्रम् ।
१८७	७	इह लिङ्गस्य लिङ्गत्वमा-	७३७	८	उद्देश्यस्या ऽपि
१७९	१०	इह सर्वं उदाहार्याः			देशादेः
८५८	२३	इहाऽपि च कथंभाव-	६६८	४	उपकारमलब्धैव
१६९	५	इहैका परमार्थेन	६६७	१५	उपकारेण शेषत्वम् ।
		ई.	११२	२३	उपकुर्वाणकेनैव
१६७	२२	ईदृशेवं क्रमश्चाऽयम्	६६५	४	उपक्रमोपसंहार-
		उ.	१७८	८	उपनीयं तु यः शिष्यं
१६८	८	उक्तमर्थं परित्यज्य	१०४	१३	उपपन्नतरं चैतत्
२६३	१८	उक्ते वाऽप्यभिधेयत्वे	७१	८	उपमानं त्वदृष्टेऽर्थे
७६१	४	उक्तं कात्यायनेनेह	६१८	३	उपसदृश्यः परं ह्येतद्
२५५	१३	उच्यते कार्ययोगि-	६१९	१८	उपादेशो गुणो यत्र
		त्वात् ।	४४२	१७	उपोद्घातप्रसक्तानु
			१६५९	८	उपोद्घातोदितेनैव
			३७७	२०	उभयत्राऽविरोधित्वं

- ९१ १ उभयोरप्रमाणत्वं
१५० १८ उभयोः श्रुतिमूल-
त्वम् ।

ऊ

- २०५ २१ ऊहार्थमपि शब्दानाम्

ऋ

- ७१८ ११ ऋग्वेदादिसमूहेषु
९९९ ५ ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां
दद्यात् ।
४१६ ६ ऋवयोऽपि हि ल-
लक्ष्याणाम् ।
८६ ११ ऋत्विग्भ्यो दक्षि-
णादानम् ।

ए

- ६४८ २ एककर्मगताः पुंसां
५२२ १८ एककर्मत्वपक्षे स्यात्
११७१ १३ एककालप्रयोगे हि
४६८ १९ एककालाभिसंयोगात्
४२७ २० एकम्वण्डेन शब्देन
८४१ २ एकत्राऽसति सामर्थ्ये
७२५ ६ एकत्वस्यैव किं किं वा
७३५ ३ एकत्वेनाऽपि सम्बध्य
२६४ १६ एकत्वे ऽपि च श-
ब्दस्य
५७५ १७ एकत्वे ऽपि हि
शब्दस्य
२६३ २२ एकत्वे सति कर्तव्यः
२४४ ९ एकत्वे सति सङ्गा-
धात् ।

- २९७ १५ एकदेशेऽपि च ज्ञानात्
३०५ ५ एकदेशेऽपि यो दृष्टः
८४८ ६ एकद्वित्रिचतुःपञ्च-
८३ २० एकमूलव्यवस्थायां
१०८ १४ एकारात्रे त्रिरात्रे वा
८४९ १ एकवाक्यतया यावत्
५५७ ४ एकशक्तिः स्वभावेन
२२६ ९ एकशक्त्यनुसारेण
१४५ २० एकशब्दमनेकार्थम्
६४५ २ एकशाखानिवद्धानां
१७२ २३ एकशो विनियोक्तव्य-
८५३ २ एकसोपानवर्त्येको
४०० ४ एकस्तावदतिक्लेशैः
८५९ ३ एकस्मिन्नेव मार्गे तु
२३८ १ एकस्य च यदा युक्त्या
९१ ५ एकस्य वा प्रमाणात्वं
३२० ३ एकस्यामेव च व्यक्ती
४२८ १२ एकार्थत्वम्पदस्य
स्यात् ।
६१५ १९ एकाहाहीनसत्राणि
४८० १९ एकेष्टिर्यद्यमावास्या
८५९ १ एकैकार्ष्णिमस्तु श-
पवम् ।
४३१ १६ एको ऽपि बहुभिर्मन्त्रः
३७० २ एको रोगो हृतो यस्य
११० ७ एकं विनाऽप्यनु-
ज्ञानात् ।
११७ १७ एत एव च ते येषाम्
९० १७ एत एव प्रसज्येरन् ।
२६३ २० एतच्चिन्ताप्रसिद्धार्थं
२४२ ८ एतत्सान्यासिकं कृत्वा
१२२ १० एतदेव श्रुतेः पार्श्वात्

१०९०	१८	एतद्देशे ह्यनुष्ठानं
८५५	६	एतद्यूपपरिव्याण-
५२८	५	एतस्या इति सङ्कल्पः ।
२०६	४	एतावत्यन्यतो यस्य
७०१	२२	एतावास्तु विशेषो ऽत्र
२४७	१३	एतं चात्यन्तनिष्कृष्टाः
१६६	५	एतेन धर्मशास्त्राणाम्
१३२	१६	एतेन वैदिकानन्त-
६६४	१	एतेनाध्ययनाधाना-
२४६	१	एते पक्षाः पुनर्योज्याः
१०७८	२३	एव च प्रकृतावेतत् ।
१०७८	९	एवञ्च दशमेऽप्येतद्
१३३	१	एवञ्च विद्वद्वचनाद्वि- निर्गतम् ।
१६६	१८	एवञ्च वेदमूलत्वम्
४०९	३	एवञ्च समीपं वृष्टौ
६६३	२१	एवमङ्गप्रधानानाम्
६५९	२	एवमत्र प्रपञ्चन
९१	१७	एवमप्रातिपत्यैव
६५९	२८	एवमथेद्वये तावत् ।
१५२	२३	एवमादिष सर्वेषु
१५१	२०	एवं च विप्रकीर्णानाम्
१९५	६	एवं चावेदमूलत्वात् ।
१५६	३	एवं नानोपपात्तित्वात् ।
२१७	३	एवं प्रत्येकसंस्कारे
१०८	१८	एवं प्राक्पशुसंस्थानात्
१६९	१	एवं प्राप्ते वदामोऽत्र
१६९	३	एवं प्राप्ते वदामोऽत्र
२१०	२०	एवं राजन्यशब्दादेः
१८१	७	एवं व्यवस्थितान् दृष्ट्वा
३९८	७७	एवं व्याख्यायमाने तु
२४७	११	एवं शब्दस्वरूपस्य

६६६	७	एवं सति प्रधानानां
२२३	२२	एवं सति व्यवस्थाने
२४५	३	एवं सत्येव गोत्वाद्दौ
२२५	१०	एवं सन्देह एताभिः
१७४	१६	एवं समस्तवेदाङ्ग-
२५५	२२	एवं सर्वपदार्थानाम्
२२१	८	एवं साधुत्वमेतेषाम्
८९	४	एवं स्मृतिप्रमाणत्वे
२४५	८	एवं हिरण्यपर्णत्वम्
२६३	६	एवं होमे ऽपि दध्यादौ
९०	१५	एष जायेत दोषोऽन्यः
१७१	४	एषेत्यपि न निर्देशम्

ऐ.

३३८	१८	ऐकरूप्येण सम्बन्धः
२१८	१७	ऐकान्तिकं हि संस्कार्य
१५२	२१	ऐक्ष्वयौ विधृतीये च
३७१	५	ऐहिकं चाऽपि पुत्रादि

क.

१०६	१२	कठमैत्रायणीयादि-
६५८	१२	कठेन त्प्रोक्तमित्येवं
६५८	१६	कठेनाध्यापितं प्रोक्तं
४२६	१०	कथञ्चार्थानपेक्षत्वे
७४१	६	कथमादावसन्नेव
१९९	५	कथं नामेदशात्कार्योत्
११८	७	कथं पुनर्विरुद्धत्वम्
७५०	२	कथं भावो हि भावानां
२६२	२	कथं लक्षणसम्बन्धः
९९	९	कथं वा नेष्यते दोष-
८३	१८	कदाचिच्छ्रुतिमूलत्वः

७८२	६	कदा चिद् गुणमेवाह	१९९	१२	कल्पसूत्रस्मृतिग्रन्थ-
१३०	८	कन्यकानाञ्च सर्वा-	१६१	९	कल्पसूत्रायुदाहृत्य
		साम् ।	१७७	१६	कल्पादाधनुवादत्वम्
१०८२	१०	करणत्वं न तस्यास्ति	४३१	८	कल्प्यस्तेषामहष्टोऽर्थः
१०८२	२०	करणो तस्य दोषः	९४८	४	कश्चित्तद्रत एवेह ।
		स्यात् ।	१२९	४	कस्य चिज्जायते तुष्टिः
२९९	२०	करणपूपविष्टेषु	७३१	१२	काकेभ्यो रक्ष्यताम-
३४३	२	करोतिः क्रियमाणेन			श्रम् ।
३४३	२१	करोत्यर्थस्य यः कर्त्ता	१६३	११	का गतिः कल्पसूत्रा-
५८६	११	कर्त्ता राज्यस्य राजेति			णाम् ।
९२८	१२	कर्तृत्वं साधकत्वेन	१६३	६	कामं न प्रविशेद्दामं
१७४	१४	कर्तृस्मरणदाढ्याञ्च	३३०	२४	कामं वा सोऽर्थेवाद्दो
९३०	२४	कर्तॄणां शास्त्रगम्येऽर्थे			ऽस्तु ।
३७२	१	कर्त्तॄन्वाऽऽश्रयस्तस्य	१०८०	१२	काम्यनैमित्तिकानान्तु
३३	७	कर्मणामल्पमहतां	५०४	१०	काम्यः सर्वाङ्गसंयुक्तः
११०	१४	कर्मणा येन केनेह	९३०	१६	कारकेण गृहीतत्वात्
६६५	१०	कर्मणा सह चोद्यन्ते	७०७	५	कारकं ह्युच्यते कुर्वन्
१६६	१२	कर्मणां ब्राह्मणोक्ता-	१५३	१८	कार्पासमुपवीतं
		नाम् ।			स्यात् ।
१०६६	२४	कर्मणो भेद एवाऽयं	२५४	१३	कार्यसामर्थ्यामि-
७४८	६	कर्मणः कर्मसाध्यत्वम्			न्द्रादि-
७०८	२	कर्मण्यपि कृते पूर्वम्	४८९	१४	कालदेवतयोर्ज्ञाऽत्र
२१८	११	कर्मप्रकरणाभ्नाता	३७५	२३	कालान्तरक्षमं रूपं
१०८२	६	कर्माभिः साध्यते स्वार्थः	९६	१७	कालान्तरेऽपि यो
५४४	१३	कर्मशब्दे गुणेऽप्यत्र			बाधः ।
६२९	१८	कर्मस्यो हि कथंभावः	१२२	१४	कालेयत्ताक्रमणां हि
५२१	२०	कर्माण्यश्नयमाणानि	१२२	२३	कालोऽपि च प्रयोगा-
९१६	११	कर्मान्तरेऽनुवादोऽस्य			ङ्गम् ।
१७७	८	कर्माभ्यासाभिसन्धा-	४७१	१८	कालो यस्य न वि-
		नम् ।			ज्ञातः ।
११६	१८	कलिकलुषकृतानि	१२३	६	कालो ह्ययं प्रधानस्य
१७७	२२	कल्पकारास्ततोऽप्येषां			

१५९	२०	कारुपनिक्वाः प्रसि- द्धश्च ।	११३५	१४	कृतार्थसंयोगे
८५	११	का वा धर्मक्रिया यस्यां	२५५	११	कृतः संशय इत्येतत्
२०५	१६	काव्यशोभास्त्रपि त्वे- तत् ।	१८४	८	कुर्यादित्युच्यमानो हि
३६८	१०	काष्ठैः पक्तव्यमित्युक्ते	२१०	१६	कुशलो दारशब्दादेः
९२	२२	किङ्कर्तव्यमितीदं च	१०७	१८	कुशवेष्टनवाक्ये च
१०७९	२३	किञ्च प्रयोगसामान्ये	६५८	१०	कृतकं चाभिधानं यत्
८४	२१	किञ्च भ्रान्त्यादि- मलानाम् ।	१६७	१६	कृता मन्वादिभिर्यद्वत्
१४४	६	किञ्च मूलम्भवेदेकम् ।	७६७	१८	कृतार्थे मन्त्रपाठे च
१७३	११	किञ्चिद्वत् तु तद्वाक्यम्	९७४	५	कृतः कट इतीहाऽपि
२१७	११	किञ्जातिरेव शब्दार्थः ।	८७	१२	कृतमूलाः स्फुर- न्त्योऽपि ।
१८०	२	किं तावत्प्रतिपत्तव्यं	६४४	१	कृत्रिमङ्काठकाद्युक्तम्
८३	७	किं तावत्प्राप्तुयादत्र	५६१	११	कृत्वा शब्दार्थमेवैकम्
९३	१६	किन्तु तस्याः प्रमाणत्वं	१०३	१७	कृतैकमवधि यस्मात्
७२९	८	किन्त्वश्वरनामन्त्र-	८२५	१९	के चिदाहुयंदाधार-
८१७	२०	किन्त्वैकार्यसमूहस्यम्	२२८	१	के चिद्वचस्थिता एव
८३९	२०	किन्त्वैन्ध्यां गार्हपत्यस्य	७२६	१४	केन चित्तु प्रकारेण
५२१	२	किं न्वयं तद्वितान्ता- नाम् ।	३४५	१२	केवलस्याप्रयोगित्वात्
२६७	५	किमाकृतेः पैदार्थत्वम्	७२३	२४	केवला भावना तावत्
१७२	७	किमालोच्य क वा दृष्ट्वा	७०३	१५	केवलारुणवाचित्वम्
७२४	१७	किमुपादेयता तेषाम्	७३०	१६	केवलाश्वाभिधा- न्यां हि ।
७२५	८	किमेकत्वविशिष्टस्य	१२८	२१	केशिष्टाये सदाचाराः
११९	२	किं युक्तमविरुद्ध- त्वम् ।	१७३	९	को मूढो बुद्धिपूर्वो वा
२४२	१२	किं लोकवेदशब्दा- नाम् ।	२०९	२४	को हि प्रत्यक्षगम्येऽर्थे
१६१	११	किं वा वेदत्वमेवैषाम्	२६१	१०	कः पुनर्भाव इत्यादौ
१७९	८	किं व्यवस्थितमूलान्ते	७९४	४	कृतुकार्यविशेषो ऽयम् ।
७२५	२	किं समुचितयोः किं वा	६९४	१	कृतुमध्यप्रयोगो हि
			५८८	१५	कृतुसन्बन्ध एवाऽयम्
			१०७८	२१	कृतुं प्रत्यसमानत्वात्

- १०८१ १ कत्वर्थश्चाश्रयोऽप्यस्य
 १०८० १६ कत्वर्थान्ङप्रहाणे हि
 २३६ ४ कत्वर्थात् खादिरा-
 षेष्टा ।
 २३४ १४ कत्वर्थांशे परार्थत्वात्
 १०८२ ८ कत्वर्थं कर्म गृह्णाति
 २३४ २३ कत्वर्थं तावदङ्गेषु
 ३९७ १६ क्रमेणाख्यायमाने तु
 ७०९ १९ क्यश्चावगतद्रव्य-
 ७१० १२ कथापेक्षित एवाऽयम्
 ९६१ ३ क्रियया कारकं ग-
 म्यम् ।
 ९३२ ११ क्रियान्तरेण सम्बन्धः
 ४८० १६ क्रियापदैकयोगित्वे
 ७०७ ११ क्रियाऽपि न विना
 कैश्चित् ।
 ४९१ १४ क्रियाश्चाऽकारकत्वेन
 ४१० १६ क्रियाः कलापवर्गिण्यः
 ८३६ ५ क्रीणात्यरुणयेत्यत्र
 १०७ २० क्रीतराजकभोज्यान्न-
 २३७ ५ कुञ्जो यो नाम यं हन्ति
 ३९२ ८ क्लृप्तोपकारसाकाङ्क्षः
 १०९ ४ क्लेशप्रायं च तं पक्षम्
 १५१ ३ क चित्प्रकरणे कश्चित्
 ८५ २१ क चिद्वत्ते ऽवकाशे हि
 ६८१ १९ क चिद् दृष्टनिराकाङ्क्षः
 ७४२ ५ क चिद् द्रव्यपरिच्छे-
 दात् ।
 १०४ ७ क चिद् भ्रान्तिः क
 चिह्नलोभः ।
 ८४४ ४ क चिद्यस्य प्रमाणा-
 त्वम् ।

ख.

१०१८ ९ खगडनं गुणभूतत्वात्

ग.

९०४ ९ गतिः सर्वपदार्थानाम्

४५३ ६ गत्वादिवन्न चैतेषु

२२० ७ गवयादिषु नाऽङ्गा-
नाम् ।

२१७ १ गवादिषु गकारादिः

३२६ ७ गवाद्वाहिगतां
पूर्वम् ।२२१ ६ गावीगोयादयः
शब्दाः ।

७३३ १७ गुणद्रव्यपरिच्छेदात्

७३१ २२ गुणभावो हि कर्तृणाम्

२९४ ३ गुणवाक्योपपत्त्यर्थं

६५८ १८ गुणश्चाऽपूर्वसंयोगे

७५२ १३ गुणात्कामो न
युक्तो ऽत्र ।७५६ ४ गुणानाञ्च परार्थ-
त्वात् ।

७०९ १ गुणानामेवमात्मत्वम्

८२९ ७ गुणानां यत्र भूयस्त्वम्

३०९ ७ गुणान्तरावरुद्धत्वात्

५३१ १० गुणान्तरावरुद्धत्वात्

७७३ ७ गुणाभावाद्भवि-
ष्कृत्व-

१०९२ ११ गुणार्थोपवसथ्ये ऽहि

८२२ ११ गुणे स्वरूपतो धर्मः

४०६ ३ गुणो ऽनन्तर्गतश्चाऽत्र

४५० ४ गुणो वा नामधेयं वा

२८४ ८ गुणो विधीयमानो हि
७२१ १५ गृह्णीती भावनाऽप्ये-
वम् ।
८५ ५ गृह्यमाणनिमित्त-
त्वात् ।
२५३ २० गोत्वजातिविशि-
ष्टा चेत् ।
२६६ ७ गौत्वबुद्धेः समान-
त्वात् ।
२५७ १३ गोत्वस्य न हि
सम्बन्धः ।
२६६ २३ गोत्वं तेषामसिद्ध-
त्वात् ।
२५३ १७ गोसत्तां चाऽपि
गोशब्दः ।
१३६ २४ गौडी पैष्टी च माध्वी च
७७० १३ गौणत्वं यत्र नाम
स्यात् ।
६९९ १४ गौणत्वं यो वदेदत्र
७७१ ८ गौणेऽपि तावदेतस्य
१५४ १ गौणो वा यदि वा
मुख्यः ।
१५५ ४ गौणं लाक्षणिकं वाऽपि
२६० २१ गौरित्वेवंविधाः
शब्दाः ।
२५२ १ गौर्नास्तीति प्रयोगश्च
८०० १७ ग्रहणादिवदेकार्था-
१११६ ५ ग्रहणादौ च विस्पष्टे
२१९ १३ ग्रहणोच्चारणे एव
६१३ १ ग्रहणं नामधेयं च
७२४ ४ ग्रहद्रव्येण किं किं वा

७२५ ४ ग्रहेण वा विशिष्टां
किम् ।
७२६ ८ ग्रहे विधाय संमार्गम्
७१४ २१ ग्रहैकत्वे यदोद्दिश्य
७२६ २ ग्रहोऽप्यावर्त्तनीयः
स्यात् ।
७२५ २० ग्रहं चोद्दिश्य सं-
मार्ग-
६५९ ६ ग्राह्यं न त्वेतदेकान्त-

च.

५३६ १० चतुर्थीपञ्चमरूप-
२६० २३ चतुर्विधे पदे चाऽत्र
७३१ १७ चमसंस्वपि संमार्ग-
१०८० १२ चमसः खादिरत्वं च
९०५ १२ चरौ पशौ पुरोडाशे
६०८ २० चर्वादीनां स्वभावेन
२८९ ११ चित्रत्वस्त्रीत्वयो-
गो हि ।
६९३ ४ चित्रव्यक्तिरियं जातिः
३३० २० चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थी
३३८ ३ चोदनालक्षणत्वेन
१६८ २ चोदनालक्षणे धर्मे
८०८ १३ चोदितार्थाऽनुरोधेन
१५८ १८ चोदितं वा प्रमाणेन
१५८ ९ चोदितं श्रुपदिष्टं वा

ज.

३१५ १८ जनकत्वेन पूतादेः
७६१ २० जहत्स्वार्थाभिधा-
यित्वम् ।

- ८८९ १४ जाघन्युद्दिश्यमाना
स्यात् ।
८१६ १२ जातस्य हि व्यव-
स्थानात् ।
२६७ १५ जातिकारकयोश्चैव
८१७ ११ जातिरेव तु यज्जातमा
२६७ १३ जातिर्व्यक्तिविशि-
ष्टा वा ।
२६७ ९ जातिर्व्यक्तिश्च स-
म्बन्धः ।
६६१ ५ ज्ञातव्या उभये स-
त्यम् ।
१४६ १० ज्ञाताज्ञातविभागस्तु ।
६६७ ४ ज्ञातं च लक्षणं सर्वम्
८८५ १२ ज्योतिषो यद्यही-
नत्वम् ।

त.

- १८० ५ तच्च व्यवस्थितं दृष्ट्वा
१२० १३ तच्चाऽतिशयवत्स-
वं ।
९६४ ५ तच्छब्दोपात्ततद्भूत-
११४ १ ततश्च तुल्यकक्षाऽपि
२२५ २ ततश्च त्वत्प्रयुक्तो
ऽयम् ।
१५६ २३ ततश्च निगमादीनाम् ।
९५ १७ ततश्च पूर्वविज्ञानं
१७५ १ ततश्च प्रागवस्था-
याम् ।
७३१ ३ ततश्च भाष्यकारेण
१६३ ४ ततश्च वेदवन्नित्याः

- १०७ २ ततश्च श्रुतिमूल-
त्वात् ।
१०८० २० ततश्चाऽनवरुद्धत्वात् ।
६५९ १९ ततश्चाऽपुनरुक्तत्वात्
१९१ ६ ततश्चाऽवाचकत्वेन
१७१ १७ ततश्चासत्यशब्देषु
१०८३ ४ ततश्चाऽस्य प्रयोगस्य
११५२ २० ततश्चाऽऽह्वनीयेन
७१९ २३ ततश्चैतद्गृहकत्वं
९४ ९ ततस्त्वदुक्तमार्गेण
९३ ४ ततो ऽर्थविप्रकर्षे ऽपि
८२६ ९ ततो वाचनिकेनैव
२४८ २२ ततः शुक्लादित-
द्व्यक्ति-
२३४ ६ तत्कथं नाम य-
त्किञ्चित् ।
१५८ ७ तत्तथैव प्रतीयेत
८६ ३ तत्तथैवाऽनुमन्तव्यं
२५१ १५ तत्तु कक्ष्याविभागेन
२५० ४ तत्तु नैवं विशेषेभ्यो
१५२ ५ तत्र किं तुल्यकल्प-
त्वात् ।
१४८ २४ तत्र किं तुल्यता युक्ता
८३२ २० तत्र क्रमा द्विधैवेष्टः ।
७२४ १९ तत्र क्रियाप्रधानत्वे
८६३ १३ तत्र तुल्यबलत्वोक्तिः
१५६ १९ तत्र तेषु प्रसिद्धोऽर्थः
१०९ २२ तत्र दीर्घावधिर्व्यर्थः
१०७६ ६ तत्र नाम विशेषेण
७६७ ३ तत्र नित्यं परार्थत्वात्
१५५ २१ तत्र प्रयोक्तृदौर्बल्य-

वर्णक्रमानुसारि सूचीपत्रम् ।

१५

३९५	१४	तत्र मन्त्रोऽपकृष्येत	९९	५	तथा च तद्वियुक्तेऽपि
१०१	२३	तत्र यद्यपि नित्य- त्वात् ।	६५९	१०	तथा च पूर्वभेदेन
१४९	६	तत्र यस्य विशिष्टस्य	११०	११	तथा च मनुनाऽप्यु- क्तम् ।
१३२	१४	तत्र यः कार्यरूपेण	१३३	१४	तथाऽऽचाराऽऽत्म- तुष्ट्यादि
१५३	९	तत्र लोकाऽविरुद्धा या	६५५	१६	तथा चाऽस्य विशेषेण
१७०	७	तत्र शाक्यैः प्रसि- द्धाऽपि ।	९०	७	तथा तदप्रमाणत्वम् ।
१११९	२२	तत्र साधरणीत्येषः ।	१२६	२३	तथाऽतिक्रान्तवेदोक्त
३२०	७	तत्र सिंहत्वमेवासां	६६६	२२	तथा द्रव्यार्जनाधान-
६६१	७	तत्र सूत्राणि शेषाणां	८६१	१३	तथा धात्वर्थकर्मत्वे
१०२	१६	तत्राऽन्यतः परिच्छे- दात् ।	६५८	८	तथा न भिद्यते कर्म
७२४	२३	तत्राऽपि तु ग्रहस्यैव	६५५	१९	तथाऽनाम्नातशेषाणाम्
२१२	१२	तत्राऽपि निर्णयो यः स्यात् ।	८५८	१६	तथा निर्धारणे तस्मिन् ।
१०५	४	तत्राऽपि वेदमूलत्व-	८६१	११	तथा पश्वङ्गमेकत्वम् ।
७२९	४	तत्राऽश्वरशनाशब्दः	७५९	१६	तथा पात्नीवते ऽप्युक्ता ।
१४६	४	तत्राऽऽह नैव सन्देहः	१७६	१७	तथाऽपि तर्कवत्तेषाम्
१८६	२	तत्रैकशब्दवाच्या- नाम् ।	१४८	१७	तथाऽपि न्यायतु- ल्यत्वात् ।
७२७	१६	तत्रैव च क्षणे प्राप्तिः	२३७	३	तथा बहिरसम्बन्ध-
५६४	२१	तत्रैव न विधीयेत	९५१	३	तथा यत्राऽपि टाबादि-
११२	१९	तत्रैवं शक्यते वक्तुम् ।	१५२	११	तथाऽयं चरुशब्दोऽपि
२०९	२२	तत्त्वावबोधः शब्दानां	६५७	१६	तथार्थवादविज्ञानात्
२१०	३	तत्त्वावबोधः शब्दानां	१६६	१४	तथाऽवकीर्णियागादि
२२७	७	तत्सामस्त्यापरिज्ञाने	१७३	७	तथा वीतय इत्यास्मिन्
७१९	१३	तथर्ग्वेदादयो देहाः	२१०	२२	तथा वेदविरुद्धेऽर्थे
७२४	१४	तथा कृत्वा द्वयोः पूर्वम् ।	२३९	१८	तथा व्याकरणाख्येन
३४८	१५	तथा क्रमवतोर्नित्यं	७१९	७	तथा व्योमशरीरोऽपि
७०७	१७	तथा गुणविशेषेण	६५८	६	तथा शब्दार्थस- म्बन्ध-

१०२	१२	तथा श्रुतिप्रमाण- त्वात् ।	७०४	१५	तन्त्रेणोभयसम्बन्धे
१५०	२०	तथा श्रुत्यनुमानं हि	५५८	१२	तन्नामाङ्गेषु कल्प्येत
७४०	८	तथा सति ग्रहैक- त्वम् ।	१७५	१६	तन्मन्त्रेष्वप्यवेद- त्वम् ।
१८३	१४	तथेहाऽपि फला- र्थित्व-	१६९	१३	तन्मात्रे ऽपि च भू- यिष्ठाम् ।
९७	२२	तथेहा ऽपि व्यवस्थेष्टा	६९६	१९	तया तत्साधयेन्नि- त्यम् ।
४४८	१९	तथैकधातुसम्बन्ध-	९६४	१४	तयोरभिहितत्वेन
१६७	१८	तथैव तैर्न कर्तव्या	२६१	२	तयोरर्थाभिधाने हि
९१	३	तदनन्यगतित्वेन	२२९	१४	तर्केणाऽवाचकत्वं च
१०८२	१४	तदबाधादशक्यश्च	१५५	१०	तस्माच्छास्त्रस्थितैवैक-
१०८२	१६	तदबाधेन नैवेह	१४५	८	तस्माच्छ्रुतिस्मृती पद्य ।
२६५	५	तदयुक्तं क्रियाभेदे	१६६	३	तस्मात्कर्मप्रयो- गणाम् ।
२६५	१७	तदसत्यं न शब्दस्य	९७	१६	तस्मात्कारणवै- षम्यात् ।
१०६	१८	तदा का ते मुखच्छाया	७५६	१९	तस्मात् कालार्थं एवाऽयम् ।
८६	१५	तदा किं नाम दृष्टार्थं	१६२	२२	तस्मात्तान्यपि वेदो वा
१०६	१४	तदा तन्मध्यपात्यकं	९६३	२५	तस्मात्पचतिशब्दादि
१४८	४	तदा नान्यौषधि- म्लानिः ।	४२६	१७	तस्मात्पदेषु यावत्सु।
७३१	१	तदिदं परिसंख्येति	६६६	१७	तस्मात्परस्परङ्गत्वं
३९७	१९	तद्वितार्थं च वृत्तस्य	२२२	२	तस्मात्पर्यायशब्दत्वात्।
७६०	१३	तद्वितार्थोऽत्र लिङ्गं हि ।	१४९	१४	तस्मात्पीलवादि- शब्दानाम् ।
५३१	२१	तद्वितेन चतुर्थ्या वा	४४१	१५	तस्मात्पुनातुश- ब्दोऽयम् ।
३९६	२३	तद्वितेन ह्यसम्बन्धः	२०५	६	तस्मात्प्रीतिरुपाध्यायैः
८७	२४	तद्वि दूरमपि प्राप्तं	६६४	३	तस्मात्सत्यविनाभावे
१३१	१९	तद्यथा शुश्रुवान् विद्वान् ।			
८६	१३	तद्यद्यवैदिकं तादृक्			
१२१	२४	तद्यस्यामेव वेलायाम्			
३००	५	तन्त्रत्वमैककल्पेण			

२२६	११ तस्मात्स्वरूपसम्बन्ध-	२२७	५ तस्मान्न लोकवेदा-
२१८	५ तस्मादनियमं मुक्त्वा		भ्याम् ।
९८१	२० तस्मादनुद्यमान-	७२६	२० तस्मान्न श्रुतमात्र-
	त्वात् ।		त्वम् ।
१४८	२२ तस्मादन्यदुदाहृत्य	७२९	६ तस्मान्नादत्तइत्येतत्
१७७	२४ तस्मादपि स्वतन्त्र-	१५७	२१ तस्मान्मलेच्छप्रसिद्धं
	त्वम् ।		यत् ।
४४०	१५ तस्मादस्य क्रिया-	७४०	१८ तस्माल्लक्षणमेतैतत्
	र्थत्वात् ।	८५	२३ तस्माल्लोकायतस्थानां
१२३	२२ तस्मादाचमना-	८५८	२२ तस्मिन्सीदित्यर्थं वा-
	दीनाम् ।		क्यात् ।
१५३	५ तस्मादुभय्यपि	२३०	६ तस्मै तर्कणायो नाम
	त्वेषा ।	६६४	१४ तस्य तं प्रति शेषत्वम्
८९	१० तस्मादेवं न वक्तव्यम्	१०७९	५ तस्य प्रकरणं तुल्यं
२२५	६ तस्माद् दृष्टप्रयोगेऽपि	१५६	१३ तस्याऽपि म्लेच्छदेशेषु
१६८	१० तस्माद्धर्मप्रयोगस्य	२३८	१९ तस्या वैदिकमूलत्वात्
८४	१२ तस्माद्यथा विरो-	१४६	८ तस्याश्च सर्वगामि-
	धेऽपि		त्वम् ।
७००	२१ तस्माद्यथैव श-	६६६	४ तादर्थ्यमपि नैवान्यत् ।
	ब्दानाम् ।	३७२	१९ तादर्थ्येन हि शेषत्वं
३९८	१६ तस्माद्यथैव सूर्यादेः	१५८	११ तादृशन्तु प्रतीयेत
१५९	२४ तस्माद्यथैव सेवादी	८७	२० तादृष्येण परिच्छिन्ने
१२६	१९ तस्माद्यान्येव शा-	४३६	७ तानेव वैदिकान्वर्णान्
	स्त्राणि ।	५४२	१४ तान्युत्पत्तिमपेक्षन्ते
१४७	१३ तस्माद्ये याज्ञिकै-	२१९	१७ तादृवादिश्रोत्रसं-
	र्थेषाम् ।		स्कारः ।
१६६	२४ तस्माद्धर्मसहस्रेऽपि	८५५	१ तावत्प्रत्यक्षया भृत्या
६५९	१५ तस्माद्विस्तरसंक्षेपौ	८७	१० तावदेव स्फुरन्त्यर्थाः
२३९	९ तस्माद्विज्ञायमान-	८८	२४ तावदेव हि तोयादि
	त्वात्	६५०	१४ तावत्लब्धात्मकः पूर्वं
८६	१८ तस्माद्वेदविरुद्धानाम्	२६५	२१ तावेव वेदे शब्दार्थौ

१६१	१६	तासामपि हि वेदत्वे	१०८१	२६	तेन प्रणयनाभ्यासः
९३०	१०	तिरोहितं च कर्मत्वम्	१०८३	६	तेन प्रणयनाभ्यासः
९६१	१५	तिष्ठत्याद्याहुपात्ते ऽपि	२६४	६	तेन प्रतीतशब्दार्थे
९०	३	तुल्यकक्षविकल्पो ऽपि	११७	२	तेन प्रत्यक्षया भुत्या
७५५	२३	तुल्यकक्षौ हि स- म्बन्धौ ।	१६७	२४	तेन प्रयोगशास्त्रत्वम्
८१०	८	तुल्यप्रकरणा ह्येषा	१६९	१	तेन प्रयोगशास्त्रत्वम्
९१३	१६	तुल्यवस्त्रिप्रसंख्यानम्	३४४	२०	तेन भूतिषु कर्तृत्वम्
७२४	६	तुल्यार्थत्वात्स भेदेन	११५	१५	तेन यद्यपि लभ्येत
९७५	१०	तुल्यो ऽभिधानपक्षे ऽपि ।	८५३	६	तेन यद्यपि सामर्थ्यम्
१०७६	१८	तुल्यो यद्यपि सम्बन्धः	९१	२२	तेन यस्य प्रमाणत्वं
३८५	१	तुल्यो हि व्रीहिस- म्बन्धः ।	१०९	६	तेनैते विषयान्यत्वात्
१८९	१९	तुल्यं तु कर्तृधर्मेण	२४३	८	तेन लोके विचारो ऽयं
१०६२	२०	तृतीयाथैश्च कल्प्यः स्यत् ।	८९	१२	तेन वेदविरुद्धानां
२३५	८	तृतीयोक्तिक्रियागम्य-	२४३	१०	तेन शब्दार्थभिन्नत्वे
१६१	१५	ते कल्पा लक्षणार्थानि	९२५	१४	तेनाख्याते ऽपि कर्तैव
२६७	७	ते च सर्वे ऽभिधीयन्ते	१५०	१६	तेनाचारबलीयस्त्वं
२५०	६	ते चाऽन्यत्नापि हृदयन्ते	१५१	२३	तेनाचारः स्मृतिं याचत् ।
७७०	२३	तेन कारकसामान्यम्	११३	१७	तेनाऽत्र यदि वा कर्म
१०८०	२२	तेन गृह्णाति हि स्वार्थे	१६०	२१	तेनाऽत्रैवेदमारभ्यम्
१४६	२	तेन तद्वचनत्वे हि	२१२	१४	तेनादृष्टार्थ एवाऽयं
१२५	२२	तेन तद्व्याख्यचेष्टानाम्	२१८	१५	तेनाऽनारभ्यवादेऽपि
६६७	६	तेन तान्येव तैरेभ्यः	६५८	१५	तेनाऽनुष्ठितमित्येवम्
१७५	२०	तेन तेष्वप्यवेदत्वम्	२२६	१६	तेनानेकप्रयोगे ऽपि
२३७	७	तेन त्रयी द्विषन्पूर्वम्	२५५	७	तेनाऽपूर्वादिशब्दार्थाः
७८६	६	तेन त्रिधैव मन्तव्यः	१०६	८	तेनार्थे कथयिद्गौर्या
१५०	२२	तेन द्वयन्तरितं तस्य	८५	१	तेनासां यदि वा नैव
११३	१५	तेन नैव श्रुतिस्मृत्योः	८४	१९	तेनासां श्रुतिमूलत्वं
१०८०	२४	तेन प्रकरणाप्राप्तं	१०३	१५	तेनैकत्र श्रुतेराद्यात्
			१०७९	२१	तेनैकविषयत्वेन
			७०२	४	तेनैतस्या द्विरूपत्वम्

१६८	४	तेनैषां धर्मशास्त्राणां	३८६	१	दूरेणाऽपि प्रधा-
७१८	८	तेनोच्येत तथा तेषाम्			नानाम् ।
६६१	१३	तेनोपसर्जनस्याऽपि	१४५	४	इदयमानान्यहेतु-
२०७	१	तेनोहे कर्मकर्माङ्ग-			त्वात् ।
८५	१७	तेभ्यश्चेत्प्रसरो नाम	१२९	२४	इष्टकारणहीनानि
७१९	१५	तेषाञ्चाऽन्तर्गतेच्छा-	१८६	१९	इष्टमाचरणं चैतत्
		नाम् ।	४४४	३	इष्टभ्रुतिविरोधे तु
७१८	१५	तेषामन्तर्गता ऽपीच्छा	१७२	१	इष्टार्थव्यवहारेषु
१७९	१२	तेषामेवोपविष्टास्ते ।	२१८	९	इष्टार्थेषु च शब्देषु
१२५	१३	तेषां विपरिवर्तेशु	३९४	२१	इष्टेन क्रतुसिद्ध्यर्थम् ।
१४६	१२	तैरप्यभ्युपगन्तव्या	७५०	११	इष्टेऽपि च फलेनैव
१७०	५	त्यक्तलज्जं भ्रुवाणो हि ।	२३४	१०	इष्टे सत्यपि सर्वत्र
४८९	६	अयाणां वैष्णवादी-	८९२	२२	इष्ट्वा इच्छं सजातीयं
		नाम् ।	४८५	१२	देवता तद्धितोत्पादे
११५	१७	अयिमार्गस्य सिद्धस्य	५५७	२०	देवता द्रव्यकर्तृभ्यः
१८१	२१	विधैव ज्ञायते कर्ता	५३२	३	देवतासङ्गतिः श्रुत्या
७७२	१४	त्रिरभ्यासपरत्वात्	४०३	५	देवता हि विधेयत्वात्
७७३	१०	त्रिरभ्यासपरत्वात्	८०३	१४	देवतां यां यदुद्दिश्य
१५२	३	त्रिवृच्चर्चवर्चवालादेः	४१२	२	देवतैव प्रधानत्वात्
१५४	३	त्रिवृच्छब्दः प्रयुक्तो यः	१७२	११	देवत्वञ्चाऽस्य यज्ञस्य
६०९	७	अध्या च देवतायोगः	२२४	१४	देवदत्तादिनामानि
२८०	२०	अयंशवेदप्रमाणत्वात् ।	१३२	१०	देवप्राज्ञपूजावि
			१७९	७	देशधर्मानुदाहृत्य
			३८१	१८	देशप्राप्त्या यदीष्येत
			१८८	९	देशश्च दिग्विशिष्टः
					स्यात् ।
५४३	११	दध्यत्र दशमे पक्षे	७१८	१७	देहभेदप्रकाराश्च
१०९	८	दन्तजातानुजातान्य-	१०८२	४	द्वयोरेवमवैगुण्यं
१३३	११	दन्तैर्गुण्हाति तामाहुः	८८४	७	द्वादशत्वमहीनेन
२४८	१	दर्शितेश्वपि सर्वेषु	११९	१७	द्वाभ्यां श्रुत्यादि-
१११	१	दीक्षितान्नमभोज्यं			षट्काभ्याम् ।
		स्यात् ।	११५२	१२	द्वारं येषु पराधीनं
८६३	१	दुर्बलस्य प्रमाणस्य			
२९७	५	दूरस्थस्याऽनुवादश्च			

- ३२१ ९ द्वावपि प्रतिपद्येते
 ९३ ११ द्वितीयेन प्रकारेण
 १५६ १९ द्वित्वेण्वहःसु बाध्यते
 ६५४ २ द्विलक्षण्याः परं शिष्टं
 ८१७ १३ द्विवर्णे च पदे जातिः
 ७५६ १० द्वे तावन्नानुवाक्ये स्तः
 २४५ २१ द्वौ च पक्षावुपन्यस्तौ
 ९५६ ७ द्यवेकसंख्येयसंज्ञाते
 ५३७ १५ द्रव्यदेवतसम्बन्धः
 ७२६ २२ द्रव्यस्य क्रिययोर्वैतत्
 ५१८ १ द्रव्यस्य गृह्यमाणस्य
 ३८९ २२ द्रव्याणां वाक्य-
 संयुक्त-
 २४८ १२ द्रव्यादीनां च सामा-
 न्यम् ।
 ६७५ ११ द्रव्यादेर्यत्र शेषत्वम् ।
 ७०८ १४ द्रव्येण साधनीयेयम्
 ५१२ १७ द्रव्येणाऽत्यन्तभिन्न
 ७०२ २ द्रव्योपसर्जनीभूतः
 १६१ २३ द्राह्यायणीयलाटीय-

ध.

- १३० ४ धर्मत्वेन प्रपञ्चानि
 ३३८ ७ धर्मत्वं फलसंबन्धात्
 १९६ ८ धर्मत्वं यच्च विज्ञान-
 १४२ २२ धर्मबुद्ध्या यदार्था-
 णाम् ।
 १६६ ७ धर्मशास्त्रपदं येषु
 ११० १५ धर्मश्च प्रथमं तावत्
 १९६ ६ धर्मश्च फलसम्बद्धम् ।
 २३८ १५ धर्मसाधनतांशे च

- १७० ९ धर्मस्तेनोपदिष्टोऽयम्
 २२३ १८ धर्माऽधर्मव्यवस्था हि
 २३९ १३ धर्माय नियमं चाऽऽह
 २६६ १९ धर्मावुच्चारणस्यैतौ
 १५७ २ धर्मं चाऽनादरात्
 तेषाम् ।
 १००२ १२ धर्मोऽपि च वृणो-
 त्येव ।
 ७७ १७ धर्मं प्रति यतोऽत्रेदं
 २१० ११ धातुश्चः कल्पिते
 नाम्नि ।
 ३५० ९ धात्वर्थकारकैरेव
 ४४६ २४ धात्वर्थभेदे सर्वत्र ।
 ३५१ ११ धात्वर्थव्यतिरेकेण
 ९२५ २१ धात्वर्थस्य प्रधा-
 नत्वम् ।
 ९२६ ५ धात्वर्थस्य प्रधानत्वम्
 ६२१ २३ धात्वर्थोऽपि यथा
 ऽऽख्याने ।
 ९२० १७ धारणे विधिरिव
 स्यात् ।

- २०८ १३ ध्यायतेरेव वा रूपम् ।
 ७२५ २४ ध्रुवं विधीयमाने हि
 ४६१ ९ ध्रौवं साधारणं
 द्रव्यम् ।
 १९० २१ ध्वनिमात्राण्यसा-
 धूनि ।

न.

- ४१२ १० न कर्मान्तरता ऽस्त्यत्र
 ७४० ४ न ग्रहान्तरसम्भारै

३७०	७	न च कर्मविनाशेभ्यः	१७०	२४	न च शब्दार्थसम्बन्ध-
७२९	२०	न च गर्दभबन्धन्यां	११७	६	न च शाखान्तरोच्छेदः
३७१	७	न च प्रामादिसंप्राप्तिः	९२	१८	न च शीघ्रहृते ऽर्थे
२४१	९	न च ज्ञानविधानेन			ऽस्ति ।
२१७	९	न च तां संस्कृतां	२४५	१२	न च सर्वाऽप्रासिद्धत्वे
		भूयः ।	२१९	३	न च स्थलवदारम्भः
२९७	९	न चतुर्थीसमासस्य	१४४	२०	न च स्मृतिसरूपा ऽपि
१२९	१९	न च तेषां श्रुतिमूलम्	१९५	१४	न च स्मृत्यन्तरं कि-
११७	१५	न च तैर्वेदमूलत्वम्			ञ्चित् ।
६१०	५	न च त्वष्टुरभावेन	२१२	१	न चाऽगृहीतशब्दार्थः
२९७	१	न च धात्वनुवादो ऽप्र	३६८	१८	न चाऽतिक्रान्तया-
४०८	१	न च पादावहृष्टार्थे			गेभ्यः ।
१७८	१३	न च पुंस्त्वचनं सर्वम्	७२९	१०	न चाऽऽदाने ऽस्ति म-
१२२	८	न च प्रमेयदौर्बल्य-			न्त्रस्य ।
७७७	१८	न च प्रहरणं याग-	२३८	२१	न चाऽधिकोपसं-
२६६	२१	न च भिन्नत्वमन्येषु			ख्यानात् ।
८८	१०	न च यद् बलवद्बुद्धम्	१०३	२	न चाऽध्यारोप्यमा-
३०३	१४	न च यागो हविष्ट्वं वा			णा ऽपि ।
३०५	१६	न च यूपदितुल्यत्वं	६२४	२	न चाऽनित्यं कामस्य
२०५	१८	न च लक्षणमस्तीति	१०८	२४	न चाऽनृदितहोमोक्ता
२१२	५	न च लोके प्रयुक्ता-	५२२	७	न चान्यभेदनाऽन्यस्य
		नाम् ।	८८	१२	न चाऽपि बाधका-
१०२	१	न च वर्णाश्रयत्वेन			भावात् ।
७०	२४	न च विज्ञायते वाक्यं	६८७	१५	न चाऽप्यन्यपदार्थ-
२०७	२१	न च वेदाङ्गभावो			त्वम् ।
		ऽपि ।	७०७	९	न चाऽप्यन्योन्य-
१९७	१३	न च व्याकरणत्वाख्या			सम्बन्धे ।
२१२	१८	न च व्याकरणांक्तेन	६२५	३	न चाऽप्युद्दिश्यमा-
१९७	७	न च व्याकरणं नि-			तत्त्व-
		त्यम् ।	१०८	२	न चाऽयमपि यज्ञाङ्ग-
२२१	२०	न च शब्दप्रयोगा-	१६०	२०	न चाऽर्थप्रत्ययानङ्ग-
		ऽङ्गम् ।			

७६८	४	न चाऽर्थप्रत्यये सिद्धे	१६४	१	न तावदन्विषः कश्चित्
१४६	१३	न चाऽल्पत्वबहुत्वा- स्याम् ।	६९९	३	न तावदयमेकान्तः
७७१	२	न चाऽवयवसम्ब- न्धात् ।	२१६	१९	न तावदस्ति शब्दत्व-
१०१९	१८	न चाऽवश्यं प्रदानेन	७५७	१९	न तावदेकवाक्य-
२४९	१८	न चाऽवान्तरसं- ख्यानम् ।	३६५	९	न तावद्युगपज्जन्यम्
७२८	२२	न चाऽश्वरशनायां सः	७२९	१८	न तु वाक्यार्थं एवाऽन्य-
७६५	२	न चाऽसौ समुदा- यार्थः ।	९४	३	न तु स्मृतेः प्रमाण-
१४२	३	न चाऽस्य लिङ्ग- सम्बन्धः ।	१०८१	१०	न त्वतुल्यार्थयोर्बाधः ।
३०३	२	न चेदन्येन शिष्टाः स्युः ।	१८२	३	न त्वत्रोपपदं किञ्चित्
१९४	१५	न चेदं नियमापूर्वम्	२५३	८	न त्वथाद् गम्य-
७३२	२३	न चैकत्वविशिष्टं तम्	१४४	२४	न त्वाचारस्य सा मूलम् ।
७२७	१२	न चैकवाक्यमात्रेण	५५०	२३	न दधीन्द्रियसम्बन्धः
२४७	२३	न चैतस्मान्न सत्येव	८११	१३	न देवतात्वमिन्द्रस्य
१६७	२०	न चैभिर्मिन्नदेशस्थ-	७०७	२२	न द्रव्यमनुपादाय
४९०	६	न चैषामेकवाक्य- त्वम् ।	३०३	६	न द्रव्यस्य स्वरूपेण
२४१	१९	न चैषा सम्प्रदायेन	२६३	१०	ननु गौरिति शब्दादौ
१०८१	१६	न चोभयार्थता तस्य	९६	१	ननु च प्रागवस्थायां
१७२	१३	न ज्ञात्वा देवतात्वं हि	२६२	१८	ननु चाऽऽकृतिपक्षेऽपि
३१९	२	न तावत्कार्ययोगित्व-	२३३	१९	ननु चाऽशक्तिज्ञा दोषाः ।
७२५	२२	न तावत्तद् ग्रहे श- क्यम् ।	१०८	१०	ननु चाऽशौचका- लोऽपि ।
३५७	१२	न तावत्प्रत्ययस्येष्टम्	१३९	१२	ननु पुल्लिङ्गनिर्दे- शात् ।
४३८	७	न तावत्समुदायत्वम्	१३१	१२	ननु शास्त्रार्थका- स्तिवात् ।
१९५	२१	न तावत्सूत्रकारेण	९७	१४	ननु श्रुत्यविरुद्धायाः
५७२	३	न तावत्संशयो युक्तः			

९९	१४	नन्वमेध्येन लिप्तस्य	६६३	३	न शेषोऽन्यः परार्थ-
९४	१३	न पश्चाच्छ्रूयमा-			त्वात् ।
		णा ऽपि ।	९५०	४	न शोणत्वादिव-
१९४	२३	न प्रधानपदञ्चाऽत्र			त्संख्या ।
१४९	१०	न प्रयोगावधिस्तस्य	८४६	२२	न श्रुतेर्विनिर्वाकृ-
५३४	५	न प्रातिपदिकेनो-			त्वम् ।
		क्तम् ।	३०८	१९	न समस्तानुवादस्य
८८१	११	न बाधस्यैकरूपत्वम् ।	९८५	६	न सम्बन्धो निर्वीतस्य
१११	११	न मांसभक्षणे दोषः	१०८१	१४	न साधयति पद्मा-
९७२	२३	न मुख्याऽतिक्रमे			दीन् ।
		किञ्चित् ।	१०७७	१७	न साप्तदश्यं बलवत्
५८४	१	न लोके देवदत्तस्य	५४६	२०	न सास्त्रानुऽगतिर्दृष्टा
६५५	२४	नवमेऽर्थप्रधानत्वात् ।	१५६	७	न सिद्धमप्यस-
१०९	१४	न वर्ज्येदघाहानि			न्मूलम् ।
७०	११	न वागमनं तद्बोधः	२४९	७	न संस्थानं कुतो ह्येतत्
१९४	१०	न वा दृष्टार्थत्वेऽस्य	१४३	१८	न हि केचित्सदा-
७७१	१२	न वा ऽदङ्गुणवच्छा-			चाराः ।
		स्त्रात् ।	२५७	१४	न हि गोत्वाकृतिः
४८०	४	न वा ऽनन्यक्रियायोगे			शुक्ला ।
७२८	१२	न वा ऽर्थविप्रकर्षोऽस्य	६८५	१४	न हि गोभिरसम्बन्धः
८३३	२२	न वा विज्ञातलिङ्गा-	९२	३	न हि तद्वैकरूपत्वे
		नाम् ।	५२४	१७	न हि द्रव्यकथं-
६८९	१७	न विशिषन्ति गा-			भावात् ।
		वोऽर्थम् ।	१०१	३	न हि प्रमादपाठत्वं
५६१	१३	नवेन क्रतुना पश्चात्	६६५	२१	न हि भिक्षोपकारार्थः ।
१२५	१८	न वैतच्छ्रुतिसा-	८८	४	न हि येन प्रमाणात्वम्
		मान्यम् ।	१९५	९	न हि व्याकरणादीनां
८२९	४	न शास्त्रान्तरवधुक्तः	७६०	११	न हि व्यासङ्गि-
११९	१३	न शास्त्रपरिणाम-			विज्ञानम् ।
		त्वात् ।	१९४	२	न हि शास्त्रगततेनाऽपि
१४३	२३	न शास्त्रपरिणाम-	८७	१४	न हि साक्षात्प्रमा-
		त्वात् ।			णत्वम् ।

१०२४ १	न हि सामान्यशा- स्त्रेण ।	७८७ ८	नाऽसति क्रतुसम्बन्धे
१४४ १०	न हीदृशी श्रुतिर्येतान्	५४६ १४	नाऽस्मिन्परमसा- दृश्यम् ।
६८१ ४	न ह्यत्रैकमपि स्पष्टम् ।	७७७ २४	नितरां गद्यमानत्वात्
७३१ ९	न ह्यन्नभक्षणाद्रक्ष्याः	१७६ ६	नित्यत्वं सति येषां हि
७३८ १६	न ह्येकस्मिन् पदे युक्ते ।	१०७९ २५	नित्यमङ्गं च दूरस्थ-
६३१ २४	न ह्येकेन प्रयोगेण	१२२ ६	नित्यमेवाऽप्रमाणं यत्
१०८ ४	न ह्येतद्यजमानस्य	४२४ ९	नित्यवाक्याधिगम्य- त्वात् ।
१०४३ २	न ह्येष कर्मसंस्कारः	५८९ १९	नित्याः शब्दार्थस- म्बन्धाः ।
९०९ ५	न ह्येष देवताधर्मः	७५६ २	नित्यं तत्राऽनुवा- क्याभिः ।
१०७८ ५	नानारभ्यार्विधिप्राप्त्या	३४३ १०	नित्यं न भवन् यस्य
१४७ ३	नानाविप्रतिपत्तौ हि	२५५ २०	नित्यं यथैव शब्दानाम्
८२६ ७	नानावेदस्वरस्तस्मात्	९०२ ६	नित्यं हि क्रियमाणे ऽस्मिन् ।
१११२ १०	नाऽऽनुमानिकमात्रं यत् ।	५७१ ९	निधनश्रुतिवैयर्थ्यात्
२६६ १७	नाऽन्यत्वं युज्यते बाधात् ।	५७२ ७	निधने हीप्सिधानं चेत् ।
७५० ४	नाऽन्यप्रकरणापत्तिः ।	६६४ १२	निर्मितैर्न च तेष्वेषां
४३६ १६	नाऽन्यत्रोत्सहते गन्तुम् ।	९१ ११	नियमार्थे ह्युभे शास्त्रे
८४६ १५	नाऽपेक्षायस्य यत्राऽस्ति ।	२३२ २१	नियमः परिसंख्या वा
२२५ २२	नाम च व्यवहारार्थम्	१०५३ १०	नियमः सर्वथा ता- वत् ।
२६१ २२	नामाऽऽख्यातपदे तेन	२४५ २३	नियोगेन विकल्पेन
३८३ १२	नामाऽऽख्यातार्थस- म्बन्धे ।	२६७ २३	निराकरणयुक्त्या च
२२६ ५	नामान्तरं श्रुते चाऽर्थः	२०४ ४	निराकाङ्क्षीभवेत्ल- क्ष्यम् ।
६२१ १६	नाम्ना धात्वर्थमात्रं च	१५५ १७	निरुक्तव्याक्रियाद्वारा
५३५ १७	नाम्ना द्विधैव सम्बन्धः	१५५ १	निरुक्तव्याक्रिया- द्वारा ।
२९३ ८	नाऽवान्तरक्रियायोगा-		

१५७	२३	निरुक्तव्याक्रिया- द्वारा ।	१२१	२१	नैव तावच्छ्रुति- स्मृत्योः ।
१६०	९	निरुक्तादेश्च सिद्धेऽर्थे	५९१	३	नैव तावदुभौ शब्दौ
७००	६	निरुद्धा लक्षणाः का- श्चित् ।	१३१	१४	नैव तेषां सदाचार-
१८८	११	निर्गलैष्वपि दृष्टत्वात् ।	२३५	१५	नैव म्लेच्छनकारि- त्वात् ।
२२७	१९	निर्ज्ञाते वाचकत्वेऽपि	९१	१५	नैव ब्रीहिभिरिष्टं स्यात् ।
७२७	२३	निर्दोषत्वं हि तत्राऽस्याः ।	५३२	१९	नैव हि द्रव्यमात्रस्य
१०२३	७	निर्वपन्नेव जानाति ।	८२९	२०	नैव हिहाऽङ्गभूय- स्त्वम् ।
४६२	७	निवेशः केषु चित्त्वेव	५५५	५	नैव ह्यनेकसम्बन्धात्
९८८	२३	निषेधः प्राप्तिपूर्वो ऽयम् ।	२५४	७	नैवाऽपूर्वादिशब्दा- नाम् ।
७८६	१०	निरुद्धदेवतो मध्ये	३७७	१६	नैवाऽविरोधमात्रेण
७०७	७	निष्पन्नत्वाऽविशेषाच्च	८५२	१४	नैवैतेषां प्रमाणत्वम् ।
५८१	२३	निष्पन्नेन निमित्तेन	१४८	८	नैवोच्यन्ते क्व चिद्देशे ।
८५२	२३	निःश्रेण्यारोहणप्रा- प्यम् ।	५८६	२३	नैवोदमंघिसम्ब- न्धात् ।
९२७	३	निःसन्दिग्धप्रधान- त्वम् ।	११२	२१	नैष्टिकब्रह्मचर्यं वा
१०७२	१५	नैकत्रैकेन सङ्ख्याताः	१४१	८	नोपादेयत्वमेवैकम् ।
५६१	४	नैकप्रयत्नसाध्यत्वम्	७१७	२२	न्यायेन सम्प्रदायाद्धा
३७५	१२	नैकरूपैव भावानाम् ।	४३५	३	न्यूनवाक्यप्रयोगो हि
६६१	३	नैकस्मिन्नप्यविज्ञाते	१५७	८	न्यूनाक्षरं कदाचिच्च
६६६	१५	नैकेनाऽपि प्रधानेन ।			प.
१८७	२	नैतत्कुल्यमनेनेष्टम् ।	८६	५	पक्षो योऽङ्गीकृतो येन
१४१	६	नैतदेवमिहाऽप्येतत्	१७६	१४	पञ्चमेन लकारेण
१५६	३	नैतदेवं पदार्थेषु	७०२	८	पटस्य शुक्ल इत्यत्र
१६३	१८	नैतेषां पौरुषेयत्वम् ।	१६०	६	पत्रोर्णवारवाणादि ।
१०८१	४	नैमित्तिकन्तु प्रकृतौ	४६८	४	पदतद्भागवाक्यार्थ-
१०८०	८	नैमित्तिके श्रुते यच्च			

७२८	१६	पदत्रयाङ्गिना नाम ।	१६९	७	परेण सह केवाञ्चित्
२८६	१	पदमज्ञातसम्बन्धम् ।	१११	१९	परो ऽवधिः पुनस्तस्य
३६०	१६	पदवाक्ये न चैतस्य	८५८	६	पशुकामप्रयोगे च
२४७	१७	पदात्प्रभृति चैवं या	६५८	२२	पशुसप्तदशत्वस्य
७३६	१७	पदान्तरगतो यस्य	१२९	७	पशुहिसादिस-
८५०	३	पदान्तराणि यत्रा-			म्बन्धे ।
		र्थम् ।	७५३	२	पश्चाद्यस्योच्यमानेयम्
१३१	१५	पदार्थ एव काकादिः	३०७	१८	पाकेनाऽग्नेरुपाप्त-
१२२	४	पदार्थत्वेन येषाञ्च			त्वात् ।
१५८	१४	पदार्थपदसम्बन्ध-	७६८	२	पाक्षिकत्वेऽप्यनित्य-
४२६	२२	पदार्थैः पदविज्ञातैः			त्वात् ।
२२७	१	परत्राऽविनयं कुर्वन्	१०७९	७	पाञ्चदशयमबाधित्वा
७५८	१३	परप्रकरणस्थानाम् ।	१०८	१६	पापक्षयो हि शुद्धत्वम्
३२४	२०	परमाणुशरीरादि	६९	११	पारवन्त्यात् स्वतो
११६	१५	परलोकविरुद्धानि			नैषाम् ।
१००६	१७	परस्तार्थवादेषु	७१८	१९	पार्थिवावयवप्रायाः
२३८	१३	परस्परविगीतत्वम् ।	१५८	१६	पिकादिशब्दवाच्यं वा
८४	१	परस्परविरुद्धत्वम् ।	९०५	२	पिण्यादर्थं समस्तं वा
१०१	१३	परस्परविरुद्धे हि	७२६	१०	पुनरुच्चार्यमाणश्च
१९५	१९	परस्परेण चाऽऽचा-	२४६	३	पुनर्जात्यादिपक्षाणाम्
		र्याः ।	२४८	१४	पुनर्वायुत्वतेजस्त्व-
९०	१	पराधीनप्रमाण-	५७०	९	पुनर्विधानसाम-
		त्वात् ।			र्थ्यात् ।
१०३२	२२	परिक्रयो हि सर्वत्र	६२६	२३	पुनः श्रुतिरनन्यार्था
७१६	८	परिग्रहपरित्यागौ	९२१	१७	पुराकल्पस्वरूपेण
९५०	२०	परिच्छेदो गवादी-	२३७	१९	पुराणं मानवो धर्मः
		नाम् ।	९९	२२	पुरुषस्य सचैलस्य
३९२	२०	परिध्यादेश्च कार्येण	९६	२१	पुरुषान्तरबाधोऽपि
११३	४	परिनिष्ठितकार्यस्तु	१९०	३	पुरुषापेक्षया ऽऽचाः
१२२	२०	परिमाणमपि त्वार्थम्	२९२	१५	पुरुषार्थो हि सर्वेण
१०७	१०	परिशब्दोऽपि यस्तत्र	२३६	२४	पुरुषं हि परित्यज्य

३०५	२	पुरोडाशादिभिलोके	४८१	५	पौर्णमास्यां यदा
७१५	११	पुवाकयेऽप्यन्यथो-			तिष्ठः ।
		क्तत्वम् ।	८१९	५	पौर्वापर्यबलीयस्त्वम्
५१२	१	पुंव्यापारनियोगेन	१०७९	१७	पौर्वापर्यं यथापूर्व-
२४८	२०	पुंस्त्वाद् ब्राह्मणकौ-	३०९	४	प्रकृतत्वाधिरोधे ऽपि
		ण्डिन्य-	५०८	१२	प्रकृतप्रत्यभिज्ञानम् ।
३११	१९	पूर्वज्ञातार्थवाचित्वे	६११	७	प्रकृतप्रत्यभिज्ञानात्
९३५	१७	पूर्वपक्षाखयो ह्यत्र	४०८	११	प्रकृतस्तोत्रशेषत्वम्
२६७	१९	पूर्वपक्षेऽपि चत्वारः	६१२	१२	प्रकृतादपि भेदत्वम्
९५	७	पूर्वप्राप्तौ प्रमाणत्वं	४८२	१८	प्रकृतानामसद्भावात्
९५५	९	पूर्वमेव गुणः काश्चित्	३१३	२	प्रकृताऽप्रकृते यागे
६५६	२२	पूर्वयोर्नास्ति संबन्धः	२२८	५	प्रकृतिप्रत्ययान-
६९	१८	पूर्वविज्ञानविषयं			स्यात् ।
१०८०	१०	पूर्वाधिकरणेनैव	४६३	१६	प्रकृतिप्रत्ययौ पूर्णौ
३२१	१९	पूर्वाऽनुभूत एवाऽर्थः	२६३	४	प्रकृतेष्वेव सिद्धान्ते
८५८	२०	पूर्वे स्थोनं त इत्यादि	५९०	१४	प्रकृतौ तदपत्ये च
२०९	७	पूर्वोक्तेनाऽनुसंध्यानम्	२९६	२२	प्रकृतं चेदनुद्याप्यम् ।
१००	१२	पूर्वोक्तेनैव मार्गेण	९३८	१२	प्रजापतिव्रतस्थत्वात्
२६५	१९	पूर्वोक्तेनैव मार्गेण	४६७	७	प्रज्ञातदेवतत्वाच्च ।
४५१	२१	पूर्वे तेनैव शब्देन	१२५	६	प्रतिकञ्चुकरूपेण
३६३	११	पूर्वे निश्चित्य शास्त्रार्थं	१०१०	८	प्रतिप्रहीतरि स्पष्टम्
८७८	१८	पूर्वे परमजातत्वात्	१०४२	११	प्रतिपाद्यमिदं द्रव्यम्
५१५	१९	पूर्वे प्रधानसम्बद्धम्	८१	३	प्रतिभान्त्यः स्वयं
१०१२	१९	पूर्वे यच्छब्दसम्ब-			बुंसाम् ।
		न्धात् ।	१२५	२०	प्रतिमन्वन्तरं वैध
२७२	२०	पूर्वे सामान्यविज्ञा-	१२५	२४	प्रतियज्ञं भवन्त्यन्ये
		नात् ।	११२	५	प्रतिषिद्धाभ्यनुज्ञा च
६४१	१	पृष्ठद्वयविकल्पः	३६४	९	प्रतिषेधेषु चाऽपूर्व
		स्यात् ।	१४१	१७	प्रतिषेधोपसंहरि-
४५६	४	पौर्णमासीसमिधा-	८१७	१	प्रतिसङ्घातवर्ति-
		नात् ।			त्वात् ।
६३२	१६	पौर्णमास्यतिरिक्ताऽहः	४३७	१४	प्रतीतिमात्रलाभार्थम्

७१४	१५	प्रतीतिव्यतिरेकेण	६६५	१०	प्रधानादौ विधीयन्ते।
७१५	१४	प्रतीतिं प्रति नैवाऽत्र	६६३	१९	प्रधानानां प्रधानैश्च ।
२४४	२१	प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानात्	६६६	१३	प्रधानान्यप्यतोऽङ्गा- नाम् ।
२६६	१३	प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञाते			
८७	१६	प्रत्यक्षप्रतिषेधा हि	३४०	१	प्रधाने फलसंबन्धि
३२८	४	प्रत्यक्षब्राह्मणोक्ता- नाम् ।	३८४	१४	प्रधाने हि श्रुतं द्रव्यम्
८०	१९	प्रत्यक्षमनुमानं च	६६६	११	प्रधानैरप्रयुक्तानि ।
५९६	१२	प्रत्यक्षविधिसङ्गा- वात् ।	३८४	१७	प्रधानौपयिकं द्रव्यं
			४७७	१८	प्रधानं नीयमानं हि
			५७७	१०	प्रपद्यते रूपविना शभीतेः ।
१६२	७	प्रत्यक्षवेदशब्दत्वात्			
७०	४	प्रत्यक्षाऽनुपलब्धे च	१७२	३	प्रपाठकचतुःषष्टि-
८५०	१९	प्रत्यक्षा सङ्गतिर्वाक्ये	११०	१५	प्रभुः प्रथमकल्पस्य
८७	६	प्रत्यक्षे श्रूयमाणे तु	८९	८	प्रमाणत्वाऽप्रमाणत्वे
२८५	१६	प्रत्यक्षं द्रव्यवाचित्वं	९७	२०	प्रमाणत्वाऽप्रमाणत्वे
७२८	१८	प्रत्ययश्च यथामन्त्रम्	१४७	७	प्रमाणत्वेन मन्तव्या
२६१	१४	प्रत्ययस्याऽपि वा तत्र	९०	५	प्रमाणत्वं प्रतीतं यत्
४४४	१३	प्रत्ययार्थप्रधानत्वात्	३६०	६	प्रमाणपञ्चकाज्ञानात्
५२१	११	प्रत्ययार्थबहुत्वं हि	८९	२१	प्रमाणपदवीं यावत्
२६१	१२	प्रत्ययार्थस्य भावस्य	१०१	२१	प्रमाणमप्यते याति
३४८	११	प्रत्ययार्थं सह भूतः	३७४	१४	प्रमाणवन्त्यदृष्टानि
४५१	१८	प्रत्ययार्थः समानोऽपि	२३७	२४	प्रमाणपदकमूलत्वम्
५६६	१९	प्रत्ययः सन्निकृष्टार्थ-	२३३	२२	प्रमादेमेव मा कार्षीः
४४२	२	प्रत्युदाहरणत्वेन	८७	१८	प्रमेयं यत्परिच्छेद्यं
५१५	७	प्रत्येकं हि समर्थत्वम्	६७७	१	प्रयुज्यते पदं किञ्चित्
४६६	१६	प्रथमङ्गाल एवाभ्याम्	४५०	१०	प्रयुज्यते हि वेदेषु
२९२	५	प्रथमं हि स्त्रवाक्य- रूपैः ।	२४४	४	प्रयोगचोदनाऽभावात्
१३०	६	प्रदानानि जपो होमः	२५५	१८	प्रयोगचोदनाऽभावात्
२०२	८	प्रदेशान्तरसिद्धेन	६५६	२	प्रयोगपरिमाणं च
१६९	१३	प्रक्षेपाद्वेदपूर्वत्वम् ।	२६१	२४	प्रयोगस्य प्रतीतेश्च
६५७	७	प्रधानमात्रमेवोक्तम् ।	९०	११	प्रयोगान्तरकाले तु

७७९	११	प्रयोगाः सन्ति तस्या- ऽन्ये ।	६९१	३	प्राक्प्रतीतैकसम्बन्धि
६६०	२८	प्रयोजकवशौ चेष्टौ ।	१६९	१८	प्रागुक्तैर्वैदित्यत्व-
६५५	८	प्रयोजकाः प्रयोक्तारं	१८९	१७	प्रागुक्तप्रवणो यद्वत्
६६०	२०	प्रयोजकोऽपि शेषा- णाम् ।	१८९	२१	प्राग्देशो यो हि के- षाश्चित् ।
७३०	६	प्रयोजनं तु प्रत्यक्ष-	६५८	२०	प्राजापत्येषु यागानाम् ।
२४२	२०	प्रयोजनं तु लोकस्य	२०८	२१	प्रातिशाख्यानि वा यानि ।
७२९	१६	प्रयोजनं विधेः किं स्यात् ।	३८८	२०	प्राधान्यमेव तत्राऽपि
३४४	१३	प्रयोज्यकर्तृकैकान्त-	६६१	९	प्राधान्याच्छेषिणां साक्षात् ।
६६४	४	प्रयोज्यो यस्य यस्तस्य	७२५	१८	प्राधान्यान् प्रहस्ता- वत् ।
१०६०	१	प्रवरो न त्वतिक्रान्तः	९४६	११	प्राधान्येनाऽत्र नोपात्ता
३५१	५	प्रवर्त्तनस्मृतिः प्राप्ते	९२७	९	प्राधान्येनेह कर्तृत्वम्
२५०	२२	प्रविभक्ता हि ये दृष्टाः	४१२	२२	प्राप्तत्वाद्यादि चेष्टेत
१०९	१६	प्रवृत्तोऽनपवृक्तश्च	५४४	१९	प्राप्तत्वावद् गुणो नैव
६२८	११	प्रशस्तशब्दैरवधा- रितेन ।	४७६	६	प्राप्ते कर्मणि नानेकः
६५९	१३	प्रसक्तानुप्रसक्तोक्तम्	५४४	३	प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थ-
६६३	२२	प्रसज्येतैव शेषत्वम् ।	१२२	१८	प्राप्तषु हि पदार्थेषु
८५	१९	प्रसरं न लभन्ते हि	३२७	२२	प्राप्नुवन्त्यपि वक्तव्या ।
२३६	१८	प्रसिद्धमपि शास्त्रत्वं	७३८	२१	प्राप्नोति हि प्रधानस्य
७६५	२२	प्रसिद्धिरिति वि- ज्ञानम् ।	४५०	२१	प्रायेणाख्यात- सम्बन्धि ।
४६२	१२	प्रसिद्धेनाऽप्रसिद्धस्य	९८९	८	प्रायोवचननिर्णयम् ।
४४५	६	प्रसिद्धे भावनाभेदे	१०८२	२४	प्रासङ्गिकी क्रतोः सिद्धिम् ।
२८२	५	प्रसिद्धेर्बलवत्त्वेन	१४८	२	प्रियङ्गवः शरत्पक्षाः
१५९	१०	प्रसिद्धौ विद्यमा- नायाम् ।	४१६	१०	प्रेषान्वेषणपृष्ठाख्यान्
७५३	१८	प्राकृतेन कथंभावे	२६३	२	प्रोक्षणं पूर्वपक्षेऽपि
१०७	१६	प्राक् च लोभादिह स्पर्शः ।			

फ़.

- २४२ १५ फलमस्य विचारस्य
 १०२८ ११ फलवाक्ये यजेरेव
 ३६० १ फलाय विहितं कर्म
 ५५९ २१ फलाय विहितं साम
 ३३९ ११ फलेन यस्य सम्बन्धः
 १४७ २४ फाल्गुने ऽन्यौषधी-
 नां तु ।

ब.

- १०३ ४ बलवन्तं पराजित्य
 ८८२ १८ बलाबलविविक्ता-
 नाम् ।
 १७५ २४ बहुवो वाक्यशेषा हि
 ९४ १७ बहु जिज्ञासमानानां
 १६५ ७ बहुवेदगतन्याय-
 ६८५ ९ बहुमीहिसमासोऽयम्
 ३५८ ३ बहुवदष्टप्रसङ्गादि
 ८४४ १७ बाधस्तु यदि कल्प्येत
 ८७८ ५ बाधस्योक्तप्रकार-
 त्वात् ।
 ८७७ १२ बाधिकैव श्रुतिर्नित्यम्
 १०६ १६ बाधिता च स्मृति-
 भूत्वा ।
 ८८ २२ बाधितां मृगतृष्णां वा
 १०८० १४ बाध्येत फललोभेन
 ९४९ २४ बालत्वादौ समा-
 ने ऽपि ।
 ७८५ १७ बिन्दौ च समुदाये च
 १४६ १५ बिभीतकेऽशशब्दो हि
 ९२९ ८ बिभ्राणः पुरुषं राजा

- १६८ २० बुद्धवाक्यसमा-
 न्यापि ।
 १७० ११ बुद्धिबोधं त्रयादन्यत्
 १६८ १६ बोधकत्वात्प्रमाण-
 त्वम् ।
 १६१ १९ बोधायनीयवाराह-
 ३१६ ९ ब्रह्मवर्चसयोगादि
 ५९९ १३ ब्राह्मणत्वादिसंयुक्ते
 १४२ ९ ब्राह्मणस्त्रीवधे को वा
 १७५ १८ ब्राह्मणानि हि यान्यष्टौ
 २२० १७ ब्राह्मणार्थो यथा
 नास्ति ।

भ.

- ३५३ २२ भवने यस्य कर्तृत्वं
 ३०६ १७ भवेतां यदि वृक्षेषु
 ५४९ ७ भवेत्फलश्रुतिर्यां तु
 ६६० १६ भारो यो येन वाढव्यः
 ३४६ १३ भावना गम्यमाना च
 ४२७ ७ भावनैव च वाक्यार्थः
 ३४१ ६ भावार्थाः कर्मशब्दा ये
 ६२२ १३ मिद्यते भावनामात्रम्
 ८७ २२ मित्रकक्षागते ये च
 ६५६ १६ मित्रानां हि प-
 दार्थानाम् ।
 १५१ १ मित्राभिर्विप्रकीर्ण-
 त्वात् ।
 ८६९ १ मित्रे एते यतो वाक्ये
 ६२४ २० मित्रे हि विधिसामर्थ्यं
 १०८२ २ मित्रं मित्रादिदैवत्वं
 ३८९ ६ भूतमाव्युपयोगं हि

- ७१८ २१ भूतान्तरानुबन्धेन
१००७ १० भूयसां च सधर्म-
त्वम् ।
६५६ १८ भेदानन्तरवक्तव्यम्
२६४ २१ भेदाभेदनिमित्ता-
भ्याम् ।
४५९ ४ भेदे च दृष्टसामर्थ्यौ
७७८ ९ भेदेन धृतिलिङ्गा-
भ्याम् ।
४२९ १ भेदो नाम पदार्थानाम्
१३५ २ भ्रातृणामेकजाता-
नाम् ।
७४ १२ भ्रान्तेरनुभाषाद्यापि

म.

- ७६६ ९ मण्डकैर्बहुशस्त्रुतिः ।
२९८ ६ मत्त्वर्थो वाक्यवेला-
याम् ।
२१९ १९ मनो वा पुरुषो वाऽयं
८०६ १४ मन्त्रचोदकयोस्ता-
वत् ।
८१७ ५ मन्त्रब्राह्मणतर्का-
शाम् ।
९९८ २६ मन्त्रवाग्निमैयुक्तः
१५७ २२ मन्त्राणामपि यत्का-
र्यम् ।
७२८ २० मन्त्रोऽपि रशनां शी-
घ्रम् ।
७८१ ४ मन्त्रो यथा समा-
प्नोतः ।
८६५ २० मन्त्रोऽयं गार्हपत्याङ्गम्
१६७ ४ मन्वादिभिरवश्यञ्च

- ६३३ ९ मम प्रतिदिनं सर्वः
१३८ २ मम वर्त्मानुवर्तेत
२५७ १७ मम हि व्यक्तिशब्द-
त्वात् ।
७४ १ महताऽपि प्रयत्नेन
३९८ ४ महत्त्वस्येन्द्रसम्ब-
न्धम् ।
१६१ १ महत्त्वाद्भारतत्वाच्च
११५ १९ महाजनगृहीतत्वम् ।
७१८ १३ महाभातिकदेहस्थाः
७५६ ८ मिथश्चानर्थसम्बन्धात्
७२३ २० मीमांसका हि वा-
क्यार्थ-

- २६६ ११ मीमांसा चापि ऽवे-
दार्थ-
४७२ ५ मुख्यकालत्वमङ्गानाम्
२०५ २४ मुख्यदृष्टार्थतास्वार्थ-
७६७ २१ मुख्यः प्रत्याख्यते
कस्मात् ।
८८४ ३ मुख्यः प्रथमकार्य-
त्वात् ।
८४ १७ मूलान्तरं निरस्तं च
१९० १ मृत्तिकाद्यपि यच्चि-
न्हम् ।

य.

- ८६ १ यच्चवादी अक्षया
सिद्धम् ।
६६२ २२ यच्चान्यदविनाभाव-
२३६ १० यच्चास्य कृत्रिमत्वेन
१८६ १७ यच्चिन्हं वाक्षिणा-
त्यानाम् ।

९६	१३	यच्चैतदनवस्थानम्	८८	२	यत्र शीघ्रतरं नास्ति
२४५	१०	यच्चैतद् घृतमस्मा- कम् ।	७२७	८	यत्र सामान्यतः प्रा- प्स्यन् ।
८३९	११	यच्छब्दस्योक्तिसाम- र्थ्यम् ।	३९९	१८	यत्राऽर्थस्य विसंवादः
४८७	४	यजिना विहिते यागे	१२४	१५	यत्राहत्य विधानेन
४२४	१८	यजुर्मेदश्च मुक्तैतत्	१२६	३	यथार्तावतुलिकाणि
३५५	१५	यजेरपि तु यत्कर्म ।	४६६	८	यथा कथञ्चिल्लभ्येत
२६१	१८	यज्याद्यर्थे ऽपि वा वाच्ये ।	९९	१२	यथा काष्ठतृणादीनां
१००४	१०	यज्ञाङ्गत्वाच्च तच्छेषाः	१२७	३	यथा कृतककर्पूर-
९७९	१८	यज्ञेऽन्यतमवेदाङ्गे	५०६	३	यथाग्नेयादिवाक्या- नाम् ।
१४१	१५	यतस्तु रागमोहादेः	१८०	१३	यथा च जातितद्भेद-
९४२	१३	यतः कर्तृगतां सं- ख्याम् ।	२२९	२०	यथा च तुल्यपा- गयादि ।
९३	६	यतः स्मृत्या गृहीते ऽपि ।	७०७	१३	यथा च द्रव्यमिच्छन्ति
१९५	२	यत्तु दिङ्मिथमापूर्वम्	८१६	५	यथा च द्रव्यसामा- न्यम् ।
१५८	५	यत्तु वेदतदङ्गेषु	१६७	८	यथा च धर्मशास्त्रा- णाम् ।
६५४	१२	यत्तु शेषः परार्थत्वात्	२३२	७	यथा च पञ्चरागादीन्
१३१	२४	यत्तु हेत्वन्तरं दृष्ट्वा	१४९	१२	यथा च म्लेच्छदेशे ऽपि ।
९९१	११	यत्त्वत्र भाष्यकारेणा	१६५	११	यथा च सर्वशास्त्रा- नाम् ।
६९६	२२	यत्पुनर्यजमानादि	२६३	१४	यथा चाकृतिरित्यादौ
१२१	१०	यत्र तत्प्रेक्षया ऽप्यन्यत्	८०१	२१	यथा पञ्चात्तनः पाता
२१२	१०	यत्र त्वस्ति स्वरज्ञानम्	१०७७	२१	यथा प्रकरणप्राप्तम्
१४६	६	यत्र देशो हि यः शब्दः	९८२	१०	यथा प्रकरणं हित्वा
७०६	१२	यत्र द्रव्यगुणैकार्थ्यम्	६०५	१९	यथा फलपदं प्रेक्ष्य
८१३	११	यत्र नामोपपद्येत ।	६२१	७	यथा ऽभिलषितं यत्र
३२८	१९	यत्र लक्षणमुद्दिश्य	१६९	११	यथा मीमांसकत्रस्ता
४१८	१२	यत्र घर्णाधिकारो वा	४४८	१७	यथा रक्तोपधानेन
५१४	१६	यत्र वाक्येन सम्बन्धः			
४१९	४	यत्र वैदिकमन्यत्वम्			

२३२	९	यथा रत्नपरीक्षायाम्	१११	३	यथैवाऽभ्राजभोजि- त्वम् ।
१३२	२३	यथा रुमायां लवणा- करेषु ।	५०९	२१	यथैवाऽष्टाकपालादौ
८१७	९	यथा वनादिसङ्घाताः	५५२	६	यथैवांशत्रायापेक्षा
१३३	२२	यथा वा न विरुद्धत्वम्	४६८	७	यथैवात्पत्तिवाक्या- नाम् ।
१३३	७	यथा वा वरदानादौ	१८०	११	यथोपनयनं येषाम्
१३३	१२	यथा वा यां भुवं क- श्चित् ।	१८१	५	यदक्षकरणां शूर्पम् ।
७२५	१४	यथा बोद्दिश्यमानत्वे	७३०	२२	यदा तु प्रतिबद्धत्वात्
३८१	८	यथा शरीरमात्रे ऽपि	८६	९	यदा तु हन्तिपिण्यादि-
८४३	१२	यथा शीघ्रप्रवृत्तित्वात्	२९६	१३	यदा त्वद्देशते होमे
२४४	२३	यथाश्रुतगवादीनाम्	७३०	८	यदानुमितया ऽप्येषः
१४९	१८	यथा साध्वनुरूपत्वात्	१२७	१०	यदा शास्त्रान्तरेणैव
२४५	१	यथा हि वामना गावः	६९१	९	यदा स्वसमवेतोऽक्ष
८२६	३	यथा हि शकुनिवृक्षे	९६	१५	यदा ह्यादौ श्रुतिं श्रुत्वा
५३४	१२	यथेहाऽस्य पदार्थोऽपि	७२६	१८	यदि क्रियाप्रधान- त्वम् ।
५०८	१	यथैकबन्धनार्थत्वात्	९६७	१५	यदि च द्रव्य- वाचित्वम् ।
९४३	१८	यथैव कचिदुक्ता ऽपि	३६३	४	यदि चैकान्ततो ब्रूयुः
१४३	१०	यथैव च वयं तेषाम्	७३२	१०	यदि तावद् ग्रहः संख्याम् ।
५०७	८	यथैव पशुसामान्ये	७३९	१७	यदि तावद्विकल्पेन
३३२	२०	यथैव पाठः प्रतिपत्त्यु- पायः ।	३६१	२०	यदि त्वन्यनिवृत्त्यैव
७१६	१६	यथैव पौरुषेयेषु	१८८	१८	यदि देशनिमित्त- त्वात् ।
२०३	२१	यथैव लोकसिद्धत्वात्	८५४	१९	यदि द्रव्यगता संख्या
५७३	२०	यथैव वारवन्तयिम्	१०७	६	यदि द्विप्राङ्गुलं मध्ये
१०४	११	यथैव वेदमूलत्वम्	५४१	१३	यदि नामाऽविभागः स्यात् ।
१५०	८	यथैव श्रुतिमूलत्वात्	७५८	८	यदि नामाऽस्य विज्ञातौ ।
७६०	४	यथैव हि ग्रहत्वेन			
१४९	८	यथैव ह्यार्यगम्ये ऽर्थे			
१२६	२१	यथैवान्यायविज्ञा- तात् ।			
२१२	३	यथैवाऽवस्थितो वेदः ।			

९३५	८	यदि प्रकरणां त्यक्त्वा	३९५	४	यद्यत्राऽविद्यमानार्थः।
८९८	२	यदि प्रथमशब्दोऽयम्	१३८	३	यद्यवाचरति श्रेष्ठः
३९२	१४	यदि प्रधानमात्रेण	३२२	१४	यद्यध्यासेन वक्तृणां
१०७	२२	यदि यज्ञोपयोगित्वं	१८१	३	यद्यक्ष करणं हेतुः
१११९	२४	यदि युक्त्या विनैवेयं	६१८	१८	यद्यपि प्रकृते तस्मिन्
११०	२३	यदि वा कालवैष-	२३२	५	यद्यप्यनभियुक्ता-
		भ्यात् ।			नाम् ।
२०९	१४	यदि वा गौरवस्यैव	३१२	२	यद्यप्यर्थात्मनाऽस्त्येव
२२७	१७	यदि वाचकतैवाऽऽदौ	५७४	११	यद्यप्यवयवद्वारम् ।
२३५	१३	यदि वा ब्राह्मणेनेति	७७३	१२	यद्यप्यस्य हविष्क-
८२६	५	यदि वा स्तोत्रशास्त्रादि			त्वम् ।
१३८	२३	यदि वेदविरोधः	७९७	७	यद्यप्यहमृचां कुर्याम्
		स्यात् ।	९२४	१८	यद्यप्यादौ गणत्वेन
२०४	१७	यदि व्याकरणा-	२६२	२०	यद्यप्येवं न भेदो
		द्रक्षाम् ।			ऽस्ति ।
५८१	१९	यदि शब्दपरित्यागः	३९६	६	यद्यभेदः प्रमाणेन
१४५	१५	यदि शिष्टस्य कोपः	७३०	१२	यद्यश्वरशनाप्राप्ति
		स्यात् ।	८२१	१४	यद्यस्य गमकत्वेन
८२५	१५	यदि षष्ठी भवेदत्र	७३०	२०	यद्यस्य विनियुक्तस्य
१९३	१६	यदि साधुभिरुवेति	६८०	१६	यद्याहस्य विधीयेत्
१८०	१५	यदि स्यात्सर्वगामि-	२४३	२	यद्युच्यमानया कार्य
		त्वम् ।	४७४	७६	यद्युत्पत्तौ न विद्येत
३७२	७	यदि स्वस्मवेतैव	३६२	१७	यद्या कर्मविनाशोऽयं
८७६	१७	यदि ह्यङ्गाङ्गिभावोऽत्र	१५०	१०	यद्याऽऽचारबलीय-
११५	८	यदि ह्यनादरेणैषाम् ।			स्त्वम् ।
१०२१	१२	यदि ह्यवयवार्थेन	१३६	५	यद्या नार्थजुनस्यैव
२६१	६	यदि ह्यर्थद्वये बुद्धिः	१६२	१८	यद्या प्रयोगशास्त्र-
६०४	३	यदि ह्यालम्भनिर्वापौ			त्वम् ।
३२९	१९	यदि श्लोकं भवेद्या-	१६२	१३	यद्या भवतु नामैषाम् ।
		क्यम् ।	९४५	१८	यद्या भावनया कर्ता
१७०	१	यदेव भवतां गोत्रम् ।	६९६	३	यद्या भिद्यतइत्येवम् ।
३७८	२२	यद्यनुः कल्प्यते तत्र	९३	२	यद्या बाधच्छूतेरर्थः

१०२	३	यद्वा योगविभागेन	१९३	९	यस्य ह्यनित्यताप्राप्तिः
१६२	२४	यद्वा शाक्यादिशा- स्त्राणाम् ।	१०८	१२	यस्य ह्यल्पेन कालेन
१३३	५	यद्वा शिष्टात्मतुष्टी- नाम् ।	९४७	१	यस्याऽपि कारकं वा- च्यम् ।
१०२	१०	यद्वा भृत्यप्रमाणत्वात्	१९३	११	यस्याऽप्यत्यन्तम- प्राप्तिः ।
२२३	१६	यद्वा सत्यत्वमेवेदम् ।	३४०	२०	यागदानाद्यनुस्यूतः
९२५	१२	यद्वैतव्यविशेषेण	११०७	९	यागसाधनतां कुर्यात्
१०७९	३	यद्वैद्यादिनिमित्तेन	७८३	२	यागस्य फलसंबन्धात्
२६३	१६	यद्योक्तस्तत्र सद्भावः	१०२५	१०	यागहोमावभेदेन
६९१	१२	यन्निमित्तमपेक्षयाऽयम्	३६९	२२	यागादेव फलं तज्जि
४५५	२०	यन्मात्रमेककर्मति	७६८	१५	यागानुमन्त्रणानीति
४०७	११	यमाद्यो न विद्यन्ते	४८१	१४	यागान्विध्यवादि- संयुक्तैः ।
१०२	५	यलोपे च कृते ऽकारः	९०५	१६	यागापूर्वंप्रयुक्तेषु
९४७	४	यल्लक्षणो हि भवतः	७३५	१८	या गुणस्योपकुर्वाणम्
२२३	९	यश्च प्रयत्नानिष्पत्तौ	३७६	३	यागे ऽपि प्रस्तुते चाऽत्र ।
२४१	२२	यश्च व्याकुरुते वाचं	२३५	१७	यागे यो गुणभावश्च
३६२	१२	यधुरेवात्मनो यागैः	५२३	१०	यागोपदेशवेलायाम् ।
१७०	१७	यस्तन्नूनमुपादाय	४५५	६	यागो ऽयमिति वि- ज्ञानम् ।
८०	२१	यस्तर्केणानुसन्धत्ते	४०५	१८	याङ्काञ्चिदप्युपादाय
२०८	९	यस्तानि प्रविभक्तानि	१३५	१५	या चोक्ता पण्डु- पुत्राणाम् ।
१८०	१९	यस्तु तं विनियोगेन	२६१	१६	या चोक्ता भाष्य- कारेण ।
७१८	४	यस्तु यत्तया परित्यक्तः	१०५९	१	याज्याभक्षवपद्- काराः ।
१८४	२०	यस्मादाभ्यातशब्दस्य	१७१	२१	या तद्वहिरवस्थानात्
६५६	१४	यस्माद्भेदमविज्ञाय	८६	२४	या तु वेदविरुद्धे
४१३	७	यस्माद्वीक्षादिव- न्मन्त्राः ।			
६८७	७	यस्मिन्नन्यपदार्थे च			
८०४	२०	यस्य ग्रहणवेलायाम् ।			
१६०	१६	यस्य चाऽन्विष्यमा- णा ऽपि ।			
८८	८	यस्य तत्पद्यमानस्य			

२२६	७	यातुहस्तः करः पाणिः ।	१७४	२०	येन न्यायेन वेदा- नाम् ।
८२९	१६	यादृशस्य हि धूमस्य	७७६	१२	येन मन्त्रेण या-
३५२	६	यादृशी भावना ऽऽख्याते ।	७३	१३	येन यत्नेन मन्वाद्यैः
५०६	१४	यादृशं द्रव्यसंबन्धमा	७२५	१२	येन येन प्रकारेणा
१६७	२	यान्येव धर्मशास्त्राणां	७४९	१३	येनाभिक्रमणादूर्ध्वं
७३८	४	यावच्छ्रुतोऽपि शब्दः सन् ।	१३८	१७	येनाऽस्य पितरो याताः
६३०	१२	यावज्जीवपदाख्यात-	३५४	२०	येनेप्सिततमेभावैः
४२८	१	यावता पदसङ्केत	११३०	१५	येनैव हेतुनैतेषाम् ।
८५५	८	यावत्प्रकरणादीनि	१६८	१४	येनैवाकृतकत्वं हि
१७०	१९	यावन्नागमनित्यत्व-	७७७	६	येनात्पसौ न याज्यान्वम् ।
११३	२०	यावदेकं श्रुतौ कर्म	१८२	५	येऽपि च प्रतिषिध्येरन्
१६८	२२	यावदेवांचितं कि- ञ्चित् ।	२०१	१	येऽपि व्याकरणास्यैव
५४९	५	यावञ्चि विधिसा- मर्थम् ।	१५५	१४	ये शब्दा न प्रसिद्धाः स्युः ।
९७८	४	यावन्न विधि- संस्पर्शः ।	२०१	२२	येषामनुगमो नास्ति
११७	२०	या वेदशास्त्राः स्मृतयः ।	४१४	३	येषामाख्यातशब्दानाम्
३२४	११	यां निषेधाः क्रि- यामाहुः ।	१५६	९	येषां दर्शनमात्रेऽपि
७२५	१६	यां यां स वचनव्य- क्तिम् ।	१२२	२	येषां पदार्थधर्म- त्वात् ।
१०८	२२	युक्तं समविकल्प- त्वम् ।	१३८	१४	येषां परस्पराप्राप्ताः
९२	२४	युगपत्प्रमिमीयाताम् ।	८००	१९	येषां पृथगनुष्ठानम् ।
१२१	१४	युगपत्प्राप्तिहेतुश्च	१०३३	७	योग्यता लिङ्ग- मित्युक्तम् ।
३७७	१	युगपद्यदि सर्वत्र	७७२	२०	योग्यत्वेन च सिद्धत्वात् ।
			९३९	६	यो नाम क्रतुमध्यस्थः
			१९८	७	योऽपि मन्त्रं स- मस्तं हि ।
			८०५	४	योऽपैत्याग्रयणात्सोमः

- १४० ४ यो ब्राह्मण इति ह्युक्ते
७३ २ यो यो ग्रहीता
जात्यन्धः ।
६८१ ८ योऽर्थः प्रत्यक्षदृष्टोऽपि
१३५ ६ यो वा पिण्डं पितुः
पाणौ ।
९९८ १० योऽश्वप्रतिग्रहादेव
८१२ १७ यो हि तावद् हुतः
सोमः ।
१९१ १८ यो हि प्रतिपदं पाठं
८४० २१ यो हि यस्याऽभिधा-
नाय ।
८८ २० यो हि सामान्यदृष्टेन
१२० ४ यो ह्यसावन्ततः स्मार्तः
८१७ २२ यौगिकानां यथा
जातेः ।
८३४ ८ यौगिकी या स-
माख्या सा ।
१३५ १७ यौवनस्थैव कृष्णा हि
२९७ ११ यः कश्चिदंशं संबन्धः
१७७ १० यः पुनर्वेदसंवादः

र.

- २०३ २३ रक्षाद्यपि यदत्रोक्तम्
१७२ १५ रत्नधायितमत्वञ्च
१४७ ११ रसवीर्यविपाका-
नाम् ।
८५ ७ रागद्वेषमदोन्माद-
५९० ११ राजन्यः क्षत्रिये रुढः
५८६ २४ राजा निर्भात एवेह
२९८ १९ रामरावणयोर्युद्धं
२५२ ५ रादिशब्दश्च नैवाऽयं

- ७२९ १२ रूपप्रकरणद्वारा
२४९ ५ रूपशब्दाऽविभागाच्च
७१९ ९ रूपस्पर्शादयो यं अपि
४३१ २२ रूपावुत्तरकाले हि
५५६ ३ रेवतीवारवन्तीय-
५५६ ५ रेवतीवारवन्तीय-

ल.

- ९७६ १२ लकारं लक्षणा
तावत् ।
२२७ १ लक्षणश्रवणा-
भ्यासात् ।
२२७ ९ लक्षणानुगमार्थास्तु
३३६ ३ लक्षणार्थोऽत्र तत्त्वेन
२११ २० लक्षणान्तेऽपि सन्देह
२०४ १४ लक्ष्येणः समाप्तायात्
६६४ ८ लक्ष्यलक्षणापोहः
९१९ ७ लिङ्गादिरहिते वाक्ये
८४२ १ लिङ्गत्वमभ्युपेतं चेत् ।
७३० २ लिङ्गप्रकरणद्वारा
६९८ ४ लिङ्गसंख्यादिसम्बन्धः
७३० १४ लिङ्गानुमितया
भ्रुत्या ।
१८६ १५ लिङ्गाभावाच्च नित्यस्य
१८७ १२ लिङ्गी यौगिकशब्द-
त्वात् ।
१९० १५ लोकप्रसिद्धशब्दार्थ-
२१८ १९ लोकवेदगतत्वाच्च
१९० १९ लोकादेवाऽधिग-
न्तव्या ।
१४१ २३ लोके चैतद्यथा-
प्राप्तम् ।

१५२	७	लोके तावन्नि- वृच्छदः ।	१९४	२२	घक्ता कुभाषणे सर्वः
२०५	९	लोके तु सर्व- भाषाभिः ।	१७२	२१	घक्तुं शक्यो नियो- क्तुं वा ।
२०४	२१	लोके यस्य यदर्थ- त्वम् ।	६६०	३	घकृवाक्यगतं यक्तु
१३२	१२	लोके हि कश्चिदा- चारः ।	१९०	१	घकृन्यापारमात्रञ्च
९६६	१७	लोको यदन्यतः सिद्धम् ।	१४८	१२	घक्षयत्येव न तेनाऽपि
१३३	९	लोकः स्मरति तं मन्त्रम् ।	७२३	१८	घचनव्यक्तिभेदेन
१०७	१२	लोभमूलं च यत्तस्याः	१६८	६	घदन्ति धर्ममेतानि
११७	११	लोभादिकारणं चाऽत्र	७५५	१६	घदन्ति सामिधेनीवत्
८५	१३	लौकायतिकमूर्खाणां	९३३	२३	घदेदिति भुतेरत्र
१४७	५	लौकिकत्वे समानेऽपि	३१८	१२	घदित्वलक्षितादर्थोत्
११६०	९	लौकिकाश्रयणं तत्र	६८८	१	घयोवस्थाऽभिधीयेत
१५५	८	लौकिकी प्रतिपत्तिर्हि	१११	२३	घरणादभ्यनुक्ताते
९९७	२६	लौकिकेऽपि तु यो दाता ।	२१८	२३	घर्णसंस्कारमात्रं च
७९४	२१	लौकिकंऽप्युप- पन्नत्वात् ।	७२३	२२	घर्तमानसरूपेण
२६४	१२	लौकिकेष्वेव शब्देषु	१७६	१२	घर्तमानापदेशोऽपि
३६७	११	लौकिकं चाऽपि यत्कर्म ।	२१७	७	घर्तमानाऽपि संस्कार-
७९९	२	लौकिकं वैदिकं वाऽपि	१०७४	२०	घर्तत यदि भेदेन
९५२	१७	लः कर्मणीति सूत्रेण	१३४	९	घसिष्ठस्याऽपि यत्पुत्र-
			१३७	२३	घसुदेवाङ्गजाता च ।
			२५३	१०	घस्तुशब्दो हि रुढित्वात् ।
			९९	१	घस्त्रान्तरितचयङाल-
			६७७	१२	घाक्षयभेदतद्देकत्व-
			४२५	२	घाक्षयभेदो ह्य- सामर्थ्यम् ।
			२२०	१	घाक्षयस्फोटश्च यैरिष्टः
			२२०	९	घाक्षयाधिकरणे चैतत् ।
			३१६	१९	घाक्षयानि यावदर्थं स्युः ।

व.

२६२ ६ घक्तव्यः पूर्वमर्थभेदे

५४३	१	वाक्यान्तरेणा तत्कर्म	२४८	१८	वाजिकत्वादि चाश्व-
१०८	६	वाक्यान्तरैर्नि-			त्वात् ।
		पिङ्गं यत् ।	५३५	११	वाजिभ्यो वाजिनं कु-
२११	११	वाक्यार्थेषु च स-			र्यात् ।
		न्देहाः ।	५३८	८	वाजिशब्दो ऽपि वा
७६५	१	वाक्यार्थो ऽल्पप्रसि-			ऽश्वाद्वा ।
		द्धित्वम् ।	११४	१६	वार्तामात्रेण तथायत्
५१४	१४	वाक्येन यदि यागस्य	९०	१९	विकल्प आश्रितस्तत्र
९८७	१५	वाक्येन सर्वसंयो-	२२६	३	विकल्पस्याऽष्टदोष-
		गात् ।			त्वम् ।
७५४	८	वाक्येनाऽऽधानतु-	८९	१६	विकल्पस्याष्टदोष-
		ल्यानि ।			त्वात् ।
३९२	१	वाक्योपास्तप्रधानार्थ-	८९	१४	विकल्पः किं पुनस्ता-
२२२	९	वाचकत्वाद्दते यस्तु			साम् ।
२६१	४	वाचकत्वे ऽपि पा-	२०६	२	विकारे ऽथ निवि-
		श्चात्यम् ।			क्षाहाः ।
८४८	१०	वाचकेनैकवाक्य-	१०७७	१९	विकृतीनान्तु ना-
		त्वात् ।			ऽस्त्यत्रम् ।
१९२	१२	वाचकैर्भाषितव्यं हि	१६०	१८	विक्षिप्ता बहुरूपा च
४६३	१०	वाच्यकालजुषो यागाः	८४७	१०	विक्षेपो यावता लिङ्गे
२६२	१०	वाच्यमात्रे हि साधु-	२३८	१०	विर्गातवाक्यमूला-
		त्वम् ।			नाम् ।
४८६	२०	वाच्यवाचकसम्ब-	२४८	४	विचारमुक्तसिद्ध्यर्थम्
		न्धः ।	७५१	१२	विच्छिन्ना स्मिधेनी-
९५३	८	वाच्यवाचकसम्ब-			नाम् ।
		न्धः ।	१०९	१८	वितत्य दशसंख्या हि
२२५	१२	वाच्यवाचकसामर्थ्य-	७२६	४	विदधद् ऋ हि स-
६६४	२	वाच्यं प्रसङ्गिण्येति			म्बन्धौ ।
७४७	३	वाजपेयेन सम्बन्धः	१०१५	२१	विद्यमानेषु शेषेषु
३००	२	वाजपेयं यवागूः स्यात्	९८०	७	विधयो ऽपि हि पूर्व-
८५८	९	वाजपेयः समाख्या-			स्मिन् ।
		नात् ।	२९७	१३	विधातव्यञ्च संबन्ध

७१७	२	विधानाय प्रवर्तन्ते	६६४	२२	विध्यन्तो वा प्रवर्तन्ते
२८४	२३	विधाने चानुवादे च	८१८	१४	विध्यर्थवादसंबन्धम्
४६५	२१	विधायको नियुक्ते तु	८३९	१७	विध्युक्तिविनियोगा हि ।
४१३	१५	विधायकं सदन्यर्थम्	६१९	३	विना यत्राऽनुषङ्गेण
४९८	७	विधित्वे भावनास्येऽपि	२१८	७	विना व्याकरणादाप्तिः
४९०	११	विधित्वं प्रत्ययोपात्तम्	३६८	१३	विनाशित्वेन विहातं
५६४	५	विधित्वं यद्यपि भ्रुत्या	८४७	१५	विनियोगाभिधानस्य
७१७	७	विधित्वं श्रौतमार्थञ्च	८४५	१५	विनियोगाद्विभ्रुतिस्त- घत् ।
२९६	८	विधित्सितगुणाप्रापि	१०८२	१८	विप्रकृतफलं शक्ता
५९	७	विधिरत्यन्तमप्राप्ते	६८१	१४	विप्रयागं तु इष्टस्य
९१७	२२	विधिरेष भवेदेवम्	९७३	८	विभक्त्या विधीयन्ते
७८२	६	विधिर्यदि प्रधानानाम्	६९०	१९	विभक्तिवाच्यरूपेण
४१३	१०	विधिशक्तिर्नियोगेन	२८६	११	विभक्त्यर्थानुवादाच्च
७१९	१७	विधिशक्त्या गृहीतं यत् ।	७३८	१	विभक्त्युपात्तकर्मत्व-
१७६	१०	विधिश्चून्यतया चैवाम्	४३६	६	विमुक्तव्यापृतां वेदे
२९६	१६	विधिश्चेदग्निहोत्रं स्यात् ।	१०७	४	विरुद्धत्वे च बाधः स्यात् ।
३२८	२२	विधिस्तुत्याः सदा ऽऽवृत्तिः ।	८५	३	विरुद्धत्वं च जानन्ति
९३७	२२	विधिः प्रवर्तमानो हि	४४४	६	विरुद्धमानं कल्प्यः स्यात् ।
२९७	७	विधीयतां, विशिष्टं चेत् ।	८२	१३	विरोधपरिहाराद्धा
६७७	१८	विधीयते ऽवघातादिः	५९४	६	विरोधित्वात्प्रसज्यते
७४१	१९	विधीयमानमप्यर्थम्	८५३	४	विरोधिनोस्तदैको हि
५६५	२१	विधेयमात्रमप्यत्र	८२	८	विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्
५१३	१८	विधेयानेकभावे ऽपि	८६	२२	विरोधे त्वनपेक्षं स्यात्
३७१	१५	विधेयेभ्यो यथा ऽपू- र्वम् ।	९४४	२	विशिष्टग्रहणं नेष्टम्
२९८	१२	विधेयं स्तूयते वस्तु	७२१	१३	विशिष्टो हि विधिः कृत्स्नः ।
३२९	११	विधौ यदि विशेषः स्यात् ।	९९७	४	विशेषणतया नैव
			९२६	२४	विशेषणतया राजा

४७७	८	विशेषणविधिभ्याम्यम	१६५	१९	वेदाद्वयेऽपि कुर्वन्ति
६८९	९	विशेषणाद्विना नेष्टः	१६७	१४	वेदादेव च विज्ञातः
९६५	९	विशेषणैश्च सम्बन्धात्	१७८	१७	वेदादेवाऽनृतत्वञ्च
४९१	१०	विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् ।	११२	१४	वेदानधीत्य वेदौ वा
१०८३	२३	विशेषविहितं होतत् ।	१७७	६	वेदार्थकल्पना-
१७८	१९	विशेषभ्याम्यमवाऽस्य			त्कल्पः ।
६९०	१६	विशेष्यत्वेन सम्पन्नम्	१२३	१७	वेदिरेव ह्यनाचम्य
४६४	१६	विशेष्यहेत्वभावे हि	२६७	३	वेदे तावेव विज्ञेयौ
५३८	२	विशेष्यदेवाश्च कृत्यैव	२६४	२	वेदे तु प्रत्यभिज्ञाने
८८	१८	विषयाविषयौ ज्ञात्वा	३०५	१२	वेदेनाऽपि च सं-
८०	१२	विषयो वेदवाक्यानां			स्कारात् ।
४८३	१२	विष्णवादियागस-	२६६	३	वेदेनाऽशास्त्रहेतु-
		म्बन्धे ।			त्वात् ।
१०४७	९	विसंवाद्ः स्फुटो ह्यत्र	१२५	११	वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता
६२४	१४	विहितस्य विधिर्ना-	१६३	१५	वेदेनैवाभ्यनुज्ञाता
		ऽस्ति ।	२६२	२४	वेदेऽपि च विशे-
७२३	१३	विहितो विनियुक्तश्च			षोऽस्ति ।
२४८	१६	वृक्षत्वात्परतश्चेष्टम् ।	१७४	७	वेदे यथोपलभ्यन्ते
३९६	१७	वृत्तिद्वयेऽपि साम-	२०८	१७	वेदे व्याकरणादीनि
		र्थ्यम् ।	२००	१५	वेदेष्वपि प्रयोगास्ते
२६५	१५	वृत्तिरर्थेष्वपूर्वेषु	४००	२३	वेदे स्वरूपतः शब्दः
४१५	८	वृत्तौ लक्षणमेतेषाम् ।	८०	१४	वेदोऽपि विप्रकीर्णात्मा
७३२	२	वृषलेन प्रवेष्टव्यम् ।	१०६	४	वेदो हीदृश एवाऽयं
५७३	८	वृष्टिकामपदेनाऽत्र	१२३	१५	वेदं कृत्वा यदा वेदिम्
५७२	१८	वृष्टिकामपदेनैव	१६६	२०	वेदं हि कल्पयित्वैभ्यः
२०६	६	वेद एव हि सर्वेषाम्	८५	१५	वैदिकान्यपि कर्माणि
१६३	१३	वेदत्वं कल्पसूत्राणाम्	२६६	५	वैदिकेष्वपि शब्देषु
२२१	१६	वेदमूलतयाऽप्यस्य	८७५	१६	वैदिकं देशशा-
८७	४	वेदवाक्यानुमानं हि			मान्यम् ।
१६७	१२	वेदवाक्यार्पणं येषां	३०७	९	वैद्युताहमाभिधा-
१७७	१२	वेदशब्दाभिधेयत्वम्			नोत्थ-
८६	७	वेदश्च यदि दृष्टार्थः	१४५	६	वैद्यनां सेवकानां वा

- ३१० ९ वैश्वदेवमुपादाय
 ३१३ १३ वैश्वानरपक्षं नाऽपि
 ४५५ १३ व्यक्तयो हि विधीयन्ते
 ९५१ १६ व्यक्तिधर्मश्च पुं-
 स्त्वादिः ।
 २६२ २२ व्यक्तिपक्षे विकल्पः
 स्यात् ।
 २६२ १४ व्यक्तिर्वाच्येति
 विज्ञानम् ।
 १८२ १८ व्यक्तिवाचि तु यन्नाम
 ७२२ १३ व्यक्तीरुद्दिश्य यत्कर्म
 २६७ २१ व्यक्तेर्जातिविशिष्टाया
 २४७ २१ व्यक्तौ निराकृतायां च
 १८३ २ व्यक्त्याकृति-
 विनिर्मुक्तः ।
 १८६ १० व्यक्त्वाकृत्यभिधेये ऽर्थे
 २६४ २३ व्यपदेशस्य भि-
 न्नत्वात् ।
 २६४ १४ व्यपदेशादिभेदाच्च
 २६४ २० व्यपदेशादिभेदेन
 ३९७ ११ व्यपेक्षा पुनराहत्य
 ६९८ २१ व्यभिचाराच्च न द्रव्य-
 ६६४ १८ व्यभिचार्यतिरेको ऽपि
 १०६२ १८ व्यवधानात्तमित्यस्य
 १९७ २२ व्याकृता सम्प्रदायेन
 ३९६ १३ व्युत्पाद्यते महे-
 न्द्रश्चेत् ।
 ९१ १३ व्रीहयो निरपेक्षा हि
 ९८४ ५ व्रीहीणां प्रोक्षणं यद्वत्
 ६७५ ३ व्रीह्यादीनां प्रधान-
 त्वम् ।

श.

- ३४४ १७ शक्तयः सर्वभावानां
 २५५ १५ शक्तिकार्यवसंवा-
 दात् ।
 ३६७ ९ शक्तिभिः सर्वभावानां
 ३७२ ११ शक्तिः कार्यानुमेय-
 त्वात् ।
 ५१८ १४ शक्यते चाऽगृहीते ऽपि
 ७५९ १० शक्यते हि द्विदेवस्य
 १०६७ ६ शतब्राह्मणसंयुक्तः
 ३२१ १५ शब्द एव यदा तावत्
 २१६ २१ शब्दत्वे संस्कृते
 स्याद्वि ।
 ७१९ १९ शब्दब्रह्मात्मनो ऽप्ये-
 वम् ।
 ७१९ ११ शब्दब्रह्मेति यथेदम्
 ६८६ १३ शब्दवृत्तिनिमित्ते हि
 ७१८ २ शब्दशक्त्यनुसारेण
 २१८ ३ शब्दश्चोत्पद्यमानत्वे
 १७१ २ शब्दादिषु विनश्यत्सु
 ६९७ ११ शब्दानां न हि लोपेन
 २०० २४ शब्दानुगमरूपो ऽर्थः
 ३४१ १८ शब्दान्तरस्य यो
 ऽप्यर्थः ।
 ७६३ ११ शब्दार्थस्यैव मुख्य-
 त्वम् ।
 ७६४ ११ शब्दार्थस्यैव साहि-
 त्यात् ।
 २६३ २४ शब्दार्थेन न कार्यं हि
 १३० २ शरीरस्थितये यानि
 ११७ १३ शाक्यादयश्च सर्वज्ञा-

१६८	१२	शाक्यादिनिर्मिते धर्म-	७२९	२२	शीघ्रभृत्या पुरा प्राप्ते
६४३	५	शाक्या द्योक्तया यो-	२५३	१२	शुद्धाभिधानपक्षस्य
		गात् ।	१०९	२०	शुद्धशुद्धी ह्यदृष्ट-
१७२	१९	शाखाच्छेदोपयोगश्च			त्वात् ।
७६३	१३	शाखाविभ्यो य इत्ये-	१२९	१०	शुद्रान्नभोजनेनाऽपि
		षम् ।	६५९	४	शेषत्वे कर्मभेदान्तु
६४५	११	शाखानां युगपत् वृत्तेः	६६३	६	शेषत्वं के चिदिच्छन्ति
७६	३	शाखानां विप्रकीर्ण-	६६२	१८	शेषलक्षणमात्रोक्तौ
		त्वात् ।	३३७	२	शेषशेष्याद्यः सर्वे
६४८	१०	शाखान्तरगतस्याऽपि	६६०	१०	शेषस्यैवाऽधिका-
६३८	१८	शाखान्तरे यथा			रो ऽत्र ।
		कर्म ।	६६१	९	शेषो ऽस्यास्तीति
१०७	२४	शान्तिपुष्ट्यभिचा-			मत्वर्थात् ।
		रार्था ।	६६५	१९	शेषं तस्यैव तं विद्यात्
७१२	२२	शारीरो निग्रहो यत्र	९५२	७	शोणादीनां न चान्येन
१४७	१	शास्त्राणां तन्निमित्त-	९४८	११	शोणे ऽपि नैव वाजि-
		त्वात् ।			त्वम् ।
१५३	२१	शास्त्राणां प्रतिपत्तिर्यां	११५	१०	शोभासौकर्यहेतुक्ति-
१५६	५	शास्त्राणां वेत्यनेनासौ	१२३	१२	शौच्यशोपवीतादेः
२२१	१८	शास्त्राङ्गमपि नैवैतत्	४४०	२२	श्रवणानां व्यवस्था हि
११५२	१४	शास्त्रेण चोदिता	१११	५	श्राद्धमन्तर्दशाहं हि
		ये हि ।	७२३	११	श्रुतमात्रस्य सर्वस्य
११९	१५	शास्त्रेण हि पदार्था-	७३८	१८	श्रुतशब्दाभिधे-
		नाम् ।			यानाम् ।
९५९	२२	शास्त्रे यद्यपि नैतेषाम्	२९५	२१	श्रुतसंस्कारसंबन्धं
१३०	२३	शिष्टैराचार्यमाणानाम्	३६६	७	श्रुतार्थापत्तिरेवैका
१४५	१३	शिष्टं यावच्छ्रुति-	१५०	१२	श्रुतिराचारमूलं या
		स्मृत्योः ।	२०७	२३	श्रुतिलिङ्गादिभि-
२१९	२१	शिष्यानुशासनत्वं हि			स्तावत् ।
१७८	६	शिष्यान्प्रत्याप्तमा-	९२	१४	श्रुतिलिङ्गे यथा चेष्टे
		धात्स्यात् ।	१७८	४	श्रुतिसामान्यमात्र-
					त्वात् ।

- १३३ २० श्रुतिसामान्यमात्राद्वा
 २३७ ९ श्रुतिस्मृतिप्रमाणत्वे
 ११८ १५ श्रुतिस्मृत्योर्विरुद्धत्वे
 ९२ ५ श्रुतिस्मृत्योः पुनः
 स्पष्टम् ।
 ९३ २१ श्रुतिं मुक्त्वा च यन्मूलं
 ४५४ १३ श्रुतेः कर्मान्तर-
 हानम् ।
 ५३५ १ श्रुत्यर्थः सन्निकृ-
 ष्टत्वम् ।
 ६६९ ३ श्रुत्या तावत्तदर्थत्वम्
 ८४४ २२ श्रुत्यादिना समर्थस्य
 ६६१ १५ श्रुत्यादिभिः प्रमाणैश्च
 ६६१ १७ श्रुत्यादिसमवाये च
 ४०२ १० श्रुत्या हि देवता यागे
 ८६७ ४ श्रुत्या ह्यत्र निराकाङ्क्षे
 ५०९ १० श्रुत्यैव द्रव्यसंबन्धः ।
 १०८० ६ श्रुत्यैव पुरुषार्थे हि
 ४०९ २० श्रुत्यैव षष्ठीपा-
 राध्यम् ।
 ५३९ १२ श्रुत्यैव समवायि-
 त्वम् ।
 ५३३ २४ श्रुत्यैवोपपदस्यार्थः
 ९९६ ११ श्रूयते दोषसंयुक्तः
 ५६५ १६ श्रूयन्ते बहवो ऽत्रार्थाः
 २९१ ४ श्रूयमाणस्य वाक्यस्य
 ९० २१ श्रोता तत्र प्रवृ-
 त्तो ऽपि ।
 ९० २३ श्रोतुरङ्गिणमाणस्य
 ४७६ २२ श्रोतव्यापारनानात्वे

ष.

- २०८ २ षडङ्गो वेद इत्युक्तम् ।
 ४६४ ११ षण्णामग्न्यादि-
 यागानाम् ।
 २३२ ३ षण्णामपि प्रमा-
 णानाम् ।

स.

- ७७३ १ सकृदुच्चारणाद्यो वा
 ६३३ ५ सकृदेव श्रुतो होमः
 १११६ १६ सङ्क्रान्तविधि-
 सामर्थ्ये ।
 २६४ ८ सङ्ख्याभावादिति
 ह्येतत् ।
 ७३१ २४ सङ्ख्यामात्रविवक्षा-
 याम् ।
 ९७० १२ सङ्ख्यायां का-
 रके वा धीः ।
 ७२६ ६ सङ्ख्यासंमार्गस-
 म्वन्धौ ।
 ९१ ९ स चाऽयमुभ-
 योर्नाशः ।
 १८८ २० सति देशनिमित्तत्वे
 ५३१ १४ सत्यप्यवयवार्थे च
 ९६२ १३ सत्यप्यग्न्यापृता शक्तिः
 ७६१ ७ सत्यमस्ति श्रु-
 तिर्येयम् ।
 २५१ २१ सत्यमेते वदन्तश्च
 २४८ ९ सत्यमेवाऽऽकृतिः
 पूर्वम् ।

वर्णक्रमानुसारि सूचीपत्रम् ।

४५

१६५	१६	सत्यवाचां च वाक्यानि	५७९	१३	समासः सति सा- मध्ये ।
९९	३	सत्यं तन्नेष्यते स्नानं			
७३०	१०	सत्यं त्वद्विहितस्याऽस्य	२१९	१	समुदायस्त्ववस्तु- त्वात् ।
५९८	६	सत्यं प्रथममाधा- नात् ।	५००	२०	समुदायानुवादस्य
१२८	२४	सदाचारप्रमा- णत्वम् ।	३१९	२०	समुदायार्थवाचित्वे
३७९	१०	सद्भावो ऽवय- वानां च ।	८१७	७	समूहास्त्वेकवाक्या- नाम् ।
५२३	१७	संदिग्धे वाक्य- शेषेभ्यः ।	९०	१३	सम्प्रत्यपन्हुवानस्य
१००३	१२	संदिग्धं वाक्य- शेषेण ।	५३६	११	सम्प्रदानत्वमात्रं च ।
७११	१७	सन्देहः क्रियते सर्वः	१६७	१०	सम्प्रदायविना- शाच्च ।
४३७	२	सन्निकृष्टो न ल- ब्धश्चेत् ।	६४५	२१	सम्प्रदायागतां मुक्ता
६२१	२	सन्निधानोपनीतं चेत् ।	१९६	१४	सम्बन्धयोश्च धर्मत्वम्
६५५	२२	सप्तमेनातिदेशेन	३५३	६	सम्बन्धमात्रमुक्तं च
८२५	१७	सप्तम्यां तु तदाधारः	६८२	३	सम्बन्धस्य च भाव- त्वम् ।
४७३	६	समस्य केवला नैव	६८९	३	सम्बन्धिनैव सम्बन्धः
९९४	१०	समानदेशता नित्यम् ।	१८९	४	सम्बन्धैर्बहुभिर्देश-
१११३	१६	समानविधिपक्षे हि	२०७	६	सम्भवव्यभिचारा- भ्याम् ।
९५	२३	समानविषयत्वाच्च	१०११	२०	सम्यक् जराणा- रूपान्तः ।
१०७८	१७	समानविषयत्वे हि	३६३	१८	सर्वकर्तृत्वशक्तत्वात्
८३६	१४	समानविषयत्वं हि	१७८	१९	सर्वत्र च प्रयुक्तत्वात्
१७७	२०	समाप्ताध्येतृकत्वात्	६४१	७	सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात्
३३१	७	समाप्यते विधिः क- श्चित् ।	६८८	१०	सर्वत्र यौगिकैः शब्दैः
२०४	६	समाप्तायप्रसिद्धेऽपि	२९०	१	सर्वत्राऽऽख्यातसंबन्धे
९०७	८	समाप्तकृतोत्पत्तिः	२४७	१५	सर्वत्रेन्द्रियलिङ्गा- भ्याम् ।
१०५२	१३	समाप्तार्थाद्विनिष्कृष्य	८६६	१७	सर्वत्रैव विकल्पानाम्

२४०	१५	सर्वत्रैव हि विज्ञानम्	२४३	६	सर्वे हि दधिदानादि
७०४	१८	सर्वथा बाधिता तावत्	१०९३	२४	सवनीयान्पुरोत्पाद्य
१४०	२१	सर्वथा ब्राह्मणोद्देशात्	१५२	१९	स वालधौ गृहीतः सः
७६४	५	सर्वथा लक्षणं नाम	९३२	२३	स शब्दो लक्षणां याति
२६६	९	सर्वथा शक्यते भेदः	२३९	१	स श्रुतिस्मृतिसिद्ध-
६६३	१५	सर्वदा ह्यविनाभूताः			त्वात् ।
९४९	९	सर्वपुंसां स्वसंवेद्यम्	७३७	१३	सह विध्यविधी युक्तौ
७२६	१२	सर्वप्रकारमन्विष्टम्	२०५	४	सहाध्यायिभिरेवाऽतः
७८६	८	सर्वप्राकृतदेवत्यः	८६९	८	साकाङ्क्षावयवत्वेन
९२०	८	सर्वमभ्यर्हितद्रव्यम्	७२४	२	सा किं धात्वर्थमात्रेण
८८	६	सर्वमुत्पद्यमानं हि	१०८१	८	साक्षाच्च पुरुषार्थत्वात्
८१७	३	सर्वर्गादिसमूहेषु	७३५	११	साक्षादयोग्यसम्ब-
२१९	७	सर्ववर्णसमूहोऽपि			न्धाः ।
१०४	१६	सर्वव्याख्याविकल्पा-	३५५	१९	साक्षादव्यभिचारेण
		नाम् ।	१०८२	१२	सा च प्रकरणेनाऽस्मै
१७७	१८	सर्वशाखाविधित्वं हि	१७८	२	सादृश्याद् ब्राह्मण-
९४	२३	सर्वशाखोपसंहारः			भ्रान्तिः ।
२८१	७	सर्वस्य त्रिविभागत्वात्	४४३	१०	साधकत्वं द्विधा ह-
१०८२	२६	सर्वस्यैव हि कार्यार्थः			ष्टम् ।
९४०	४	सर्वाख्यातेषु कर्तृणाम्	७५५	२१	साधारण्येन संयोगः
९५३	२०	सर्वाण्येव हि शास्त्राणि	२२१	१२	साधुभिर्भाषमाणानाम्
९३४	२०	सर्वा तावत्स्मृतिर्नि-	२३०	१३	साधुत्वमिन्द्रियग्रा-
		त्यम् ।			ह्यम् ।
३७५	१४	सर्वावाप्तिसमर्थो वा	२३३	१०	साधून्नेव प्रयुज्जानाः
१०७	८	सर्वा वेष्टयितव्येति	२२४	२	साधोर्नित्यप्रसक्तत्वात्
११३	१	सर्वाभ्रमातिरिक्तेन	३५७	९	साध्यसाधनसंबन्धः
७९७	९	सर्वा ह्यध्ययनस्येन	३५९	१०	साध्यात्मकोऽपि धा-
५१६	५	सर्वेण विधिवेलायाम्			त्वर्थः ।
३८८	४	सर्वे पाकादिसम्बन्धे	३५३	१२	साध्यांशे पुरुषाणां च
१३८	१२	सर्वेषामेवमादीनाम्	४०१	१८	सापेक्षोऽपि महत्त्वेन
९५	११	सर्वेषां श्रुतिमूलातः	१०७९	९	साप्तदृश्यविधानन्तु
१८२	११	सर्वे नामपदं तावत्			

५९६ ४	सामर्थ्याक्षितमाभा- नम् ।	१०८७ ५	सिद्धे ऽङ्गत्वे तत्सं- वाम् ।
१००५ १७	सामर्थ्यं कर्मणस्तावत्	६६४ १०	सिद्धेस्तुषोपवापेन
१२५ १७	सामर्थ्यं सर्वभावा- नाम् ।	९१ ७	सिद्धो लोकप्रवादो ऽयम् ।
१७३ २	सामवेदे यदोपार्ह-	३२२ ४	सिंहशब्दे ह्यनुक्ते ऽपि
४६९ २	सामानाधिकरण्येन	५२९ २१	सिंहशब्दः कच्चिद्वीणः
२९७ १७	सामानाधिकरण्यं च	३६४ ३	सुखदुःखात्मकत्वेन
८७७ २१	सामान्यकरणात्प्राप्तम्	७२८ १४	सुतरां विधिवाक्ये तु
७२७ २१	सामान्यप्रापणाशङ्का	४०२ ५	सुबन्तौ यदि चैतौ ते
१०२० ११	सामान्यविधिरूपः	१३६ १९	सुरा वै मलमन्त्रानाम्
४१० १२	सामान्यस्तुतिरेकैव	७८६ १२	सूक्तवाकः स तेनैव
११० ९	सामान्येनाऽभ्यनुज्ञा- नात् ।	१०७८ ११	सूत्रकारो ऽपि विकृतौ
४९१ १२	सामान्यं स्यादित्थं ज्ञेयम् ।	२०१ ३	सूत्रवार्तिकभाष्येषु
७५३ ९	सामिधेनीत्वमप्या- साम् ।	८६७ १७	सूत्रेण परदोषलये
१०७८ १३	सामिधेनीः प्रति प्राप्तिः ।	६०६ १९	सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं
२९७ ३	सायमूर्ध्वादिसंयुक्तैः	१६१ १७	सूत्रं तु सूचनासेवाम्
२९६ ११	सायंहोमे यदि श्रूयात्	९१ १९	सेयमत्यन्तमन्याय्या
३४२ ७	सिद्धकर्तृक्रियावाचि-	२५२ १५	सेयमव्ययशब्देन
१ ५	सिद्धप्रमाणभावस्य	२६३ ८	सोपपात्तिकमन्यञ्च
१०३ १०	सिद्धमेवाप्रमाणत्वम्	९० ९	सो ऽपि स्यादपरो दोषः ।
१६१ १५	सिद्धरूपः प्रयोगो यैः	७३० ४	सो ऽयमाभाणको लोके ।
१६६ १६	सिद्धवन्निशिखत्वादि	५७३ १४	सौभरस्य समस्तस्य
१६६ २२	सिद्धानां नित्यतैवैका	५२८ २३	संज्ञानदीव्यवर्चाच्छत्रः
९३४ १५	सिद्धान्ते क्रतुसंयु- क्तम् ।	७२४ ८	संमार्गग्रहयोः किं वा
४६४ १	सिद्धान्ते ऽपि तु या- गाभ्याम् ।	७२४ १२	संमार्गेकत्रयारेवम्
		७३८ १४	संमार्गो यदि सर्वेषाम् ।
		२२९ ५	संमुग्धवाचके लोके
		११५३ ११	संयोगः पूर्वसिद्धो हि

१७७	१४	संवादत्वानुवा- दत्वम् ।	४९	१८	स्पष्टे शब्दात् प्रतीते ऽर्थे ।
२२२	११	संशयप्रतिबद्धे च	२१९	५	स्फोटगोशब्दताङ्गत्व-
४२९	११	संसर्गोऽपि प- दार्थानाम् ।	२१९	२३	स्फोटशब्दे च सं- स्कारः ।
२२२	१६	संसिद्धव्यवहार- त्वात् ।	६८४	६	स्फयादेरुत्पत्तिसम्ब- न्धः ।
११६४	७	संस्कारत्वादतिक्रान्ते	१२७	१	स्मैर्यन्ते च पुराणेषु
१५७	४	संस्कृतप्रतिरूपा हि	९२	१२	स्मार्तस्य बाधकः धौतः ।
२१६	१४	संस्कृतानां च शब्दा- नाम् ।	९३८	२१	स्मार्तं पुरुषमात्रस्य
२१९	११	संस्क्रियेताऽऽनुपूर्वी चेत् ।	१४३	२०	स्मृतिकाराभ्यनुज्ञानं
२४९	१४	संस्थानस्य च नाशि- त्वात् ।	९७९	३	स्मृतिप्राप्तानुवादे हि
८९४	१८	संस्थास्वपि तु ताव- त्त्वात् ।	८२	६	स्मृतिप्रामाण्यमुत्ख- ष्टम् ।
१००६	१२	स्तुतिर्लब्धात्मकत्वेन	९१७	१६	स्मृतिभिः पुरुषो नि- त्यम् ।
३३०	१३	स्तुतीनां विध्यधीन- त्वात् ।	९३	८	स्मृतिमूलानपेक्षा हि
३१५	११	स्तुतेरपरिमाणत्वात्	१४३	२	स्मृतिवत्कर्तृसा- मान्यात् ।
४८४	९	स्तुतेरपि हि पूजात्वात्	१०६	१०	स्मृतिशास्त्रं च यद्येकं
१४७	९	स्तोकेनाप्यन्यथात्वेन	९७	४	स्मृतिस्तु यावतां पुंसाम् ।
८२५	२३	स्तोत्रशस्त्रानुवाक्यादि-	२३८	८	स्मृतीनामप्रमाणत्वे
५५८	५	स्तोत्रसाधनभूतत्वम्	१०५	१७	स्मृतीनां श्रुतिमूलत्वे
२३६	२	स्त्र्युपायमांसभक्षादि-	८७	८	स्मृतीनां श्रुतिलिङ्ग- त्वम् ।
९७१	९	व्याख्यादेर्योऽपि क- र्तृत्वम् ।	८९	२३	स्मृतेर्धर्मप्रमाणत्वम्
७६१	२	स्थितेऽधिकरणे त्वेवम्	१०४	९	स्मृतेश्च श्रुति- मग्नायाः ।
४५५	२	स्थिते यागत्वसामान्यं	२६२	१६	स्मृतेस्तेनापवादोऽयं
			१५०	६	स्मृत्याचारविरोधे वा

१०२	२	स्मृत्याचारवि- रोधे हि ।	६२६	११	स्वरूपानभिधान- त्वात् ।
१२	२०	स्मृत्या चाऽर्थे परामृश्य ।	९२	७	स्वरूपेण तयोस्तावत्
११९	७	स्मृत्या तथैव सप्तम्या	१७५	२२	स्वरो ऽपि त्वस्ति रूपांशे ।
९२	१६	स्मृत्या प्रतीयते यावत् ।	३५४	२	स्वर्गो मे स्यादि- तीर्थं हि ।
७२०	२	स्यात् कर्मैकत्वयुक्तं यत् ।	७१९	२	स्त्रलोके तैजसप्रायाः
७७१	१५	स्यादग्नेर्गौणमि- न्द्रत्वम् ।	६०	१४	स्त्रलक्षणविहितैस्तैः
१०८	२०	स्यादेतद्येन यः काल	३५०	२१	स्त्रव्यापारे हि पुरुषः
१५०	१०	स्याद् बहुवर्थविधानं ते	९४	२१	स्त्रशास्त्राविहितैश्चा- ऽपि ।
१११	१७	स्याद्वाक्यद्वय- मेवैतत् ।	१६९	९	स्त्रसंवेद्यश्च सिद्धा- न्तम् ।
८७०	९	स्योनादिः कल्प- याम्यन्तः ।	४३६	१४	स्त्रस्मिन्वाक्ये ऽपि न स्याद्येत् ।
१५८	१४	स्योनादेरपि शेषत्वम्	१०७८	७	स्त्राङ्गेन पाञ्चदशेन
१९१	११	स्त्रङ्गमात्राद्यनुवादेन	८७	२	स्त्रातन्त्येण प्रमाण- त्वम् ।
१७२	१७	स्त्रतन्त्रो घेद् पवैतत्	६४२	४	स्त्राध्यायग्रहणेनैका
१७७	२४	स्त्रतस्तावदमूर्तत्वात्	२२१	३	स्त्राध्यायाध्ययनं मुक्ता ।
१०२	२२	स्त्रतः स्थितात्प्र- माणत्वात् ।	४१७	१२	स्त्राध्याये पठ्यमानेषु
३२९	२०	स्त्रप्राधान्यात्पदा- र्थानाम् ।	६६३	१७	स्त्रामिना च विना दासाः ।
१२९	१५	स्त्रयमज्ञातमूलाश्च	३२९	२४	स्त्रार्थबोधे समाप्तानां
१७	१६	स्त्रवरवर्णानुपूर्व्यादि-			ह.
१६६	१५	स्त्रराद्यश्च मिथ्यन्ते	१३९	१५	हन्तप्रतिषेधे ऽपि
१६५	१	स्त्ररूपपादिशब्दैश्च	२६५	११	हन्तिकर्तरि चन्दिहत्वम्
६१	१	स्त्ररूपहन्तुसम्बन्ध-	११०	४	हन्तैवमप्रमाणात्वम्

५०

वर्णक्रमानुसारि सूचीपत्रम् ।

६७० १८ हन्त्यादावपि शेष-
त्वम् ।

२१७ १३ हन्त्यादिविधि-
वन्नाऽपि ।

१०१६ ८ हविरन्तरमालोच्य

३१० १७ हविषो गुणभूतत्वात्

२०६ १५ हविषो यदि पौष्णस्य

१०८३ २ हविःसंयवनार्थानाम्

९९० ६ हिरण्यवाससां धर्मी

१६१ २१ हेतुदृष्टान्तवत्सूत्रम्

७७७ २२ होमाङ्गस्य च या-
ज्यात्वम् ।

५४२ ३ होमो हि प्राकृतः शुद्धः

इति ।

तन्त्रवार्त्तिकस्योपसंहारः ।

ईश्वरकृपया समापत्तिकल मुद्रणमेतस्य चिरेण मुद्रयितुमारब्ध-
चरस्य मीमांसाद्वादशलक्षण्याः प्रथमाध्यायद्वितीयपादादितृतीया-
ध्यायान्तशाबरभाष्यीयव्याख्याऽऽत्मकस्य तन्त्रवार्त्तिकस्याद्य ।

अयं खलु निबन्धः पुरा श्रीयुतथिवोसाहेबमहाशयाज्ञया धर्मा-
धिकारिश्रीदुर्ण्ढराजपन्तेन शोधनाय गृहीतः शोधितश्च द्वि-
त्रपुटकान्तः । अथादृष्टपारवश्याद्विवमुपगते शोधके श्रीमद्भिरुक्तम-
द्वाशयैरेवाग्रेतनग्रन्थशोधनायाज्ञप्तेन पाठनाद्यावश्यकभूरिकार्य्यसं-
पादनानधिगतापेक्षितावसरप्रसरेणा मया ऽङ्गीकृते ऽस्मिन् निबन्धे त-
थाकरणाय, दशमपुटकान्तं विहितसंशोधने च, प्रकाशकालस्याद्यन्त-
रायकलुषिततया सुतरां तादवस्थं भजमाने, व्यातियन्ति स्म बहूनि
वर्षाणि ।

एवमेतादृशग्रन्थरत्नापरिपूर्णतास्त्रेनोद्योजितेन “ चौखंभासं-
स्कृतसारीज ” संपादकेन श्रीयुतवाबूहरिदासगुप्तेन समारब्धवि-
च्छिन्नशोधनस्यास्य समापनाय भृशं विज्ञापितो ऽहमवशिष्टमप्येतदी-
यांशं विषयसूचीशुद्धिपत्रनिवेशनपूर्वकं समशूक्ष्मम् ।

इत्थं परिनिष्ठिते ऽस्मिन् कार्ये, मीमांसाभाष्यचतुर्थाध्यायनव-
कस्य संक्षिप्ते दुर्गुणाऽऽख्ये व्याख्याने ऽपि मुद्रिते, नूनमेतद्दर्शनाक-
रीयसमस्तव्याख्यानावलोकनोत्थप्रमोदमाप्नुयुः पूर्वतन्त्ररहस्यमा-
र्मिका इत्युत्प्रेक्ष्यैषो ऽपि निबन्धः समुपक्रान्तो मुद्रयित्वा प्रकाशयितु-
म् । परन्तु मुद्रणाश्रयीभूतस्य पुस्तकस्यैकस्यैव तत्राप्यशुद्धस्या ऽद्या-
वध्युपलब्धतया सायासं निर्वहणीये ऽत्र कार्यं सौकर्य्यसंपादनाय
यत्तरंश्चेत्कं चनोदाराशया मुद्यमागौतमग्रन्थपुस्तकप्रपणेन, वक्ष्यामस्तर्हि
भृशमुपकारमेवां सौजन्यशेवधीनामिति, विज्ञापयति ।

सं० १९६०
आषाढबदि ७ बुधे ।

{ महामहोपाध्यायो
गङ्गाधरशास्त्री

तन्त्रवार्तिकस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	१७	यां	याम्
५	२	धारणो	धारणम्
८	२२	फलेनो-	फले नो-
१०	८	विनयो-	विनियो-
१०	१०	तत्प्राण्या-	तत्प्रामाण्या-
१०	१२	स्तुत्यर्थत्वेन	स्तुत्यर्थेन
११	१	वाक्येतु	वाक्येषु
११	८	कारिणः	कारिणम्
११	८	प्रयत्नेन	प्रयत्नेन
११	१९	निर्मूल	निर्मूल
१३	१०	स्पृशन्	स्पृशत्
१५	८	माद्यपि	माद्यपि
१६	२	त्रैय-	त्रैय-
१६	१७	क्षा धृ	क्षाधृ
१७	१९	वसायपृष्ठ-	वसाय पृष्ठ-
१८	८	रोचतेति	रोचेतेति
१८	११	स्त्रिवा	स्त्रिवावा
१८	१७	तां	तां
१८	१४	पर्यनुयु	पर्यनुयु
१९	१६	त्यागा	त्यागा
१९	१७	भवन्तु	भवन्तु
१९	२२	स्तुत्यादिनो	स्तुत्यादि नो
२०	१४	वना कथं	वनाकथं
२१	७	सिद्धत्वात्	सिद्धत्वात्

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
२१	९	यठ्यु	यद्यु-
२१	२२	पात्तः । प्रत्य-	पात्तः प्रत्य-
२१	२४	न्द्रिका	न्द्रियका
२५	५	व्यर्थमिति	व्यर्थत्वमिति
२९	१३	सायिनो	सायिनी
३०	१४	देवत्यो	देवत्ययो
३१	७	रक्षमा	रक्ष्यमा
३३	४	अर्धाद्वा	अर्थाद्वा
३३	१८	यथैव	यथैव
३४	३	माना	मान
३४	१२	दिति	दति
३५	४	ह्य्यु	ह्यभ्यु
३६	१०	तावधि	ताद्यधि
३६	११	चिता	चिन्ता
३७	२	ङ्गान्	ङ्गात्
३७	५	निर्ज्ञान	निर्ज्ञात
३७	२२	फलं सम्बन्ध-	फलसम्बन्ध-
३७	२२	यिनाफल	यिना फल-
३८	६	माण	माणो
३८	१९	ननु	न तु
३८	१९	म्बदु	दुम्ब
३९	९	धन्ते	धते
३९	१२	विश्रम्भः	विश्रम्भः
३९	१४	सिद्धं	सिद्धम्
४२	२	क्रियाविध	क्रियो विध
४३	३	प्यकर्ष	प्यपकर्ष
४५	२३	यज्यते	युज्यते
४७	८	वाचिना	वाचिनो
४८	२	त्वमबुद्धौ	त्वबुद्धौ
४८	१४	तद्व ।	तद्व-

शुद्धिपत्रम् ।

३

पृष्ठङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
५१	६	पूर्वपक्षो	पूर्वपक्षे
५२	१०	भ्यादने	भ्यादाने
५४	१२	निमित्तं	निमित्त-
५५	१४	वचनान्	वचनात्
५६	७	स्यर्षे	स्यर्षि
५७	१६	परुष	पुरुष
५८	१४	तथास्ता	तार्थस्ता-
५८	१८	विथो	विनिथो
५९	२	प्राप्त	प्राप्नु
५९	७	ख्यानां	ख्यानां
६२	२२	बुद्ध्या	बुद्ध्या
६३	१३	वाकाशत्वं	वकाशत्वं
६३	२१	वर्ष	वर्षा
६३	२१	शीर्षे इति	शीर्षे इति
६४	२	मर्गेण	मार्गेण
६५	२४	हिंसानि	हिंसावि
६५	२४	हिंस्रान	हिंस्रान
६६	१	कृपिता	कुपिता
६६	१३	दिप्तो	दीप्तो
६६	२४	तदभ्य	तदभ्यु
६७	१२	एकदेवत्ये	एकदेवत्ये
६९	१०	हन्यत	हन्यते
७०	१८	परुषा	पुरुषा
७०	२२	सूचन्त्य	सूचयन्त्य
७१	१२	सम्यङ्म	सम्यङ्मू
७२	१३	णात्पूर्वं	णात्पूर्वं
७३	२२	स्वाध्य	स्वाध्या
७५	४	ओदना क	ओदनाक
७७	२१	मेवे	मेवे
७८	१६	शष	शेष

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७९	१	त्वका	त्विका
७९	२४	तदृक्षा	तज्ज्ञा
७९	२४	पर्व	पूर्व
८२	१	नुभावा	नुभवा
८३	६	मपेक्ष	मुपेक्ष
८५	१	तनासां	तेनासां
८५	१३	लोका	लौका
८५	२१	दत्ते	दत्त
८७	७	नुमि	नुमे
८७	११	कृत्य	कृत्य
८७	१८	प्रमेयं	प्रमेयं
८८	८	कृत्य	कृत्य
९०	११	पुनदा	पुनदो
९१	१३	ज्ञायन्त	ज्ञायन्ते
९१	१९	सयम्	सेयम्
९१	२४	तदेव	तदेव
९३	१५	श्रुते	श्रुते
९३	१४	ग्नाय	ग्नाय
९५	३	याश	यश
९८	११	णप्र	णप्र
९८	१८	उदु	औदु
१०१	१५	भाषो	भावो
१०४	३	त्वं मूलह	त्वं मूलहे
१०४	७	चिद्भ्रान्ति	चिद्भ्रान्तिः
१०६	१८	नैय्या	नैया
१०७	२	श्रुतिं	श्रुति
१११	८	षेधाद्ग	षेधाद्गृ
१११	२१	प्यन्तरा	प्यान्तरा
११२	११	वर्ष	वर्ष
११२	२४	कल्मषः ॥	कल्मषैः ॥

शुद्धिपत्रम् ।

५

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	अशुद्धम् ।
११५	• २३	वद	वेद
११७	३	तृणां	तृणां
११७	६	विद्यत	विद्यते
११७	१३	देशानाम्	देशानाम्
११८	१७	स्मार्तः	स्मार्तः
११८	२१	दीनां	दीनां
११९	२१	बिल	बिल
१२१	१३	न्हुयेत	न्हुयेत
१२२	१८	पदार्थेषु	पदार्थेषु
१२३	५	पस्यते	पस्यते
१२३	१४	प्राप्यतेन	पदार्थेन
१२३	१९	इममेवा	इममेवा
१२५	७	क्रिय	क्रिय
१२५	१७	द्युप	द्युप
१२६	३	लिङ्गा	लिङ्गा
१२८	१	परदा	परदा
१२८	१०	आद्यत्वे	अद्यत्वे
१३१	६	त्वेन	त्वेन
१३१	१६	देशाः	देशा
१३४	६	मिस्ता	मिस्ता
१३४	१०	प्यान्य	प्यान्य
१३५	२	भवेत्	भवेत्
१३५	९	भ्रूयन्ते	भ्रूयन्ते
१३५	१५	पण्डु	पण्डु
१३६	१७	मुपन्यस्य	मुपन्यस्तं
१३८	२४	न त	न तु
१३९	२२	विशेष	विशेष
१४१	१	गुणा	गुणी
१४२	१	नूदित	नूदितं
१४२	१८	विध	विध

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१४४	१३	नैक	नैव क
१४८	२४	यक्ता	युक्ता
१४९	२२	वेक्त	वेक्तु
१५१	१७	हत्था	हत्या
२५२	१८	श्रयते	श्रूयते
१५३	७	पनः	पुनः
१५७	७	च न	चन
१५७	१६	रेफान्तं	रेफान्तं
१५९	४	द्यदे	द्यदे
१५९	६	भावात्तत्प्र	भावात्प्र
१५९	११	बल	बल
१६०	१३	ङ्गिगिक	ङ्गिक
१६१	४	रुक्त	रुक्त
१६३	१२	स्त्रातां	स्त्रातां
१६३	२३	ख्यायां	ख्यायां
१६४	१५	अर्षेय	आर्षेय
१६७	६	नीनि	नीति
१७०	१०	प्रत्री	प्रती
१७१	७	अतिन्द्रिय	अतीन्द्रिय
१७२	१०	इले	ईले
१७४	१३	देक	देकक
१७५	६	नानां	नानाम्
१७६	२०	वैहि	वैदि
१७७	१२	ध्यत्	ध्यत्
१८२	१३	दिच्य	दीच्य
१८२	२१	सम्बन्धा	सम्बन्धा
१८२	२२	कश्चित्	काश्चित्
१८७	२२	दोला	होला
१९०	१०	बहवः	बहवः
१९२	६	ध्येत	ध्येत

शुद्धिपत्रम् ।

७

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१९५	२०	सुत्र	सूत्र
१९६	१०	निरु	निरु
१९८	५	स्वध्या	स्वाध्या
१९८	१०	शुभ्र	शुभ्र
२०१	१८	प्रतिपदिकषा	प्रातिपदिकयो
२०५	१३	श्रिये	श्रीये
२०५	१७	वैय्या	वैया
२०७	३	ष्टीकारै	ष्टीकाकारै
२०८	४	न पक्ष	न पेक्ष
२०९	८	शासनम्	शासनम्
२१०	२३	दाङ्ग	दाङ्ग
२११	१९	निर्य	निर्णय
२२०	११	शास्त्रं	शास्त्रं
२२०	१६	वज्र	वज्रज
२२३	१०	जत्के	जन्के
२२५	३	ह्यसा	ह्यसौ
२२७	३	क्षणान	क्षणानु
१३०	१२	याम्राह्य	याम्राह्य
२३१	१०	वाच्यत्वं	वाच्यत्व-
२३१	१७	दत्ततप्ता	दत्ता
२३२	२४	रहि	रहि
२३३	२	माधुभाषा	साधुभाषा
२३४	४	लापे	लापे
२३५	९	वत्	वत्
२३५	१९	तीणतृया	णतृतीया
२३७	६	कृन्ता	कृत्ता
२४०	२३	पेलित	पेक्षित
२५०	१४	तस्माद्	तस्माद्
२५१	८	किं	किं
२५१	१९	किमत	किमुत

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
२६०	८	दग्नित्वं	दग्निमत्त्वं
२६०	१३	गोब्द	गोशब्द
२६८	१०	प्रत्यया	प्रत्ययात्
२६८	२१	कर्मणा	कर्मणां
२६९	२४	कारक	अकारक
२७०	२१	सामान्याप्र	सामान्यप्र
२७१	२१	ईप्सी	ईप्सि
२७७	१७	विवि	विशि
२७८	१८	त्तदाभि	त्तदभि
२८१	५	व्यान	व्यतान
२८१	१८	धान्याद्वा	धान्याद्
२८३	१६	प्रकृते ज्यो	प्रकृतिज्यो
२८७	८	भदो	भेदो
२८८	६	सिद्धि	सिद्ध्या
२९०	२१	भवन्ति	भवन्ति
२९१	१	नष	नैष
२९३	३	न चाकि	न च कि
३००	२३	न्यय	न्युप
३०७	७	क्षाव	क्षावु
३०८	६	देवः	देवैः
३१०	६	इवेदे	श्वेदे
३१३	८	डाशविरु	डाशावरु
३१३	१९	पन्त	पन्न
३१४	११	क्षैदु	क्षैतुं
३१४	२१	स्तुय	स्तुत्य
३१५	२२	चर्व	वर्च
३१६	१०	द्विधिः	द्विधिः
३१६	१४	घैन	घैनं
३१७	३	सम्ब	सम्ब
३१७	८	घेन	घैन

पृष्ठङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम्
३१७	२०	वृत्तीनां	वृत्तीनां
३२०	२४	वस्त	वस्तु
३२१	१२	शाना	शाना
३२२	२३	मध्य	मध्या
३२८	११	स्यैवास्तु	स्यैवस्तु
३३०	२०	स्तन्त्री	तन्त्री
३३२	४	अर्थाद्वाक	अर्थाद्वा क
३३५	२४	ग	गु
३३६	१२	र्वभेद	र्वभेद
३३७	११	सम्ब	सम्ब
३४८	३	ने यागे	न यागे
३५०	६	भावा	भाव
३५१	१४	त्यधि	त्यधि
३५३	३	णयो	णायो
३५४	५	सनि	संनि
३५५	१०	शीय	शीयी
३५९	१५	त्यधुना	त्यधुना
३६३	१४	नुष्टा	नुष्टा
३६७	१५	तिष्ट	तिष्ट
३६९	७	प्रातिकर्म	प्रातिकर्म
३७३	१२	तेष	तेषु
३७४	२०	सर्वै	सर्वे
३७७	३	कार्य	कार्य
३७८	११	वायना	वायुना
३७८	११	तिष्ठे	तिष्ठे
३७८	२२	यद्यथाः	यद्यणुः
३७८	२४	ह्यणमात्र	ह्यणुमात्र
३७९	१	स्तेना	स्तेना
३७९	१५	च्चेहापि	च्चेहापि
३८०	१६	स्पष्टमृत्य	स्पष्टमृत्यु

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३८०	२३	सखा	सुखा
३८१	२२	बध	बन्ध
३८२	२	सख	सुख
३८२	१६	ऽऽदृष्टा	ऽदृष्टा
३८२	१८	पाद्	पादा
३८३	१	वृत्त	वृत्त
२८३	२	सात	सा तु
३८४	१०	तण्डला	तण्डुला
३८४	१०	गण	गुण
६८४	११	नष्टी	नुष्टी
३८५	१६	लानि	लनि
३९०	३	काम	कामस्य
३९१	४	तात्सा	तत्सा
४०१	१२	पै । क	पैःक
४०१	२२	वृत्ति	वृत्ति
४०१	२२	शब्द	शुद्ध
४०५	४	तद्धिती	तद्धितो
४०५	२२	ऽऽस्यो	ऽस्यो
४०९	४	भ्रति	भ्रुति
४०९	५	गणय	गुणय
४०९	१७	दृष्ट	दृष्टा
४११	७	स्तत्ये	स्तुत्ये
४१७	१०	ब्रह्माण्या	ब्रह्मण्या
४२१	३	मथ	मर्थः
४२२	८	नेव	नैव
४२४	१०	सिद्धेस्त	सिद्धेस्तु
४२८	१०	अभिधय	अभिधेय
४३०	२१	पेक्षमा	पेक्षसा
४३०	२२	धान्य	धान्यं
४३१	१९	आवर्त्ति	आवर्त्ति

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम्
४३२	८	प्रया	प्रयो
३३४	२३	पूर्णं	पूर्णं
४३८	१८	भेदात्	भेदात्
४३९	७	रप्यन	रप्यान्
४४३	४	मीति	मीणी
४४४	१८	गण	गुण
४४६	४	तमव	तमव
४४८	१	धमाणः	धन्
४५१	१६	यदा	यद्वा
४५२	६	भेद	भेद
४५६	१०	रूपास	रूपास्तु
४५६	१४	प्रगृहा	प्रागृहा
४५८	२	विशेषण	विशेषेण
४६१	१	केष	केषु
४६२	१४	ण्यात्	ण्यात्
४६३	१०	प्रकृताः	प्रकृताः
४६३	१९	द्वित्वान	द्वित्वानु
४६३	२१	स्पष्टं	स्पष्टं
४६४	१२	सयोगे	सयोग
४६४	२१	कल्पेत	कल्प्येत
४६५	१	एते	एते
४६७	२४	नर्थक्यं	ऽऽनर्थक्यं
४६८	२०	वृक्षवत्	वृक्षवत्
४७०	१५	नैष	नैष
४७१	७	मनभ	मनुभ
४७२	१९	मग्ने	माग्ने
४७५	८	करणांशो	करणांशो
४७७	१३	विधयो	विधयो
४७८	१२	मरुदु	सरुदु
४७९	७	चादुगु	चारु

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
४८१	६	संख्या	संख्यो
४८६	२३	कल्प्ययते	कल्प्यते
४९०	१५	यादिति	यदिति
४९७	१२	चात्रा	चात्र
५०१	१४	हवानीये	हवनीये
५०२	२०	स्थापने न	स्थापनेन
५०७	१८	पमिता	मिता
५१४	१९	भूयेत	भूयेत
५१४	२०	पन	पुन
५२०	२	यत	यते
५२७	३	योग	योगः
५३०	८	भवन्नापि	भवन्नापि
५४१	१	वृत्त्य	वृत्त्य
५४२	४	दिधि	दधि
५६१	२	इति । अ	इत्य
५६१	२४	गीतेस्त	गीतेस्तु
५६३	११	विधीयते	विधीयते
५६९	१	ज्ञय	ज्ञाय
५६९	१५	ऊं	ऊ
५७३	३	विधि	विधिः
५७४	१५	ऽऽश्रये	ऽऽश्रये
५७९	१०	त्वम	त्वम
५७९	११	शब्देन	शब्देन
५७९	१६	शब्दो	शब्दो
५८१	५	ग्रहार्त	ग्रहान्
५८८	१०	ऽऽर्थावत	ऽऽर्थावर्त
५८९	५	तता	ततो
५९५	१०	ब्राह्मण	ब्राह्मणस्य
६००	८	दाक्ष	दाक्षा
६०२	३	त्वे नैवेति	त्वेनैवेति

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
६०६	८	त्वाति	त्वादिति
६२०	४	प्रतिविध्य	प्रतिबध्य
६२८	६	दाते	दति
६३०	३	क्विपरीतं	विपरीतं
६४१	२१	शास्त्र	शास्त्रे
६४५	११	सेनं	सेर्न
६४६	७	एकस्येत्यादिपद्यम् ।	
६५८	१२	स्मतेः	स्मृतेः
६५८	१९	गुणाना	गुणना
६६२	१४	पांघात	पांद्घात
६६७	७	तया	तथा
६६८	११	स्तल्या	स्तुल्या
६७०	१८	मतस्मा	मेतस्मा
६८३	१६	स्पयेनो	स्पत्येनो
६८४	२०	पूर्व	पूर्व
६९१	२	लभ्य	लभ्यः
६९६	१४	त्य	तृ
६९८	२०	त्युक्तम्	त्युक्तम्
७०९	९	विज्ञायते	विज्ञायते
७१०	२१	भवन्नाङ्ग	भवन्नङ्ग
७१२	१९	न नु	ननु
७२०	१५	प्रती	प्रति
७२३	१	धान्य	धान्य
७३१	९	ह्यन्न	ह्यन्न
७३३	१८	निष्पल	निष्फल
७३३	१९	ननु	न तु
७४२	८	त्युक्तम्	त्युक्तम्
७५९	५	मिथर ते	मिथस्ते
७७५	१३	सुक्त	सूक्त
७७९	८	सिद्धिः	सिद्धः

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७७९	८	प्रसिद्धं	प्रसिद्धि
७८४	२०	सक्त	सूक्त
७९४	१८	नायस्ये	नायास्ये
७९६	१३	विधीय	विधीय
७९८	१३	चक्षिडः	चक्षिडः
७९८	२४	भक्षान	भक्षानु
८१४	१०	षष्ठ्यौ	षष्ठ्यौ
८१४	१५	धीयेत	धीयते
८१५	७	भिघान	भिधान
८१६	६	शेषस्यै	शेषस्यै
८१८	१६	तेषा मस्ति	तेषामस्ति
८१८	१८	प्रयोगि	प्रयोगे
८२२	८	कमतः	कतमः
८२४	१५	रुस्थिते	रुपस्थिते
८२६	१०	युञ्जूमहे	युञ्ज्महे
८२७	२३	वस्त	वस्तु
८२७	२४	यज्यते	युज्यते
८३३	१५	अग्नेया	आग्नेया
८४१	५	योगस्त	योगस्तु
८४८	६	करितम्	कारितम्
८४८	११	शक्ति	शक्ति
८४८	२३	प्राप्त	प्राप्नु
८४९	१७	प्रधान्ये	प्राधान्ये
८४९	२४	नङ्ग	नङ्ग
८५३	२१	भृ	मृ
८५५	२४	येन	येन
८५६	१०	मेय	मेय
८६२	१२	कृतिष	कृतिषु
८६५	१	भिघान	भिधान
८७२	१७	अद्य	आद्य

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
८७३	२०	ऽम्नातस्य	ऽऽम्नातस्य
८७५	२४	भ्यप	भ्युप
८७८	११	प्रत्य	प्रत्यु
९१३	२१	त्यत्तरे	त्युत्तरे
९२७	२०	ऽकाङ्क्षया	ऽऽकाङ्क्षया
९३५	२	न्यस्याः	नस्यां
९३७	६	प्रतिषेध	प्रतिषेध
९३७	१४	धर्माय	धर्माय
९३८	७	ग	गु
९३९	१२	प्राप्नयात्	प्राप्नुयात्
९३९	२०	कृत	कतु
९३९	२४	गृहीम	गृहीम
९४०	१	धर्म	धर्म
९४०	२४	पुरुषो	पुरुषो
९४४	७	भिवा	भिधा
९५४	११	घातोः	धातोः
९६०	९	तिङ्ल	तिङ्लु
९६३	१८	सामा	सामाना
९६७	२	तनापि	तेनापि
९६७	१६	योग	योगा
९६८	१४	ज्ञार्थ	ज्ञातार्थ
९६९	१	सिसाध	सिपाध
९७०	७	नेका	नैका
९७०	९	विभक्ति	विभक्तिः
९७०	१९	करणकत्व	करणत्व-
९७२	७	संख्य	संख्या
९७३	५	अस्तीति	आस्तीति
७७३	१९	कट	कटस्य
९७५	१	वच्यते	पच्यते
९७७	७	विहित	विहिते

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्याः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
९८०	९	स्त्रोत्र	स्तोत्र
९८०	१२	समीदा	समिदा
९८२	२१	पुरुषार्थ	पुरुषार्थ
९८२	२३	त्यनन	त्यनेन
९८३	१७	विशे	विशेष
९८६	७	वचने न	वचनेन
९८७	५	निर्हेष्टं	निर्हिष्टं
९९३	३	सर्गा	स्वर्गा
९९३	५	भ्रातृव्य	भ्रातृव्य
९९४	२०	होष्यत	होष्यते
१००१	५	यानि	यानि
१००४	१७	ऽनर्थ	ऽऽनर्थ
१००५	१२	त्विक्तं	त्विक्त्वं
१००५	१४	करत	कतर
१००८	७	प्रयेक्तव्ये	प्रयोक्तव्ये
१००८	१०	वाक्यं	वाक्यं
१०१०	२२	लौकिके	लौकिके
१०१४	२१	वमव	वमन
१०१७	११	द्धाश्च	द्धाश्च
१०१७	१९	प्रवृत्तै	प्रवृत्तै
१०२३	७	दास्यते	दास्यते
१०२४	११	प्येतषा	प्येतेषा
८०२४	२३	स्वत्व	स्वत्वे
१०२७	२५	तस्सा	तस्मा
१०२८	६	द्रव्य	द्रव्य
१०३२	३	कार्य	कार्य
१०३२	९	देश्य	देश्यं
१०३७	१८	परस्तर	पस्तर
१०३८	१०	नार्थे	नार्थे
१०४४	१७	याच	याव

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१०४६	१४	मकाश	वकाश
१०४९	५	ततस्तत्सम्बन्धा	ततस्तत्सम्बन्धात्
१०५२	१९	मामा	मासा
१०५६	२	प्रथम	प्रथमं
१०५७	१२	हूयस्व	हूयस्वे
१०५८	५	वैषम्य	वैषम्य
१०६२	१०	त्का	क्त्वा
१०६३	४	पुयेन	त्येन
११६३	८	नंबन्धा	संबन्धा
१०६४	१८	भक्षणन	भक्षणेन
१०६५	३	सिद्धम्	सिद्धम्
१०६५	२१	मन्देहः	सन्देहः
१०६७	८	ब्रह्मणाः	ब्राह्मणाः
१०७१	१३	चत्क्रिया	चित्क्रिया
१०७३	३	कस्मि	कस्मि
१०७६	२६	धायत	धार्यत
१०७७	१३	त्कालिते	त्कालितं
१०७८	१७	सदुर्बलं	सद् दुर्बलं
१०७८	२३	एव	यत्नं
१०८३	१२	क्रियामा	क्रियमा
१०८७	२१	आधानं नि	आधानानि
१०८९	२०	अय	अयः
१०८९	२४	पशूनाः	पशूना
१०९०	२६	तस्सा	तस्मा
१०९१	२४	धम्मर्विना	धर्मं विना
१०९२	८	मनू	मनु
१०९३	१५	मंस्था	संस्था
१०९३	१७	समर्थ	समर्थ
१०९५	९	गच्छति	गच्छन्ति
१०९७	९	भात्रे	मात्रे

पृष्ठाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१०९८	१३	व्याणा	व्याणां
११००	१६	श्रुत्यो	श्रुतो
११००	१७	न्याय	न्यायो
११००	२२	अव	अक
११०१	२०	नार्थे	नार्थे
११०२	१०	दधि	दधि
११०३	१३	वाक्यमं	वाक्यसं
११०४	५	संयुक्तं	संयुक्तं
११०४	१२	निह	निर्हे
११११	२३	ष्टाम	ष्टोम
१११३	११	सा	स
११२०	१९	पपत्तः	पपत्तिः
११२०	२०	मामान्यस्य	सामान्यस्य
११२१	६	तथोति	तथेति
११२५	७	वक्तव्यं	वक्तव्यं
११२५	२१	चोवथ्या	चोक्थ्या
११२९	१	मम्बन्धं	सम्बन्धं
११२९	१६	तस्सा	तस्मा
११३०	१४	म्बामि	स्वामि
११३१	७	न्यान्य	न्योन्य
११३२	२१	प्रती	प्रतीत
११३४	१८	तस्सा	तस्मा
११३५	१	मङ्गो	मङ्गे
११३६	८	प्रसक्त	प्रसक्तं
११३६	१४	मिद्ध	सिद्ध
११३६	१६	पदर्थ	पदर्थ
११४२	८	ध्वर्ष	ध्वर्य
११४२	११	सर्वे	सर्वे
११४३	११	स्यापि	स्यापि
११४५	४	गोगे	योगे

पृष्ठङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।	अशुद्धम् ।	शुद्धम्
११५०	१	स्पश	स्पश
११५०	१२	स्वामि	स्वामि
११५१	१	तच्चा	तत्रा
११५१	१९	येत्त्व	येत्त्व
११५१	२०	येत्प्र	येत्प्र
११५३	१४	रस्सर	रस्मर
११५५	४	वरुणस्थो	वरुणस्यो
११५५	१२	प्राप्त	प्राप्तं
११५५	२२	नुवाक्य	नुवाक्या
११५६	२	तामा	तासा
११५९	२	तरीष्य	तरिष्य
११६४	१४	मे	मे
११६५	१७	मिद्ध	सिद्ध
११६७	१४	ह्यन्वि	ह्यवि
११६८	७	घानेन	वानेन
११६८	२१	वाजमाने	याजमाने
११६९	१२	क्रया	क्रिया
११६९	१५	स्मार	स्मार
११७५	३	मन्त्राण	मन्त्राणा
११७६	९	स्वथ	स्वर्थ
११७८	१०	व्यप	व्यप
११७८	२१	पवेति	पवेति
११७९	६	पूर्वस्था	पूर्वस्या
११८३	११	पुरोश	पुरोडाश

इति ।

सूचीपत्रम् ।

गणपाठः	०	४	०
गोलप्रकाशः	२	८	०
गंगालहरी	०	१	०
गुरसारणी	०	४	०
जातकरतषम्	०	१२	०
तत्त्वदीप	०	१	०
तर्कसंग्रहः	०	१	६
दत्तकमीमांसा	०	८	०
धर्मशास्त्रसंग्रहः	०	२	६
धातुपाठः (शिला -)	०	२	०
धातुरूपावली	०	२	०
नैषध चरित नारायणी टीका टाइप	४	०	०
परिभाषापाठः	०	०	६
पाणिनीयशिक्षा भाष्यसहिता	०	२	०
प्रथम परीक्षा	०	२	०
प्रथमपुस्तक हिन्दी	०	१	०
प्रश्नभूषणम् (प्रश्न विचार का बहुत उत्तम ग्रन्थ)	०	४	०
बीजगणितम् (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	४	०
भट्टीकाव्य ५ सर्ग	०	६	०
नोरैमा शब्दरत्नसहिता (टाइप)	९	०	०
छुकौमुदी टिप्पणीसहिता	०	४	०
रक्षणावली	०	२	०
शिलावती (म० म० पं० सुधाकरकृतटिप्पणीसहित)	१	०	०
सिद्धिसिद्धान्तः	०	१	६
शार्तिकपाठः	०	४	०
विष्णुसहस्रनाम्	०	१	०
शब्दरूपावली	०	१	६
शृङ्गार सप्तशती	१	८	०
समासचक्रम्	०	१	०
समासचन्द्रिका	०	१	०
सरस्वतीकण्ठाभरणम्	३	०	०
साङ्ख्यव्यभिचिका टिप्पणीसहिता	०	८	०
साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी	०	४	०
सिद्धान्तकौमुदी	३	०	०
सिद्धान्तमुक्तावली दिनकरीटिप्पणीसहिता	३	०	०
उपसर्गघृष्टः	०	१	०

इयं पुस्तकावली खण्डशो मुद्रिता भवति । अस्यां संस्कृतभाषा
निबद्धा बहवः प्राचीना दुर्लभा उत्तमोत्तमाः केचिदङ्गलभाषानुवा
दसहिताश्च ग्रन्था मुद्रिता भवन्ति । तांश्च ग्रन्थान् काशिकराजकी
यसंस्कृतपाठशालीयपण्डिता अन्येऽपि विद्वांसः शोधयन्ति । यैर्ग्रा
हकमहाशयैरियं पुस्तकावली नियमेनाविच्छेदेन संग्राह्या तैस्ते
कैकस्य खण्डस्य ॥१॥ मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देयः । अन्यैर्म
हाशयैर्ग्रन्थानिचिद् खण्डानि संग्राह्याणि तैश्च प्रत्येकं खण्डानां
१) मूल्यं प्रापणव्ययश्च =) देय इति ॥

तत्र मुद्रिता ग्रन्थाः ।

५० आ०

सिद्धान्ततत्त्वविवेकः खण्डानि ५	५	०
अर्थसङ्ग्रहः अंग्रेजीभाषानुवादसहितः	१	०
तन्त्रवार्तिकम् खण्डानि १३	१३	०
कात्यायनमहर्षिप्रणीतं शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् सभाष्यं सांख्यकारिका चन्द्रिकाटीकागोडपादभाष्यसहितानि	६	०
वाक्यपदीयम् खण्डानि ३	३	०
रसगङ्गाधरः खण्डानि ९	९	०
परिभाषावृत्तिः खण्डे २	२	०
वैशेषिकदर्शनं किरणावलीटीकासंवलितप्रशस्त्युपादप्रणीत- भाष्यसहितम् खण्डे २	२	०
शिक्षासङ्ग्रहः खण्डानि ५	५	०
नैष्कर्म्यसिद्धिः खण्डानि ३	३	०
महर्षिकात्यायनप्रणीतं शुक्लयजुःसर्वानुक्तमसूत्रम् सभाष्यं ऋग्वेदं पशौनकप्रातिशाख्यं सभाष्यम् खण्डानि ३	३	०
(बृहत्) त्रैयाकरणभूषणम् पदार्थविवेकसहितम्	४	०
विषयगोपस्यासः सटीकवाक्यसूत्रासहितः खण्डे २	२	०
स्वत्वदीपनम् (पञ्चपादिकाविरणस्य व्याख्यानम्)	१	०
वेदान्तदीपः (श्रीमद्भगवद्गीताव्याख्यानः) खण्डे २	२	०
न्यायलीलावली	१	०

ब्रजभूषण दत्त और कल्याण

संविधान के अन्तर्गत सर्वोच्च न्यायालय का स्थान है।

